

Eda Kalmre artikleid:

Legends of the Afganistan War – the Boy Saved by Snake. *Folklore. An Electronic Journal of Folklore*. Vol. 1. (1996)

Vorstivabrikust kassitoiduni. *Mängult-päriselt. Tänapäeva folkloorist II* (1996)

Legends Connected with the Sinking of the Ferry Estonia on September 28, 1994. *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung*. Vol. 39. (1998)

Lilla Daam. Kogukonna usundiline muistend kui homogeneenne tervik. *Mäetagused*, 13. (2000) <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr13/lilladaa.htm>

Katastroofofolkloorist. „Estonia” ja „Titanic”. *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist III*. (2000)

The Saga of Voitka Brothers in the Estonian Press: The Rise and Fall of a Heroic Legend. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Vol. 29. (2005) <http://www.folklore.ee/folklore>



9 789949 418848

Kivisilla õhkulaskmist kirjeldati kui ülimalt dramaatilist sündmust. Jutustaja osavõtlikkus toimunu suhtes väljendus selles, et ta oli kas kaudsel või otsesel moel pealtnägija ja nüüd, 50 aastat hiljem, ka tunnistaja. Kirjeldati, kus sel ajal oldi, kuhu kivid kukkusid, mis tunded inimest siis valdasid.

Ma mäletan Kivisilla õhkulaskmist. Isa tõi mind linna, ma nägin seda, kui Kivisilla peal olid suured riidad kasehalgusid ja vene sõdurid kandsid ikka sinna juurde. See oli eelmine päev ja isa ütles, et nad lasevad õhku, et ma tahan sulle näidata, et noh, et sa mäletad siis. Tema nii hindas seda silda. Nüüd ma mäletangi. Maal oli kõik teada, et hommikul kell neli lastakse sild õhku. Siis me olime kõik üleval, keegi ei julgend magada. Siis kõik akna-klaasid kõikusid. Nii tugev oli see laskemoon, mis siis... no sild köeti kuumaks ja siis. Ja neid oli palju linna peal, kaua aega veel neid kivisid.

Kivisild 1939. Foto Ed. Selleke EKLA Album 192:16



TÄNAPÄEVA FOLKLOORIST 7
TARTU 2007

EDA KALMRE

HIRM JA VÕÕRAVIHA SÕJAJÄRGSES TARTUS

PÄRIMUSLOOLINE UURIMUS
KANNIBALISTLIKEST
KUULUJUTTUDEST



No seal oli siis nisukene madal, nüüd on lammutatud kõik, aga üks jagu oli jäetud nisukene ühekordne, madalakene. Ja siis ei olnud seal ust ega akent ees, lahtiselt oli kõik. Läksime siis sisse ühest uksest. Seal oli pikk raudtoru üle selle ruumi. Seal oli umbes kümme... natukene suuremad konksud. Siis astusime järgmisse ruumi, seal oli üks suur konks ja vasakut kätt oli nii suur inimeste riiete hunnik nagu heinasaad. Ja paremal pool nurgas olid jalanõud, kõik naiste lakk-kingad kõrgete kotsadega, ilusad jalanõud.

Naiste jalanõud siis? Naiste ja meeste, kõik. Aga naiste omad hakkasid silma, läikisid kõik lakk-kingad. Ja siis me katsusime, et välja saime. Ihu värises kohe seljas. Nii jube pilt, see on arusaadav, inimene tõmmati sinna ülesse kohe suure konksu otsa. Riided võeti muidugi seljast ära. Seal siis tõmmati elu ära ja siis läks edasi. Olevat tehtud sinki ja kõik, siis rahvas rääkisid. Aga no meie seda ei tea ja ega ei julgend osta ka turu pealt midagi värki. Nii oligi.

Esikaane fotol Tartu turg
1947. aastal. Erakogu

EDA KALMRE

HIRM JA VÕÕRAVIHA SÕJAJÄRGSES TARTUS

PÄRIMUSLOOLINE UURIMUS
KANNIBALISTLIKEST
KUULUJUTTUEDEST

TÄNAPÄEVA FOLKLOORIST 7

EDA KALMRE

HIRM JA VÕÕRAVIHA SÕJAJÄRGSES TARTUS

PÄRIMUSLOOLINE UURIMUS
KANNIBALISTLIKEST KUULUJUTTUEDEST

TOIMETAJA: Mall Hiiemäe

KUJUNDAJA: A6 (Artur Kuus)

Sarja kujundus on tehtud Eesti Kultuurkapitali toetusel

SARJA PEATOIMETAJA: Eda Kalmre

TOIMETUSKOLLEEGIUM: Arvo Krikmann (Eesti Kirjandusmuuseum), Krista Aru (Eesti Rahva Muuseum), Juri Berezkin (Kunstkamera, Peterburg), Riho Grünthal (Helsingi Ülikool), Terry Gunnell (Islandi Ülikool, Reykjavik), Galit Hasan-Rokem (Heebrea Ülikool, Jeruusalemm), Cornelius Th. Hasselblatt (Groningeni Ülikool), Seppo Knuuttila (Joensuu Ülikool), Mare Kõiva (Eesti Kirjandusmuuseum), Pentti Leino (Helsingi Ülikool), Timo Leisiö (Tampere Ülikool), Wolfgang Mieder (Vermonti Ülikool), Irina Sedakova (Slavistika Instituut, Moskva), Vilmos Voigt (Budapesti Ülikool)

INDEKSEERITUD:

Ulrich's Periodicals Directory

Internationale Volkskundliche Bibliographie / International Folklore Bibliography

KONTAKT:

Eda Kalmre, Eesti Kirjandusmuuseum

Vanemuise 42

Tartu 51003, Eesti

Tel.: +372 7 377 739

Faks: +372 7 377 706

e-post: eda@folklore.ee

© Eda Kalmre 2007, EKM Teaduskirjastus 2007

© Artur Kuus, sarja kujundus ja kaanekujundus

ISSN: 1406-3786 (eestikeelne), 1406-3778 (inglisekeelne)

ISBN: 978-9949-418-84-8

TRÜKK: Bookmill

SISUKORD

Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus.

Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest

Eessõna.....	11
I. Sissejuhatus	15
1.1. Eellugu: Tartu vana hirmujutu järgedel	15
1.2. Uurimuse eesmärgid	19
1.3. Töö ülesehitus	21
1.4. Uurimuse allikatest	23
1.5. Töös kasutatavad mõisted ja kontseptsioonid	24
1.5.1. Lühike sissevaade kuulujuttude ja muistendite uurimisse	24
1.5.2. Muistendi ja kuulujutu karakteristikatest	28
1.5.2.1. Reaalsus, tõde, identiteet – interpretatsioon ja esitusstrateegiad	30
II. Pärimusjutud kannibalismist kui folkloorne ja sotsiaalajalooline fenomen	39
2.1. Tartu kuulujutu varasematest eelkäijatest ja nende sotsiaalsest taustast	41
III. Tartu juhtum ajaloo diskursuses	51
3.1. Käsitlusi sõjajärgsest ajast	51
3.1.1. Sõjajärgne „Postimees” Tartust	53
3.2. Nõukogude aja dokument kui ajalooallikas	57

3.2.1. EK(b)P Tartu Linnakomitee 1947. aasta dokumendid (meele)olude ja jutuainese vahendajatena	58
3.3. Lõpetuseks.....	67

IV. Võõraviha lõhenenud ühiskonna folklooris: kuulujutud kannibalismist sõjajärgses Eestis.....

4.1. Vaateid etnotsentrismi eri tahkudele	72
4.2. Vastase kuju loomine ning vorstivabriku loo võimalikud sümbolistlikud tähendusmodelid.....	74
4.2.1. Eestlased ja teised	77
4.2.2. Eestlane <i>versus</i> eestlane	83
4.2.3. Eestlane <i>versus</i> juut	86
4.3. Lõpetuseks.....	92

V. Kuulujutt vorstivabrikust – „söögiisujutt” ja nõukogude (majandus)süsteemi kriitika.....

5.1. Küüned süldis reaalsuses ja kujutlustes	99
5.1.1. Paul Saksa jutustus	101
5.2. Kuulujutt vorstivabrikust – Nõukogude (majandus)süsteemi kriitika.....	107
5.3. Kuulujutt vorstivabrikust – agressioon ja kontrollivõimalus	111
5.4. Uskumusjutt ja huumor.....	113

VI. Vorstivabrik kui kurjuse ja vägivalla sümbol

6.1. Salakoht ja salakamber	122
6.2. Kurjuse kuvandid sõjajärgses jututraditsioonis	125
6.3. Südapäeval varemetsesse meelitatud piimanaine või kirjaga laps	132
6.4. Tabuteema Leningradi blokaadist	138
6.5. Jutustajate esitusstrateegiad. Vägivalla tunnetamise ja vahendamise piiridest	142
6.5.1. Ostensioon	145

6.6. Lõpetuseks.....	148
VII. Vorstivabriku jutu retseptsioonist tänapäeval	153
7.1. Muistend mälestuste ja eluloojutustuste keskmes	153
7.1.1. Jutustuste sisust, struktuurist ja kirjeldusviisidest	154
7.2. „Keelatud linn” ja keelatud mälestused	162
7.2.1. Kuulujutt vorstivabrikust sõjaeelse põlvkonna enesemääratluse osana	164
7.2.2. Kui üle-elamisest sai läbi-elamine: informantide vastused	167
7.2.2.1. Esimene jutustaja – kristlike vaadetega naisinsener	170
7.2.2.2. Teine jutustaja – talutüdruk, linnaametnik	174
7.2.2.3. Kolmas jutustaja – ehitaja ja jäädvustaja	176
7.2.2.4. Neljas jutustaja – raamatukaupmees ja kultuurihuviline autojuht	178
7.3. Nad võivad tagasi tulla – lõputa lugu	181
VIII. Kuulujutt kui sotsiaalse tõe metafoor. Kokkuvõte	189
Märkused	193
Lisa	208
Intervjuud, kirjad, elulood.....	216
Fear and Hatred of the „Other” in Post-War Tartu. A Folkloristic Study of Cannibalistic Rumours.	218
Kasutatud kirjandus	226



Tartu vaade Kitsalt tänavalt turuhoone suunas 1941. a sügisel.
Foto Ed. Selleke. TMF 1041:16

EESSÕNA

Mõte kirjutada uurimus sõjajärgsest kuulujutust ja selle tähendusest omas ajas ning tänases päevas kasvas välja Eesti Rahvaluule Arhiivis töötades ning tänapäeva muistendimaterjali kirjandusest, ajakirjandusest ja elavast esitusest kogudes ja uurides.

Keskendumisel sellele teemale said aga otsustavaks 2001. aastal Tartu Postimehes ilmunud Alo Lõhmuse artiklid „Tartu inimsööja-te saladus elab rahvajuttudes. Küüned pirukas ja sõrmus süldis – linnafolkloorile meeldib inimliha” (13. XI) ja „Inimvorstivabriku legend kui poliitiline õudusjutt” (21. XII). Nende artiklite puhul polnud ma mitte ainult intervjueeritav, vaid spetsialistist kommentaator. Pärast esimese artikli ilmumist võtsid minuga kontakti kümned tartlased, tegelikult intervjueerisin neid siitpeale veel mitme aasta jooksul, sest nagu ikka, üks teadja juhatas teise teadja juurde. Nende aastate jooksul sain mitmeid elektroonilisi ja tavalisi kirju.

Olen kõigile neile inimestele ülimalt tänulik, et nad minuga oma mälestusi jagasid. Lähiajaloo uurija, nagu ka samade valdkondadega tegeleva folkloristi osaks on tihti hellade kohtade puudutamine inimeste mälestustes. Mida lähemal kaasajale, seda valulikumad on eetilised dilemmad uskumusjutu ja sellega seonduva ümber. Olin seda tajunud varem parvlaev Estonia huku uskumusjuttudega tegeldes, samuti ka Eesti Kirjandusmuuseumi Lilla Daami kummituslugusid salvestades. Kõigest sellest teadlik olles, samuti nagu sellestki, et paljud jutustajad ei pruugi minu pakutud versioonide ning tõlgendustega nõustuda, möönan, et minu poolt järgnevas uurimuses pakutu on ainult üks võimalikke teid selle materjali interpreteerimiseks. Vastutuse siin esitatud analüüsi ja seisukohtade osas võtan täiel määral enda kanda.

Olen selle uurimuse valmimise eest tänu võlgu paljudele headele inimestele ja kolleegidele kodu- ja välismaalt. Eesti Riigiarhiivi Filiaalis (Parteiarhiivis) juhatas mulle õige teeotsa kätte ajaloolane Meelis Maripuu, lahkesti konsulteeris ajaloolane Valdur Ohmann. Viidete ja kommentaaridega olid abiks kolleegid Elo-Hanna Seljamaa, Astrid Tuisk, Rein Saukas, Mare Kõiva, Mare Kalda, Mall Hiimäe,

Rutt Hinrikus, Kari Laukkanen ja Irma-Riitta Järvinen Helsingist, Christine Shojaei-Kawan Göttingenist. Kirja teel saadetud teoreetiliste nõuannetega ja viidetega aitasid Linda Dégh Bloomingtonist, Laima Anglickienė Kaunasest, Jekaterina Melnikova St. Peterburist ja Guntis Pakalns Riiast. Tänu hea informandi ja Tartu linna lähiajaloo tundja Kalju Leiva abile oli mul võimalik kuulujuttu ajas paremini kontekstualiseerida.

Minu eriline tänu kuulub professor Ülo Valgule, kelle doktoriseminaridest, loengutest, ettekannetest ja uurimustest saadud teoreetiline pagas õpetas mind nägema rahvajuttude erinevaid tõlgendusvõimalusi ning andis eeskuju ja julguse jutu-uurimise, eriti muistendiuurimisega tegelemiseks. Käesoleva töö puhul tänan oma juhendajat veel eraldi väga soosiva suhtumise ning kasulike nõuannete eest.

Soojad tänusõnad kuuluvad ka minu abikaasale Vahurile, kes mind ärgitas ja julgustas selle küllaltki komplitseeritud ning mitte just positiivseid emotsioone esile kutsuva teemaga tegelema. Pühendan selle uurimistöö oma Tartu lähedal 1930. aastal sündinud emale, minu intervjuueeritavate kaasaegsele. See uurimus pakkus mulle võimaluse tema ja ta murrangulistel aegadel elanud põlvkonnakaaslaste vastu sügavat austust tundes ka nende maailmale pilku heita.



Söögituru ja Uueturu tänava nurk. Laadali keskpäeval.
Foto A. Elken 1947. ERM foto 1085:18

„Siinkandis kardeti käia, juba aastaid
liikusid jutud, nagu oleks mahapõle-
tatud Turu tänava varemetes vorsti-
vabrik, kuhu meelitatakse priskemaid
lapsi, nõnda et võõras tädi annab
lapsele vaevatasuks kolm rubla ja pa-
lub kirjakese viia teatud kohta, kus
temast siis vorsti tehakse. Keegi õn-
nekombel pääsnu oli oma silmaga
näinud, kuidas peata inimkehad rip-
punud ja veri tilkunud plekk-kaussi
tsilks-tsolks.”

(Lehte Hainsalu „Kellakuulajad”, 2001, lk 331–332)

I. Sissejuhatus

1.1. Eellugu: Tartu vana hirmujutu järgedel

Vahel võib mõni kogemata lausunud sõna või repliik vallandada mälestused sellest, mis juba ammu peaks ajahõlmas tuhmunud olema. Nii juhtus paljude Tartu elanikega 2001. aasta lõpul. Olin juba varem Eesti Rahvaluule Arhiivi laekunud materjale korraldades tähele pannud tekste, kus jutustatakse sõjajärgsest „inimliha vorstivabrikust” Tartus. Sealjuures viidatakse paljudes juttudes enam-vähem samale asukohale sõjavaremetes Tartu linnas. Samal sügisel olin linnafolkloorist rääkides neile tekstidele kui ilmselgelt tõepõhjata hirmujuttudele kuskil ajalehele intervjuud andes muuhulgas viidanud. Selle peale tundis üks vanem mees end puudutanuna ja helistas ajalehe toimetusse, väites et tema isa ise näinud seda „folkloori” pealt, olnud üks paljudest pealtnägijatest tollal.

Nimelt ühel sõjajärgsel päeval, kui helistaja isa Tartu turul oli, jooksis sinna üks haavatud ja šokis naine karjudes, et tapetakse. Naine osutas ühele kohale mõnisada meetrit turuplatsist eemal. Kümned inimesed, nende hulgas ka jutustaja isa, tormasid varemete suunas ja astusid sisse põlenud katusepleki ja okastraadiga paigatud väravast. Nendes varemetes oli ka jutustaja isa näinud siis inimkeha tükke, juukseid ning riiete ja koolivihikute hunnikuid. Ehmunud piimamüüja-naine oli kõigile turulviibijatele jutustanud, kuidas tema juurde oli turul astunud üks vene mees ja kutsunud teda piima müüma oma sõpradele, kes asuvat veidi kaugemal varemetes. Piimanaine läinud mehega kaasa ja näinud väravast sisenedes, kuidas parasjagu üht laipa autolt maha laaditi. Naine pööranud põgenema ja teda visatud tagant kirvega. Hirmunult ja kisendades jooksnud naine tagasi turule. Selleks ajaks, kui inimesed turult koos haavatud naisega kohale jõudsid, olid mehed varemetest kadunud. Peagi olevat ka miilitsad koha sisse piiranud.

Niisugune oli tolle veidi pahase mehe jutustus ajakirjanikule. Keskealisele ajakirjanikule tuli lugu samuti tuttav ette. Ta oli oma kodukülas Tartu lähisel noorpõlves kuulnud umbes sama juttu. Selles külas elanud proua Rajamäe oli pärast sõda Tartu turult naasnud ülimalt šokeerituna ja kõigile jutustanud, kuidas turul oli järsku tõusnud hirmus kisa, sest kedagi naist oli turu lähedal varemtes kirvega visatud ja too oli äärepealt ära pääsenud. Ukse vahelt olla ta aga kogu verist õudust oma silmaga näinud.

Nendes jutustustes ühtis enam-vähem aeg – vahetult sõjajärgsed aastad, ja koht – Tartu turu lähedal asunud Soola ja Turu tänava nurk, ning ka süžee põhijooned – paanika turul, keegi äärepealt pääsenud piimanaine ja tolle väidetavalt nähtud surnute kehad. Juttude kohaselt ei tabanud miilitsad varemtest ühtki kurjategijat, sest selleks ajaks olid kõik jõudnud kaduda.

Lühidalt selline oli 2001. aastal Tartu Postimehes ilmunud jutustuste sisu. (Lõhmus 2001 a) Minu poolt samas artiklis antud kommentaar, milles äratuntavalt selge folkloristi hoiak – tegemist on segasele ajale iseloomuliku kuulujutuga – oli puudutanud paljusid, kes selle peale minuga või telefonitsi mu kolleegidega kontakti võtsid ning kellest enamikku hiljem intervjueerisin.¹ Paljud intervjueeritust külastasid mind omal algatusel või minu kutsel Eesti Kirjandusmuuseumis. Mitmete juures käisin ise nende kodudes, üks intervjuu sai tehtud kaupluse tagaruumis ning üks naine soostus minuga rääkima Tartu bussijaama puhvetis.

Kõik need inimesed astusid minu ees üles kui ühe minevikus juhtunud tähelepanuväärse juhtumi tunnistajad. Nad kõik olid sõja järel olnud kas lapsed või noorukid ja enamusele neist ei olnud see pelgalt ajastu-omase kuulujutu vahendamine, vaid sündmus, milles nad ise osalesid ning mida siiani oluliseks peavad. Kuulujutu levimise haripunktis, tõenäoliselt 1947. aasta algupoolel,² külastas Tartus seda oletatavat kuriteopaika sadu, ilmselt tuhandeid inimesi³ nii Tartu linnast kui linna lähedalt maalt. Tundub loogiline, et ka enamus turul käinud inimesi külastas kuulujutus mainitud kuriteopaika. Enamik lugejaid, kes „Tartu Postimehes” ilmunud artiklite järel minu-

ga kontakti võtsid, väitsid, et olid samuti ise kohal käinud. Kõiki rääkijaid ühendas üks sisuline asjaolu: nad said kaasa mängida draamas või tragöödias. Tegelikult said nad näitemängu žanri ise valida. Vastavalt sellele, kas rääkija uskus toimunusse või ei, kirjeldas ta ka sündmuskohal nähtud detaile. Nii olid põrandal kas inimese juuksed või sea harjased, laste riided ja patsipaelad või lihtsalt räbalad, vereplekid või lihtsalt mustus, inimliha keetmise katel või pesukatel pesuköögis. Intervjuude vältel ilmnis veel rohkesti uusi detaile ja ka nimesid. Kimbutatud ja põgenemapääsenud naisigi oli intervjuude lõppedes mitut võimalik eristada.

Tänu paljude inimeste jutustustele sai juhtumist, mis oli kui kevadisele sulavale lumele joonistatud märk, hoopis paokil uks vahe- tult Teise maailmasõja järgsesse aega ning sellel ajal elanud inimes- te maailmadesse. Sõjajärgsed aastad olid eestlastele teadmatuse, näl- ja, hirmu, frustratsiooni, vägivalda, aga ka ootuste ja lootuste aast- tad. See oli kuulujuttude ja eksiarvamuste kõrgaeg. Paljud kuuldus- sed, mis tol ajal levisid, olid seotud soovmõtlemisega. Esimestel sõ- jajärgsetel aastatel oodati nn valget laeva, mis tähendas liitlaste abi- ga Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamist. Oodati ka Stalini surma, mis inimeste arvates oleks olukorra lahendanud. Suur osa tol ajal le- vinud kuuldusi aga väljendasid hirmu, viha ja usaldamatust – need puudutasid eluolu, vägivalda ja vallutajate brutaalsust.⁴ Üldiselt on teada, et nii kaheldav informatsioon kui informatsiooni vajakajää- mine võimendavad ühiskonnas folklooripõhist suhtumist ja tingi- mustes, kus puudusid ametlikud kanalid informatsiooni levitami- seks, jäid järele ainult mitteametlikud suulised vormid: muistendid, kuulujutud ja klatš. Võib öelda, et sõjajärgne aeg oli igasuguse folk- loori kõrgaeg. Valed, fabulaadid, üleloomulikud nägemused, müto- loogilised seletused, anekdootid ja paroodiad asendasid ratsionaal- seid seletusi ja informatsiooni. Niisugune olukord, kus põhiliselt kuulujutud olidki uudiste substituudi staatuses, kestis kogu Nõuko- gude Liidus kuni selle lagunemiseni, olles eriti aktuaalne kuni Stali- ni surmani.

Kõigi muude juttude hulgas liikusid kuuldused, et „vorstivabri- kuid” on mitmetes teisteski sõjapurustustega Eesti linnades: Narvas,

Viljandis, Rakveres, Tallinnas.⁵ Needsamad kuuldused ringlesid ka mujal Euroopas. Saksa jutu-uurija Rolf Wilhelm Brednich on kirjalikke tunnistusi analoogsest Berliini kohta räägitud jutust leidnud sõjajärgsest kirjandusest ja ajakirjandusest.

1946. aastal jalutab üks noor proua mööda Berliini tänavat, läheb mööda varemetest ja pörkab kokku ilmselt pimeda mehega, kes kepiga togides vaevaliselt kivide vahel komberdab. Mees nimetab kohta, kuhu ta peaks minema. Koht asub kaugel. Pime mees palub, et naine teda aitaks ja vähemalt kirja sellesse kohta ära viiks. Naine nõustub, aga näeb tagasi vaadates, kuidas mees pimeda inimese kohta ebataoliselt kiiresti ja kindlalt kõndides nurga taha kaob. Naine läheb politseisse ja annab neile avamata kirja. Politseinikud võtavad sellelt aadressilt kinni kaks meest ja ühe naise. Kohapealt leitakse suur kogus liha, mis on sellal kulla väärtuses. Järgneb šokk, kui uurimisel selgub, et tegemist on inimlihaga. Kirjas olid sõnad: see on tänaseks mu viimane saade-tis. (Brednich 1991, 100–104)⁶

R. W. Brednichi tekstikogumik ei analüüsi jutu tagamaid, aga muistend ise levis muidugi ka suulisel kujul üsna laialdaselt ja palju hiljemgi. Skandinaavia rändmuistendi uurija Bengt af Klintberg leidis jälgi sellest Berliini kohta räägitud jutust veel 1973. aastal Skandinaavias. Samas saksa kogumikus on veel teinegi versioon sellest kuuldukest, nimelt räägiti ka, et „mingid mehed” meelitasid pärast sõda Berliini tänavatel hulkuvaid koduta lapsi „vorstivabrikusse” (saksa traditsioonis „Wurstfabrik”) kirja viima. (Brednich 1991, 103–104)

Märkmeid sõja ajal ja järel räägitud juttudest inimeselihast tehtud vorstide kohta leiab mitmetest tänapäeval ilmunud päevaraamatutest. Nii on rahva seas sõja järel räägitud hirmulood nende leviku ajal üles tähendanud Jaan Roos (2000, 39–40; 2004, 257). Samu Varssavi getos 1942. aastal levinud jututeemasid on fikseerinud Janusz Korczak oma päevaraamatus (Korczak 1992).

Ilmselt võib väita, et see inimeste päevikute, meenutuste, arhiiviallikate ja muistendiantoloogiate vahendusel tänapäevani kandunud

kuulujutt oli üks iseloomulikumaid, mis sõja järel nii Eestis kui mitmetes Euroopa linnades levis.

Niisugused olid kokkuvõtlikult minu eelteadmised, kui oma uurimistööd alustasin. Nende hulka kuulusid tehtud intervjuud ning eelteadmised muistendi leviku ja ajaloo kohta.

1.2. Uurimuse eesmärgid

Väljapaistev inglise jutu-uurija Gillian Bennett tõdeb oma raamatus, mis käsitleb seksi, vägivalla ja surma teemat tänapäeva rändmuistendites ning kuulujuttudes, et nende ajaloos korduvate juttude interpreteerimiseks on kaks võimalikku teed. Esimene on uskuda (nagu ka paljud tartlased usuvad) neisse anomaalsetesse juhtumitesse, s.t et juhtumite kordumine ja sarnasus on tunnistuseks, et need asjad on tõesti reaalsuses juhtunud. Teine võimalus on folkloristlik lähenemine, mis näeb korduvate lugude mustreid tõendina folkloori järjepidevusest. (Bennett 2005, 215) Minagi võtan siinkohal kõhklemata folkloristi positsiooni. Käesoleva uurimuse eesmärk ei ole ajaloolise tõe rekonstrueerimine ehk selgusele jõudmine selles, kas niisugune koletu veretöö Tartus aset leidis, kuigi enamuse jutustajate seisukohalt oli sellise tõe jaluleseadmine üks olulisemaid jutustamise argumente.

Käesolev uurimus on jätkuks minu varasemale magistritööle „Tänapäevaste eesti muistendite temaatika, geneesi ja leviku tunnusjooni” (Kalmre 2000 b) ning mitmetele viimastel aastatel tänapäeva meedia ja rahvajutuainese seoseid puudutavatele artiklitele. Tänapäevase muistendiainese uurijana olen seni oluliseks pidanud teksti ja sotsiaalse käitumise vahelisi seoseid, jutustamise ja üksikjutustaja osa muistendi arengus, uskumise ja kogemuse varjatud tagamaid, uskumusjuttude olulisust kollektiivse identiteedi kujundajana ning tähendust ajastu kultuurikontekstis. (Kalmre 2000, 2000 a, 2005)

Selle uurimuse eesmärk on seega pigem folkloristlik: vaadelda traditsiooni kui ajas kulgevat protsessi, millel võib sõltuvalt vaate-

nurgast olla väga mitmeid tähendusi ja tasandeid: kultuuriline, ajalooline, sümbolistlik, kollektiivne, personaalne ja sotsiaalne.

Järgnevas ajaloolise ja sotsiaalse ümbrusega kontekstualiseeruva suunitlusega folkloristlikus uurimuses lähtun hüpoteesist, et poliitiliste ja ühiskondlike muutuste perioodi käsitlevaid jutte iseloomustab tähelepanuväärne reaalsuse ja mütoloogiliste kujutelmade ning ajaloolise tõe ja individuaalse mäletamise segunemine. See avaldub kogukonna liikmete hinnangutes lähiajaloole, vägivallale, oma ja võõra kategooriatele.

Kogu vaadeldavale ainesele omane heterogeensus on tinginud analüüsi paindlikkuse. Samavõrra nagu jutu-uurimise folkloristlikele, mõnel määral ka sümbolantropoloogia ja semiootika seisukohadele, tuginen oma uurimuses nõukogude perioodi ajalooallikatele ja nende historistlikele käsitlustele, abiks on pärimusliku ajaloo olulisemad vaatenurgad. Minu analüüsi on suuresti mõjutanud tänapäeva muistendiuurimise viimaste kümnendite diskursus, mis ületab piirid sotsiaalteaduste ja humanitaaria vahel. Pean siinkohal silmas Bengt Holbeki, Bill Ellise, Gary Alan Fine'i, Patricia A. Turneri, Janet L. Langlois, Gillian Bennetti, Linda Déghi, Timothy R. Tangerlini, Ülo Valgu, Mare Kõiva jpt uurimusi folklooritekstidest ja tingimustest, mille mõjul nad levivad. Uurimustest ilmneb, et samaväärselt nagu need jutud on kultuuripõhised folklooriteksid, viitavad nad ka käitumisele ning on lisakommentaar sotsiaalsele ajaloole. Tänapäeval on näiteks olnud huvipakkuv mitmete traditsiooniliste kultuuriliste tekstide aktualiseerumine. Tavaliselt on seda soodustanud ajakirjandusliku ja folkloorse diskursuse dialoog, mis puudutab ühiskonnale kordaminevaid või muretvalmistavaid teemasid. Nii on sündinud paljusid traditsioonilisi motiive sisaldav tänapäevane katastroofifolkloor või vanade kangelasmuistendite „riist- ja tarkvara” kohandavad meediamuistendid nüüdisaegsetest kangelas-test.

Käesoleva mitmekesise materjali analüüsimisel on olnud olulised kolm aspekti. 1. Folkloristlik diskursus, mis jälgib teksti ja kontekstiga seonduvat, sellesama teksti diakroonilisi arenguid, jutustamise ja kogemuse tagamaid. 2. Eelmisega tihedalt põimuv retooriline as-

pekt, s.o püüe selgusele jõuda, mis tingib nende folkloorsete tekstide usutavuse ning kuidas nad ikka ja uuesti kordudes sobituvad üldisesse inimkultuuri. Tegelikkuses kujunesid „vorstivabriku” fenomeni kaudu olulisteks küsimused sellest, miks niisugune kuulujutt nii eredana just Tartus esile kerkis ja kuidas inimeste poolt juhtumile antud erinevate ja vastuoluliste tõlgenduste kaudu avanesid jutustajate tunded, rahutus ja paljud tänapäevalgi aktuaalsed kujutlused ja hinnangud. 3. Tänapäeva lähiajaloo diskursus ning minevikust arusaamine kaasaja historistlike kriteeriumide alusel (tegemist on ju juhtumiga ajaloo). Keskendudes sõjajärgsetele aastatele Tartus on võimalik luua suhteseos suulise traditsiooni ning vaadeldava aja sotsiaalsete tingimuste ja olustiku vahel.

1.3. Töö ülesehitus

Monograafia on üles ehitatud nn Tartu juhtumi eri aspektidest lähtuval omamoodi korduvvaatlusele.

Uurimuse kolmas, neljas ja seitsmes peatükk on valminud eraldi artiklitenä (kaks neist on ka varem ilmunud), seetõttu on nende käsitluste ees oma teoreetiline osa ning kogu uurimuse sissejuhatuses ei ole eraldi folkloori, ajaloo ja suulise ajaloo vahekorral ning etnotsentristliku folkloori tekkemehhanismidel peatunud.

I. Raamatu esimene osa on käesolev sissejuhatus. Selle esimeses alajaotuses, eelloos, positsioneeritakse Tartu sõjajärgse kuulujutu edaspidise käsitluse lähtekoht. Ühest küljest on selle uurimuse ajendiks paljude tartlaste reageering ajalehes ilmunud artiklile ammuse kuulujutu kohta. Teisalt on sedasama kuuldust võimalik määratleda Teise maailmasõja aegse ja järgse Euroopas levinud jututraditsiooni kontekstis. Alajaotuse „Töös kasutatavad mõisted ja kontseptsioonid” all määratletakse uurimuse teoreetiline raamistik ja põhimõisted. Tehakse lühike sissevaade muistendi ja kuulujutu uurimisele ja tähendusele folkloristikas ja sotsiaalteaduses. Eraldi on jututu mõlema žanri esitusstrateegiatest ja interpreteerimise võimalustest ning mõningatest kuulujuttude käsitlustest.

II peatükk pakub vaate Tartu kuulujutu taustale – omaaegsetele sotsiaalsetele oludele ja konfliktidele ning usundilistele kujutelmadele. See peatükk loob edaspidi käsitletava ainese jaoks ajaloolise retrospektiivi.

III peatükis toimub kuulujutu kontekstualiseerimine läbi tänapäevaste ajalookäsitluste, tollase ajakirjanduse ja nõukogude aja ametkondlike dokumentide. Tartu sõjajärgse miljö, inimeste meeleolude ning jutuainese vahendamiseks kasutatakse EK(b)P Tartu Linnakomitee dokumente 1947. aastast.

IV peatükis jälgitakse sõjajärgsete kannibalistliku sisuga etno-tsentristlike kuulujuttude ajaloolisi, folkloristlikke, sümbolistlikke ja sotsiaal-poliitilisi tagamaid.

V peatükis keskendutakse nende jutustuste läbi vahendatud inimkultuuri ja eksistentsi oluliste temadele: toidule ja tarbimisele sõjajärgse nõukoguliku majandamise valdkonnas. Jälgitakse toidu ja toitumisega seotud muistendeid ja kuulujutte jutustajate motivatsiooni ning esitust silmas pidades, samuti nende žanrispetsiifilisest eripärast lähtuvalt, s.o uskumusjuttu huumoriga siduva vaatenurga alt.

VI peatükis keskendutakse konkreetse folkloristliku traditsiooni kaudu esile tulevatele vägivalla ja kurjuse kujutelmadele, esitajapoolsetele vägivalla tunnetamise ning vahendamise piiridele jutus.

VII peatükis vaadeldakse vorstivabriku jutu retseptsiooni tänapäeval kui personaalse, ajaloolise ja mütoloogilise mälu kandjat. Vaatluse all on jutustajate erinevad ideoloogiad ja kogukonna poliitilise käitumise tagamaad.

Raamatule on lisatud loend vahetult uurimuse tarbeks tehtud intervjuudest, saadud kirjadest ja arhiividest leitud sama teemat käsitlevatest biograafiatest. Töö lõppu on lisatud kasutatud kirjandus ja ingliskeelne kokkuvõte. Uurimuse lisas on ära toodud näited kolmanda peatüki juurde kuuluvatest ajalooarhiivi dokumentidest. Käsitluse ideelist kontseptsiooni toetavad Tartu ajaloolised fotod, sõja järel peamiselt ajakirjades ilmunud karikatuurid ning mitmed muud, sõjajärgset miljööd iseloomustavad vahetud tunnistused.

1.4. Uurimuse allikatest

Monograafias kasutatud allikate skaala on lai, hõlmates rahvaluuletekstide kõrval ka ajaloo, kirjanduse ja kultuuriloo materjale. Nii-sugune mitmete eri distsipliinide allikate ühitamine osutus vajalikuks ainesele omase intertekstuaalse perspektiivi avamiseks. Ühtlasi oli see abiks ajastuomase olustiku loomisel, et neid erinevate jutustajate poolt ja erinevatel aegadel esile tulnud kirjalikke tekste ja intervjuusid interpreteerida.

Käesoleva uurimuse puhul on oluline roll suulistel intervjuudel ning ka uurija enda tähelepanekutel ja vahetutel kogemustel, mis tekkisid jutustajatega suheldes.

Kirjalike allikate nimistusse kuuluvad erineva spetsiifikaga materjalid: kirjad, elulookirjapanekud, päevaraamatud ja mälestused, ajalooarhiivi dokumendid ning rahvaluulearhiivi tekstid. Uurimuses kasutatud päevaraamatute hulgast väärivad esiletõstmist õpetaja, bibliofiili ja literaadi Jaan Roosi (1888–1965) poolt sõjajärgsetel aastatel peetud päevikud.⁷ Tema päevikud kujutavad endast rahva hulgas ringelnud tollase folkloori krestomaatiat, sealhulgas ülevaadet kuulujuttudest ja muistenditest. Liikudes lindpriina mööda maad, suhtles Jaan Roos paljude erinevate elanike kihtidega ja talletas teadlikult selle, mis „rahvas rääkis, et teada, mis rahvas mõtles, tundis, igatses, ootas ja kannatas oma elu *de profundis'es*” (Roos 2000, 39). Kuulujutu ja muistendi rääkijal ja vastuvõtjal on eeldatavalt sama ikonograafiline horisont. Midagi ei ole vaja seletada, sest vahendaja ja kuulaja kontekstuaalne tagapõhi on sama. Mälestuste puhul on jutu suunitlus teine. Nii võib öelda, et Jaan Roosi päevikutel, nagu ka parteiarhiivi dokumentidel, on – erinevalt jutustaja poolt hiljem edasi antavast ajalooteadmistest – muutumatu konkreetsuse väärtus, mida mälu valikute abil hilisema suulise ja kirjaliku edasiandmise korral ei kohta. Mälestused, eluloo kirjapanekud, kirjad ja ka intervjuud on olevikust lähtuvad ajaloo tõlgendused, mis võivad olla esitatud väga mitmesuguseid eesmäärke silmas pidades.

Sellesama töö raames tehtud tähelepanekud lubavad arvata, et näiteks ühte osa EK(b)P Tartu Linnakomitee dokumentidest võib vabalt kasutada ka folkloristlikus uurimistöös. Eriti huvitavaks uuri-

misallikaks jutu-uurijale aga võivad olla KGB dokumendid, mis edastavad olustikku, sündmusi ja jutuainest üsna realistlikul ja tsenseerimata kujul.

Teistsuguse spetsiifikaga on näiteks rahvaluulearhiivi kirjalikud tekstid ja erinevates muistendikogumikes ja -uurimustes avaldatud materjalid, kus jutustaja ei pea esitama realistlikku olupilti, kuid võib seda soovi korral teha. Neid tekste on selle töö puhul kasutatud jutu ajaloolise arengu perspektiivi loomisel.

Olulisi taustateadmisi sõjajärgse perioodi avaliku atmosfääri kohta olen leidnud tollasest nõukogude ajakirjandusest, muuhulgas ka ajaleheteadetest ja uudistest ning Tartust tehtud ajaloolistelt fotodelt. Viimased pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisest arhiivist, Tartu Linnamuuseumist, Eesti Rahva Muuseumi kogudest ja erakogust.

Nendest erinevatest allikatest tulenevalt läbivad tööd paratamatult nii paralleelselt kui põimunult kaks ajatelge: ühelt poolt sõjajärgne aeg, mil kuulujutt Tartus levis, ja teisalt tänapäevast lähtuvad tõlgendused sellest ajast.

1.5. Töös kasutatavad mõisted ja kontseptsioonid

1.5.1. Lühike sissevaade kuulujuttude ja muistendite uurimisse

Sotsiaalpsühholoogid on kuulujuttude vastu huvi tundnud juba alates 20. sajandi algusest. Folkloristid aga on 1920. aastatest alates olnud teadlikud muistendi ja kuulujutu üldistest sarnasustest ning nende tekkimise ja levikuprotsessi ühistest karakteristikatest. Üks esimesi kuulujuttude folkloristlikke käsitusi maailmas oli ilmselt Walter Andersoni 1926. aastal ilmunud artikkel „Marsipaanika Eestis 1921. aastal”.⁸ W. Anderson sai kuulujutu levikut ning sisu analüüsida

ainult ajakirjanduse vahendusel, sest artikli kirjutamise ajaks mäletati kuuldust veel vaid väga ähmaselt. Jutt leviski põhiliselt ajakirjanduse vahendusel kui meediamuistend⁹ ning kuulduse aktuaalsuse perioodil olidki suulises ringluses ilmselt enamasti ajalehtede pakutud versioonid. Tuntud rahvaluuleteadlane W. Anderson rõhutab oma töös, et kuulujuttu on väga raske tagantjärgi uurida, kuna see vajub kiiresti unustusse. Parimad allikad hilisemal uurimisel on ajalehed ning uuritaval ajal peetud päevikud ja päevaraamatud. (Anderson 1926, 229) Jutt vajubki tõenäoliselt unustusse, kui tegemist ei ole „pehme koorega jutuga”, mis puudutab inimese tekstuuride ehk sisemisi kudesid¹⁰ ja on juba varem eksisteerinud kogukonna usundiliste muistendite dialektikas.

Spetsiaalset kuulujuttude käsitlust pole pärast Teist maailmasõda Eestis ilmunud, küll aga võib seda ainet leida mitmetest kommenteeritud tekstikogumikest. Näiteks Oskar Looritsa 1950. aastal avaldatud naljaraamatukeses vene ja saksa okupantide kohta võib leida tõsilugudena räägitud naljandeid ja rahvasuust kogutud kuulujutte (Loorits 1994). Üldiselt tuleb märkida, et narratiivse ainese laiemad piirid on eesti folkloristikas 20. sajandi teisel poolel olnud kausaalses seoses uute jututeoreetiliste käsitlustega: lisandusid uued žanrid (memoraat, pajatus) ja jutu mõtestamine laienes sisult välismisele kontekstuaalsusele, hõlmates jutu struktuuri, jutustajat, esitust, kuulajaid, sotsiaalseid ja psühholoogilisi asjaolusid. Vahetult kaasaegse tekke- ja kujunemiskäigu tunnustega ainesele, sealhulgas ka muistenditele ja kuulujuttudele, on asjalikumata tähelepanu pööratud ja neid kogutud 1970.–1980. aastatest alates. 1990. aastad on olnud murdealaks tänapäevasesse materjali suhtumises, kogumises ja uurimises.¹¹ Tänapäeval kogutud Eesti muistendiainese muutumist ja mõjutusi selles vallas on mitmel korral lühidalt esile toonud Ülo Tedre. Ta peab muistendeid eesti proosapärimuse kõige olulisemaks ja algupärasemaks liigiks, millel on vahetu seos looduse ja olustikuga. Muistend haarab ja omastab uusi teemasid: nt lood metsavendadest ja nende tegudest, ufod, parailmingud, üleloomulikud kogemused. Just muistendid on aluseks paljude kirjanike loomingule nii minevikus kui tänapäeval (Tedre 1998, 576; vt ka Tedre 1985).

Tedre viitab sellele, et muistendiuurimine on Eestis alles algusjärgus ning sellest tingitult on eesti muistendi vana ja suuresti kattuv sisemine liigitus tänapäevase muistenditraditsiooni kirjeldamisel küllaltki ebaadekvaatne. Ülo Tedre pakub oma ülevaates välja ka mitmeid uusi termineid, näiteks kuuluvad tema järgi nüüdisaegsete pärimusjuttude alla kuulujutud, muu hulgas samuti sõjaaegsed vorstivabrikujutud ja keelepeks (mõne üldtuntud isiku aadressil) tingliku terminina kuulujutu teatava osa kohta. Usundilise muistendi uuele funktsioonile tänapäeval viitab Tedre pakutud termin *ajaviitemuistend*, mis tugineb ilmselt Lutz Röhrichi võrdlevale uurimusele muinasjuttude ja muistendite kohta (Tedre 1998, 576; Röhrich 1970).

Muistendite ja kuulujuttude ainevaldkonna järjest laiemat määratlemist uurijate poolt peegeldavad omamoodi ka ERA-s aastatel 1990–2000 kasutusel olnud neli küsimustikku (sisuliselt küsitleva ainekogu loetelud).¹² Eesti ainese kogumisele on algusest peale iseloomulik materjali laiem käsitlus: välja on pakutud vanu naljandisüžeid, mida räägitakse tõsilugudena, kaasaegse tehnoloogia ja aktuaalsete sündmuste ning nähtustega seotud teemasid (mikrolaineahi, solaarium, ufod, satanism, aids, Tšernobõli ja “Estonia” katastroof jne), vanu jätkuvalt populaarseid usundilisi muistendeid (kummitused, varjusurnud, vorstivabrikud) või nende motiive sisaldavaid süžeid.

Kuulujuttude üks 20. sajandi edasiviivamaid uurimusi on tehtud sotsiaalsühholoogide Gordon W. Allporti ja Leo Postmani poolt Teise maailmasõja aegseid kuulujutte analüüsides. Paljud teoreetilised seisukohad, mille nemad oma töös esile tõid, on olnud aluseks mitmetele hilisematele käsitlustele.¹³ Muu hulgas rõhutavad nad oma uurimuses kuulujuttude ja muistendite hõlmavat seost, traditsioonilisust ja ajaloolist tähendust. Nende arvates saab kuulujutt muistendiliseks sel juhul, kui ta puudutab teemasid ja sõnumeid, mis on tähenduslikud järgnevatele põlvkondadele. (Allport, Postman 1947, 163) 1960. aastatest alates on tänapäeva meediaühiskonna kommunikatsiooni ja jutupärimust uurivad sotsiaalteadlased ja folkloristid muistendite ja kuulujuttudega üsna aktiivselt tegelenud. Nende mitmed paralleelsed uurimused on osutanud muistendite ja kuulujuttude semantilistele, si-

sulistele ja struktuurilistele kattuvustele. (Vt Shibutani 1966, Rosnow, Fine 1976, Mullen 1970, Ellis 1989 jt)

Kuulujuttude teaduslik uurimine kunagises Nõukogude Liidus oli ideoloogilise surve ja parteilise kontrolli õhkkonnas välistatud, seda enam on sellel valdkonnal tänapäeval perspektiivi tollaste sotsiaalsete protsesside, normide, väärtushinnangute ja vastuolude esiletoomisel.¹⁴ Tänapäeval on kuulujutu aines olnud oluline nõukogudeaegset mikroajalugu käsitlevates uurimustes. (Vt Zubkova 1998; Lomagin 2000).

Muidugi ei saa sedalaadi materjal tagantjärei käsitledes olla objektiivne uuringuobjekt.¹⁵ Ühed esimesed uurimused kuulujuttude osast Nõukogude Liidus pärinevad 1940. aastate lõpust sotsiaalsühholoogidelt Raymond A. Bauerilt ja David Gleicherilt, kes intervjueerisid Nõukogude Liidu immigrante Ameerika Ühendriikides. Uurijate tollased järeldused kõlavad tänapäeval triviaalsusena. Nad konstateerisid, et Nõukogude Liidu autoritaarne poliitiline kliima tekitab vaba voolu kaheldava sisuga informatsioonile ning Nõukogude Liidus on suuline ehk siis suust-suhu liikuv info inimeste jaoks kõige olulisem. Uudiseid loeti skeptitsismiga ja tõest infot püüti ära arvata „ridade vahelt”. (Bauer, Gleicher 1953; vt ka Bauer 1955; Bauer, Inkles, Kluckhohn 1956)

Paljud tänapäeva ajalookäsitlused kasutavad kuulujutte kui allikat tausta loomiseks konkreetsetele ajaloolistele sündmustele. Neis käsitlustes seostatakse kuulujutte enamasti võimu ja rahva käitumisega. Näiteks sõjaeelsete aastate kohta on märgitud, et Eestis mõjutas kuulujuttude tekkimist siinsete võimustruktuuride käitumine 1939. ja 1940. aastal, kui toimus Eesti n-ö rahumeelne annekteerimine Nõukogude Liidu poolt baasilepingute kaudu. Eesti valitsus ei teavitanud avalikkust oma käitumise tagamaadest ning politsei karistas karmilt kuulujuttude levitamise eest. Sõja ajal nõukogude võimude poolt elanikkonnalt kokku korjatud raadioaparaadid välistasid võimaluse ka mujalt adekvaatset informatsiooni saada. Üksikutest allesjäänud aparaatidest läbi nõukogude „segaja” kuulnud „Ameerika Hääle” uudised levisid vabas interpretatsioonis suust suhu. (Vahtre 2005, 163, 195)

1.5.2. Muistendi ja kuulujutu karakteristikatest

Sissejuhatuse alguses äratoodud põgusa eelloo põhjal võib väita, et Tartu sõjajärgne juhtum, mida enamus jutustajaid mulle autentsema serveeris, peidab endas ühtaegu ajaloolist, sotsiaalset ja rahvapärimuslikku sisu. Sündmus, mida kirjeldati, on Tartu dramaatilise lähiajaloo ning seal aset leidnud ühiskondlike ning poliitiliste protsessidega seotud samavõrra kui folkloorse traditsiooniga.

Selle materjali traditsioonilisus on tajutav läbi muistendi ja kuulujutu vormi. Käesolevas töös on üheks analüüsi aluseks võetud need kaks kokkuleppelist jutužanri eeskätt seetõttu, et žanr on folkloristi jaoks see maatriks, läbi mille on võimalik uurida nii loomingulisust kui inimeste kõneaktide kompleksisust läbi ajaloo, kultuuride ning arvukate määratletud ning määratlemata asjaolude. Niisugune kokkuleppeline baas võimaldab selgemalt määratleda neid teatud tekste ja süžeesid, mis ajas ja erinevates kultuurides edasi kandudes, säilitades vana, omandavad ka uut sisu ning tähendust. (Vt ka Harris-Lopes 2003, 116–117)

Muistendid ja neile lähedased kuulujutud on täiesti ilmselgelt pärimus, mille aktuaalsus on viimastel kümnenditel tinginud vajaduse üha uute ning uute määratluste järele. Üldjuhul peetakse muistendit jutu vormis¹⁶ edasi antud sündmuseks, ta sisaldab traditsioonilisi usundilisi motiive ja toimunut arvatakse olevat aset leidnud kunagi minevikus. (Bennett 2005, XII) Muistend on ka jutustus kogemusest või sündmusest, mida peetakse tõseks (Brednich 1990, 7). Rõhutatud on, et neis juttudes leiab väljenduse kollektiivi mentaalne pärand ja nad võivad olla osa igapäevaelu kogemustest, kui inimesed leiavad end sarnastest situatsioonidest, mida nad teavad suulise traditsiooni põhjal (Valk 2007, 12). Üldjuhul rõhutatakse kõigis neis määratlustes muistendite traditsioonilisust, usundilisust, kollektiivisust, minevikulisust, tõesust (sidet reaalsusega) ning jutustaja ja kuulaja teineteist mõjutavat käitumist. Kuulujutud on oma olemuselt küll artefaktid, mis eksisteerivad ainult kommunikatsioonimomendil, kuid ilmekamad neist juttudest säilivad mälus ning võivad saada talletatud kirjutatud tekstides ning mitmetes muudes meediates: biograafiates, mälestustes, päevikutes, ilukirjanduses, filmides, aja-

looraamatutes, anekdootides, muistendites, fraseoloogias jm. Nad esindavad ühiskonna perifeerset poolt ja selles varjul olevaid eelarvamusi. (Neubauer 1999, 3)

Praktikas tuleb arvestada ka asjaoluga, et muistendi puhul on raske rääkida rangelt fikseeritud karakteristikatest, sest selle tänapäevalgi aktuaalse jutužanri elujõu allikas peitub ilmselt tema muutumisvõimes. Tänapäevases igapäevases kommunikatsioonis võib muistend meie ette ilmuda vähemalt viiel erineval kujul, millest üks on esinemine metonüümia, kus ümberütlus stiilivõttena kutsub esile kogu loo, mille võtmeliinid ja sõnad esindavad tervikut. Teine võimalus on kokkuvõte, kus rääkijad võivad lihtsalt öelda, et tead, ma kuulsin, et ... (vt Ellis 1989, 36–48 ; Kalmre 2000, 70–71) Need kaks viimast esinemisvormi viitavad muistendi ja kuulujutu kattuvusele nii sisus kui vormis, sest kuulujutuks e kõmuks võib pidada lühikest, eepilise sisuta refereeringut (konstateeringut), millega väljendatakse mingit üldist uskumust. (Turner 1993, 4)

Seega, muistendite ja kuulujuttude levikumeediumid lähendavad neid teineteisele veelgi. Mitte kõigil kuulujuttudel ei ole muistenditega sisulist seost, s.t iga muistend ei võta kuulujutu vormi, samuti nagu igast kuulujutust ei saa muistendit, kuigi need võivad olla tihedalt seotud usundi ja isiklike kogemuslugudega. Vahetegemine, nagu eelpool öeldud, on siiski võimalik kindlakujulise jutustava vormi alusel: muistendil on fikseerunud eepiline sisu, see sisaldab rohkem kompleksseid narratiivi struktuure. Kuulujutt e kõmu võib ilmuda lihtlauselises konstateeringus, lühikeses informatsioonilises teates, kusjuures samaaegselt võib sama sõnum levida nii pikemal (muistendi) kui lühemal (kuulujutu) kujul . (Vt Fine 1997, 742; Kalmre 1996, 142–144 ; Dégh 2001, 83–96) Mingit piiri nende kahe žanri vahele on püütud tõmmata nende funktsioonist ja ajamääratlusest lähtuvalt. Patrick B. Mullen seostab kuulujutte väga konkreetse kartuse või reaalse sündmusega, samas muistendid kui traditsiooniline ja vanem pärimuse vorm ei ole tema arvates alati konkreetse situatsiooniga seotud. Muistendid pigem osutavad parasjagu aktuaalsetele probleemidele ja kartustele. (Mullen 1970, 105)¹⁷

Möödunud sajandi viimastel kümnenditel folkloristikas kasutusele tulnud määratlus *tänapäeva muistend* asetab žanri enam tänapäeva ja viitab sellele, et need jutud võivad vanade teemade ja motiivide kõrval sisaldada ka moodsaid. Näiteks Donna Wyckoff (1993, 2) määratleb tänapäeva muistendeid ja kuulujutte kui segažanri: nad on apokrüüfsed, jutustatavad, sõnalisele väljendusele baseeruvad kuulujutulised lood, mis räägivad näiliselt tõestest ja suhteliselt lähedastest sündmustest; nad ringlevad kogukonnas kui ebateadlik, loominguline, kollektiivne vastus mõnele kogukonna vajadusele, isegi kui nad sümboolselt kodeerivad sotsiaalset ebaselgust, mis rõhutab seda vajadust. Nende lugudega, mida kuulujuttudena või muistenditena esitatakse, väljendatakse muret, hirmu ja stressi, nad pakuvad meelelahutust ja suurendavad kontrollitunnetust ning seda kõike, ilma et peaks otseselt oma isiklikku suhtumist deklareerima. (Fine, Turner 2001, 6) Niisiis on selle määratluse alla kuuluva traditsiooni puhul oluline rõhutada sarnaseid levikumeediume ning seda, et kuulujutud ja muistendid käsitlevad neid eluvaldkondi, millest me saame segaseid ja kahtlasi sõnumeid. (Fine, Turner 2001, 6–11)¹⁸

1.5.2.1. Reaalsus, tõde ja identiteet – esitusstrateegiad ja interpretatsioon

Üks oluline lüli, mis ühendab nii muistendite kui kuulujuttude interpreteerimise tasandeid, on sotsiaalsed muutused. Enamik sellesse valdkonda kuuluvaid paralleelseid uuringuid seonduvad „kolme kga”, ehk teisisõnu: kuulujutte ja ka tänapäeva muistendeid on traditsiooniliselt uuritud kriiside, konfliktide ja katastroofide kontekstis. (Allport, Postman 1947, 1960; Koenig 1985; Kalmre 2000 a jt) Sotsiaalteadlased nägidki kuulujutus eelkõige kollektiivse käitumise vormi ja nende huvi narratiivide vastu oli seotud kontekstiga, samas kui folkloristika oli rohkem huvitatud jutu traditsioonilisest sisust. Mitmete artiklite ja monograafiate kaudu on need kaks vaatepunkti viimaste kümnendite jooksul teineteisele lähenenud. Neid ühendab arusaamine sellest, kui võimas potentsiaal võib olla ühis-

konnas niisugusel uudise vormis esitatud narratiivil. Ulatudes teraapiast loovuseni, on see oluline paljudes sotsiaalse ja ühiskondliku elu valdkondades.¹⁹ Tegelikult ei ole kuulujutte ja muistendeid asjata uuritud nn kolme k-ga seoses. See ongi nende põhiline esilekerkimise aeg, sest mõlemad pakuvad inimestele interpretatsioonimudeleid, mis on neile vajalikud ohtlikes ja ebaselgetes olukordades.

Eesti muistendite sotsiaalsest orientatsioonist kirjutades on Ülo Valk (2007) tõdenud, et muistendite usundiline potentsiaal realiseerub veenmisjõulise loona, mis on sündinud soovist rääkida tõtt nii üleloomuliku maailma kui kogukonna eluolu kohta. Vajadus tõe ja selguse järele tõi sõjajärgses ohtlikus, segases ja keerulises olukorras esile muistendid ja kuuldused, mis vastasid inimeste ettekujutustele tekkinud olukorrast (loe: reaalsusest). Tõe ja tõepära saavutamine on üks paeluvamaid küsimusi ükskõik mis kuulujutu või muistendi puhul. Vastuse sellele võib pakkuda muistendite ja kuulujuttude esituse kui kollektiivse kaalutletud tegutsemisviisi jälgimine, sest uskumused, mida muistendid ja kuulujutud väljendavad, on tihedalt seotud antud kogukonna kultuuriliste ideoloogiatega, normide, väärtuste ja ootustega.

Timothy Tangherlini arvates avab niisugune vaatenurk muistendi kui kogukonna kollektiivsete väärtuste kajastaja sügavalt poliitilise olemuse. Selle kohaselt baseerub muistend kogukonna dialektiliste pingete edasiandmisel, keskendudes konkreetse kultuurilise grupi normidele, väärtustele ja ootustele. Samas ei saa need uskumused ja eelarvamused olla midagi staatilist. Muistenditele omase tõe edastamine on protsess, mis sünnib jutustaja ja auditooriumi pideva paindliku läbirääkimise tulemusel. Muistendite esitusega kaasnevad läbirääkimised kultuuriliste ideoloogiate üle seovad kogukonda ja moodustavad kõigi traditsiooniteadjate ühise identiteedi. Selline läbirääkimine ideoloogiate üle viib grupisiseste ja -väliste piiride määratlemiseni, mis võib areneda kuni ksenofoobia ja genotsiidini. Sellel juhul võib muistendite ja nendega seotud kuulujuttude rääkimine olla sügavalt poliitiline akt. (Tangherlini 2007, 8–9)

Kogu järgnevalt analüüsitava jutuainese puhul on oluline rõhutada ka selle semantilist avatust nii fakti kui fiktsiooni suunas, see tähendab, et need jutud liiguvad uskumise skaalal sõltuvalt esitusest väga paindlikult kas fiktsiooni või uudiste ja ajaloo suunas. Vastavalt sellele, kas jutustaja ise usub edastatavasse, või tahab, et kuulajad usuksid, kujundab ta oma loo. Gillian Bennett on muistendi, selle esituse ja tõe vahekorda määratledes tõdenud, et iga muistendi esitus võib anda kahest informatsiooni, esiteks selle sündmuse kohta, millest räägitakse, ja teiseks jutustaja enda kohta. Need kaks poolt omakorda loovad uue, kolmandat tüüpi teadmise, s.o informatsiooni maailma kohta, nii nagu jutustaja seda näeb. Niisugune otsustus on muistendirääkija jaoks oluline vastutus ja jutustajad kasutavad tihti muistendi kõikuva oleku eeliseid, nihutades oma jutu piire vastavalt kas fakti või fiktsiooni suunas. Ühel juhul võib jutustaja juhtunud esitada kujutlusmaailmas toimunud naljana, s.t mitte uskumiseks. Teisel juhul võib inimene sündmusest rääkides jälgida väga täpselt detaile ja kontrollida jutuliine ka konversatsioonisiselt, veendes end ja kuulajaid jutu tõesuses. Sel juhul on jutt mõeldud tõena uskumiseks ja sündmused selles esitatud reaalses maailmas juhtunu-tena. Samas, alternatiivselt võib seesama jutustaja käituda hoopis teisiti, loobudes oma endisest arusaamast sobilikuma ja momendil õigema esitusstrateegia kasuks, nihutades algselt faktina esitatud loo fiktsioonilisuse suunas, lootes sellega publikult positiivsemat vastukaja. (Bennett 1988, 32–33) Niisugune vaatepunkt võib avada mõndagi olulist sama kultuuri kohta, milles see kuuldus tekkis, samuti nagu ka tõe olemuse kohta selles ühiskonnas.

Jutu tõde on muutuv kontseptsioon, mis sõltub esitaja vaatepunktist ja ajast, kuid muistendite ja kuulujuttude puhul on see üks olulisemaid käivitajaid ja elujõu allikaid. Nende puhul on tegemist tõepäraga, millel ei ole küll fakti sisu, ometi usuvad nii rääkijad kui kuulajad, et see võiks olla tõde või isegi peaks seda olema. Niisugune kognitiivne ja emotsionaalne aspekt on sotsiaalset tegelikkust edasi andva ja traditsioonil baseeruva muistendi ning rahvajutu stereotüüpset sisu edastava kuulujutu kattuv ala. Mõlema žanri teoreetilised mudelid viitavad metafoorsusele, kus arusaadavate karakteristike ning seostega fenomeni kasutatakse teise ja tundmatu feno-

meni seletamisel. Neid kahte võrgustikku ei saa näha samaväärsetena, küll aga üksteist meenutavatena ja ühiste reeglite poolt juhitudena. Metafoori poolt esile kutsutud imidž ei sõltu ainult struktuurisest analoogiast, vahest olulisemgi on tunnete analoogia, emotsionaalne dimensioon. (Thaiss 1978, 1; vt ka Mullen 1970, 105) Lood kannibalismist on tekstid, mis üha uuesti loodutena, sarnastena ja ka mõnevõrra erinevatena korduvad erinevates kultuurides.²⁰ Tähenduslikult võivad kuulujutud ja muistendid rääkida rohkem kui jutustades tunduvad ütlevat.²¹ Kui „mina ütlen” asemel lausuda „inimesed räägivad”, osutab selline väljendus kollektiivi tunnetele ja kujutelmadele, mille põhjal tähendus luuaksegi. Jutustaja ei anna mitte niivõrd edasi fakte ja sündmust, kuivõrd väljendab oma usaldamatust, leppimatust, muret või hirmu. See tähendab, et muistendid ja eriti kuulujutud pretendeerivad küll informatiivsusele, kuid osutuvad ikkagi suurel määral ekslikeks. Nende niisugune poeetiline diskursus osutub petlikuks ja on hinnanguline, väljendades jutustaja või kogukonna seisukohta. Jutus metafoori kaudu esitatud seisukohad väljendavad üldist kogemust ning mõjuvad seetõttu vähem salvavalt kui personaalne hinnang. (Vt ka Allport, Postman 1947, 167)

Ajaloos püsima jäänud ja uute jutustajate poolt üha uuesti tõlgendatud jutud võivad aga omandada ka uusi tähendusi. Ameerika folklorist Janet Langlois uurimus naismõrvar Belle Gunnessist näitas, et lugu minevikus aset leidnud sündmusest, mida kogukond aastakümnete jooksul mälus ja suulises traditsioonis edasi on kandnud, muutus kogukonna interpretatsioonis traditsiooniks, mille kaudu leidsid väljenduse Ameerika väikelinna hinnangud ja arusaamad vägivallast, naabritest, võõrastest ja naisküsimusest. (Langlois 1978)

Kuulujuttude kultuurilise ajaloo käsitluse autor Hans-Joachim Neubauer on öelnud: „Vahest on kuulujutud rohkem kui informatsiooni substituuat või sotsiaalsete pingete väljaelamine. See, et kuulujutud moonutavad reaalsust, on vähem tähtis, määrav on see, et nad loovad sümboolseid reaalsusi. Töötades metonüümselt, loovad kuulujutud poeetiliselt metafoore. Nad väljendavad seda, mida ei saa formuleerida mingil teisel viisil: viha ja hirmu Orleansis, õudusi Roomas, korrast tekkinud kaost. Võib-olla on nad mida-

gi kollektiivse fantaasia sarnast: ühiskonna unenägu väljaspool seda.”(Neubauer 1999, 169)

Nii muistendite kui kuulujuttude puhul on interpretatsioon osa esitusest. Alan Dundes väljendab niisugust suhet: mida veendunumalt me usume, transformeerides selle uskumise impulsse oma jutudesse, mida väidame olevat tõeliselt juhtunud, seda kindlamalt me suudame väljendada väljendamatut. Sellest muistend ja kuulujutt jutustavadki. (Dundes 1971, 92–100). Neubauer (1999, 21) kujutab kuulujuttude levimist kui virtuaalset võrgustikku, mis justkui koosneks hulgast varasematest rääkijatest, kus ühtisid tagajärg ja põhjuslikkus. Teisisõnu: see on tõsiasi, sest kõik ju räägivad seda, ja kõik räägivad seda sellepärast, et see on nii.

Tartu kuulujutt asetus omamoodi murdeaega ja mingist aspektist võiks seda tõlgendada kui kriisisituatsioonis tekkinud mässu, kus pinge lahendamiseks püüti otsida abi „rituaalist”, s.o ühise vaenulikkuse väljaelamisest, mis avaldus nii vaenulikes kuulujuttudes kui kohalkäimise aktsioonis. Victor Turnerit huvitab indiviidi toimetulek elus esinevate kriisidega. Ta nimetab neid sotsiaalseteks draamadeks. Neid draamasid analüüsitakse kui kulminatsioone, mis järgnevad teatud pingeperioodidele, kus uued võimu joondumised ja nihked võimusse suhtumises aset leiavad. Turneri järgi on ajaloolisi sündmusi osalejate ja analüüsijate poolt võimalik käsitleda kui sotsiaalseid draamasid, mis toovad esile piiripealsed kultuurilised konfliktid metafooridele sobilikul kontsentreeritud kujul. Normid ja struktuurid, mis olid omased 1940. aastate põlvkonnale, kerkisid enne kriisi sotsiaalsele pinnale. Päritolusüsteemid, abielureeglid, väärtused ja käitumisnormid ei ole muutumisvõimetud realiteedid, vaid aines „konstantse manipulatsiooni sotsiaalseteks idealiseeringuteks”. Ühiskonda nähti kui „dünaamilises pinges jõudude välja, kus tsentrifugaalsed ja tsentripetaalsed tendentsid jätkuvalt pörkuvad”. Peamine põhjus, miks keskenduti indiviidile, mitte gruppidele, oli see, et indiviidides said kokku mitmed erinevad süsteemid. Grupp võib ühel ajal olla ühtses rollis, aga indiviid kehastab alati konfliktseid rolle, olles ühtaegu nii isa kui poeg, liider kui kuuletaja, vallutaja kui rahusobitaja. Indiviid väljendab vastuolusid, mis ei ole gruppi uurides nähtavad. (Turner 1974, vt ka Lewellen 1983, 102–104)

Niisugust sotsiaalteaduslikku lähenemist toetab ka folkloristika, kus kogu sündmuse tähendus ja dialektika ilmneb jälgides üksikut üldises. Lõpetuseks on ilmselt vajalik märkida, et klassikalise ajaloolase ja folkloristi seisukohad erinevad mõneti faktide ja emotsioonide osatähtsuse kohta mälestustes. Folkloristina väidan ma, et mõnevõrra kergem on taastada tundeid kui meenutada fakte, õigemini: emotsiooniga seotud fakt meenub kergemini ning tihtilugu lisab kaasajast lähtuv emotsioon faktile mütoloogilise varjundi. See ongi iseloomulik paljudele Nõukogude-aja meenutustele.



Purustatud Kivisild 31. juulil 1941.
Foto Ed. Selleke. EKLA Album 192:19

II. Pärimusjutud kannibalismist kui folkloorne ja sotsiaalajalooline fenomen

Kannibalismi olemusest arusaamiseks on uurijad määratlenud selle mitmeid vorme. Need on näiteks kultuuriline *versus* individuaalne, rituaalne *versus* gastronoomiline *versus* hädapärane. Eristatud on veel kannibalismi kui meditsiinilist probleemi. (Goldberg 2005, 227) Reaalne kannibalism saab võimalikuks kriisiaegadel, sõdade ja piiramiste ajal. Ühel või teisel moel on kannibalismi vormid seotud mõrvade, õuduse, inimohverduste, surmahirmu, inimeste tükeldamise, nälja ning nälgimisega. Inimsöömist on maailma ajaloos peetud väljaspool inimlikkust ja väljaspool seadusi olevaks praktikaks. Inimsööja ei ole inimene, tema olemasolu jääb väljapoole sotsiaalse ühiselu reeglitest ja normidest ning kannibalism esindab sümboolselt piirilist inimeste teadvuses ja ümbritsevas sotsiaalses korras.

Kultuurilise fenomenina on kannibalism enamasti kannibalismist rääkimine, mis on kantud sotsiaalsetest ebakõladest ühiskonnas. Asjaolu, et kannibalideks peetakse võõraid, inimesi väljaspool oma ringi, annab kogu nähtusele võõradiskursuse näo. Inimsöömisega seotud jutupärimust võib pidada kujutletud kannibalismiks, mis on omamoodi sublimeerunud agressioon, kus tabutunded ja sotsiaalsed pinged ühiskonnas leiavad juttude kaudu üldiselt aktsepteeritud vormi. See on ideoloogiline ja retooriline deviis kuulutada oma kultuurilist üleolekut.¹

See ühiskonna range tabu tekitab iha vähemalt fantaasiates ja narratiivides sellest üle astuda. Rahvaluulest võib leida näiteid paljude kannibalismivormide kohata. Pärimusjutte inimsöömisest ehk ka inimliha töötlemisest ja tarbimisest mõjutavad ja kannavad üldiselt kolm allikat. Esiteks mõjutavad seda traditsiooni reaalses elus aset leidnud juhtumid. Reaalne kannibalism ei ole ka tänapäeval kuhugi kadunud, ilmudes ikka jälle meie ette kui inimpsüühika varju-

külgede kajastaja. Näiteks 2004. aastal lõi rahvusvahelises meedias laineid Armin Meiwesi juhtum, kes Saksamaal inimsöömise eest eluks ajaks vangi mõisteti. Lähiajaloost on teada „hädapärane” kanibalism, 1972. aasta lennuõnnetus Tšiili mägedes, kus ellujäänud reisijad end oma hukkunud kaaslasti süües päästsid.

Teiseks allikaks on folkloor ise. Muinasjutud ja muistendid inimsöömisest, inimliha, rasva, naha tarbimisest on teadaolevalt väga vanad ja maailmas laialt levinud. Selles vallas on triviaalsemaid rahvusvahelisi näiteid muinasjutt Hansukesest ja Gretekesest (ATU 327 A), mis Grimmide kogu vahendusel on tänapäevalgi laialt tuntud. Eesti traditsioonis on valdavalt sõdade mõjul esile kerkinud muistendid julmadest vallutajatest, inimesi murdvatest ning õgivatest koe-rakoonlastest ehk peninukkidest.

Kolmandaks allikaks on muistendite põhjal valminud kirjanduslikud fiktsioonid ning kirjanduse ja massikultuuri tuhandetes koopies vahendatud juhtumid reaalelust. Üks klassikalisi 18. sajandi rahvusvahelisi tuntumaid rahvajutu näiteid on ilmselt nii kirjanduse kui muusikali jõudnud lugu Londoni habemeajajast Sweeney Todist, kes tappis oma kliente ning müüs neist tehtud pirukaid.² Nii-sugustele suuresti folkloorile tuginevatele kirjanduslikele tötlustele on iseloomulik fiktsiooni ja reaalia piiri hägusus. Näiteks 20. sajandi suurima naismõrtsukana Guinnessi rekordite raamatus mainitud Ameerika norra emigrandi Belle Guinnessi poolt sooritatud 28 mõrva ja inimlihast pirukavalmistamise tõepära muutus lähemal uurimisel ilmseks kuulujuttude mõjutusel tekkinud liialduseks (vt Langlois 1985). Iga Ameerika Ühendriikides 20. sajandi jooksul ilmunud kirjanduslik töötlus nagu ka iga folkloristlik ja sotsiaalajalooline käsitlus on lisanud Belle Guinnessi müsteeriumikangasse uusi lõimi.

Ajaloolises tagasisivaates ilmneb, et sellistele juttudele on omane rekurrentsus. Sügavalt kollektiivse mälu kihistusest esile tõusvad jutud toetuvad struktuuridele, mis on rahva kultuurimälus olnud olemas juba väga pikka aega. Teatud sarnase situatsiooni tekkimisel sünnivad nad jälle, kiirelt kohandudes uutesse oludesse. Need on enamasti sotsiaalseid olusid ja konflikte peegeldavad jutud, näiteks

kristlikus maailmas ikka ja jälle esile kerkivad juutide või hilisemal ajal ka satanistidega seostatud jutud rituaalsetest mõrvadest.

Vanade lugude puhul, kui uurija käsutuses on ainult tekst ja esitusel antud tähendust ning selle seoseid sotsiaalse kontekstiga võib vaid oletada, tekib paratamatult raskusi nende interpreteerimisega. Samas on äärmiselt oluline juttu tõlgendada tema leviku aja aktuaalsetes kultuurilistes koodides, et teada saada, mida jutt omas ajas võis tähendada, missuguseid jutustaja ning auditooriumi tundeid, mõtteid ja arusaamu edastada. Siin võivad appi tulla folkloristikast ja ka antropoloogiast lähtuvad seisukohad. Viimane keskendub sõnade ja käitumise, sõna ja keha ning sõna ja kosmose vahelisele resonantsile ehk sellele, kuidas sotsiaalne struktuur projitseerub jutus. Üheks niisuguse uurimuse näiteks on Mary Douglase antropoloogiast lähtuv interpretatsioon kannibalistliku Punamütsikese-loo varasematest suulistest vormidest. M. Douglas toob välja muinasjutu märkimisväärsed seosed tollaste olude ja soosuhetega.³ Eesti talupojajühiskonna muistendite ja tollaste sotsiaalsete olude seoseid on hiljuti käsitlenud Ülo Valk (2007).

Olen arvamusel – ja nagu järgnevast folkloristlik-ajaloolisest tagasivaatest sõjajärgse kuulujutu võimalikele allikatele nähtub – et ka varasemad ajaloolis-geograafilise koolkonna esindajate uurimused, mis tuginesid suurele arvule tekstidele, olid tähelepanuväärsed jutu tõlgenduste, tähenduste ja diakroonilise arengu vallas ning tõid välja rahvajutu ja tema käibimisaja kultuurilise reaalsuse seosed.

2.1. Tartu kuulujutu varasematest eelkäijatest ja nende sotsiaalsest taustast

Tehes kõrvalepõike minevikku, varasemate allikate ja tollaste uurijate tekstide funktsioonist lähtuvate tõlgenduste juurde, tundub, et sarnane, Tartu sõjajärgse jutuga väga haakuv süžee, mis käsitleb salajast vägivalda pahaaimamatu teelise suhtes, on eri aegadel ja kohdades olnud üsna kordumisaldis. Üldiselt on sotsiaalsele reaalsusele

tuginev ja kuulujutuna leviv muistendiaines eesti folkloristidele senini olnud küllaltki marginaalne uurimisvaldkond, sellepärast on küllap iseloomulik, et sarnase, Tartuga (!) seotud jutu ilmselt üks varasemaid avalikke teateid toob esile rohkem kui sajanditaguse profaanse suhtumise kuulujutuna käibivasse ehk tõestisündinud loona räägitud rahvaluulesse. 1894. aastal toob ajaleht „Olevik” halva näitena rahvaluule kogumisest ühe kogemata kombel „õige vanavara” hulka juhtunud „sulemehe sepitsuse”.

Jutt käib Riia asutamise kohta ja kõneleb ühest „luumajast”, milles inimesi olla keedetud. Luud aetud nõõri otsa ja saadetud Jurjevisse. Kõik kartnud seda maja, millele Kaulimaja (läti keeli on kauli luu) nimeks pandud. Sest et sääl inimeste luudega kaubeldud.

Järgneb artikli autori kommentaar.

Asi ise on aga hoopis teisiti. Riia polütehnikum on oma algul, aastat 30 tagasi, selles „luumajas” korteris olnud ja rahvas ajanud jutu välja, et noored „doktorid” sääl inimesi keetvat. See on sündinud lugu ja politsei on rahvale tühja jutu selgeks teinud. Maja omanikul olnud Kaul nimeks ja selle järgi kutsutud seda Kauli majaks, millest aga luu peale mõtlema hakatud ja keetmise jutt välja tehtud. Kirjamees Karp(s) on sellest toreda „kohaliku muinasjutu” vabritseerinud ja Läti seltsi kirjanduslik osakond on teda tõeste vanaks rahvaluuleks pidanud ja selle nimel ära trükinud. Nüüd on naer ta palk ja vanavara usaldus on otsas.⁴

Sisuliselt samast “Olevikus” avaldatud jutu liivi versioonist on kirjutanud Oskar Loorits. Koletu tapatööga saavad siin hakkama põhiliselt liivi rahvausundile iseloomulikud kummalised olendid.

Riias ühes majas meelitavad vaarao aegadest pärit kalasavalised inimesi oma majja, tapvat pimedas toas, keetvat kondid ja saatvat need Jurjevisse (Tartusse). See maja olevat Wöhrmanni pargi veeres Riias ja teda kutsutavatki „Luude majaks”, sest sääl

kaubeldakse inimluudega. (Loorits 1926 (1998),186)

1928. aastal pidas professor Walter Anderson Õpetatud Eesti Seltsis loengu Tartu Ülikooli ainesest eesti rahvapärимuses. Muuhulgas rääkis ta seal oma Tartu Ülikoolis õppinud isalt ajavahemikus 1865–1872 kuulnud jutu, mis lühidalt refereerituna kõlas nii:

Noor eesti talupoeg tuleb koos oma õega Tartusse. Samal ajal kui talupoeg on linnas, kadus tema õde. Kõigest otsimisest hoolimata jäi õde kadumuks. Noormees taipas kuidagi, milles oli küsimus. Õde oli küllaltki paks ja arstiteaduse professorid vajavad oma uuringuteks inimrasva. Nad meelitavad inimesi enda juurde ja sulatavad neist rasva anatoomia osakonnas. Noormees läks siis otsejoones anatoomia osakonda ja tungis vastupanust hoolimata ruumidesse sisse. Sealt leidiski ta oma õe ahju pealt. Professorid olid sulatanud tüdrukust hulga rasva, sellepärast oli õde palju endisest peenem, aga jäi ikka kuidagi ellu. (Anderson 1928, 42–44)

Eelpool näiteks toodud jutud on ilmselged arendused rahvusvahelisest jututüübist „Kuum kamber”(ATU 956).⁵ Paks mees (kaupmees, sõdur, meremees, politseinik) juhtub/meelitatakse röövlite majja. Ruum osutub kuumaks kambriks, kus ripub palju kehasid ja inimrasv sulab. Kui röövlid koju tulevad, lõikab mees neil üksteise järel pead otsast ja võtab kaasa nende varanduse.

Juba tollases ühiskonnas oli sellel süžeel ilmselt kalduvus levida nii kindlakujulises pikemas eepilises vormis (muistendina) kui lühema informatsioonilise teatena (kuulujutuna). Eesti ja soome uurijad on viidanud 19. sajandi teise poole Euroopa linnade ülikoolide juures areneva meditsiini- ja antropoloogiateaduse „huvile elavate ja surnute kehade ja kontide vastu”. Haudade kaevamised, mis sellega arvatavasti seonduvad, andsid tõuke jutule luudega kaubitsemisest. (Vrd Anderson 1928, 43; Loorits 1926, 186; Simonsuuri 1958, 84–86) Küllaltki sobiv kontekst „Kuuma kambri” õudusloo jaoks oli talupoega ja ilmselt ka linnakodanikku hirmutav veel 19. sajandil.

dilgi tuntud keskaegsest meditsiinitarkusest pärit arusaam inimrasva (*adepts hominis*) arstimistoimest. Seda arvati aitavat luuvalu, põletushaavade, sügeliste jm vastu. Keskaegne suures osas maagiapõhine meditsiin tugines omakorda paljudele rahvauskumustele, mille järgi inimrasvaga võitnud keha oli raske haavata või inimrasvast valmistatud küünaladel oli maagiline toime. Inimrasvast küünlal arvati olevat uinutav toime. Kõik ruumisolijad uinusid selleks ajaks, kui küünal põles. Niisugune küünal arvati olevat suurtel varastel, kes seda oma ametis kasutasid. (Simonsuuri 1958, 85; vt ka Eckstein 1929/30) Eesti 20. sajandi traditsioonis on surnukeha maagiline toime veel üsna üldiselt tuntud olnud, üldlevinud oli surnu luuga, käega või surnu pesemise seebiga naha- ja luuvigade arstimine. Teise maailmasõja järel Eestis räägitud versioonides meelitatakse inimesi nii vorsti- kui seebivabrikusse (püütakse priskeid inimesi, tehakse seepi). See tähendab, et varasema usundilise tähenduse minetanud jutt kohandus tegelikkusse ehk justkui motiveerus ümber ning tõi uues kontekstis põhjenduseks sõjajärgse seebipuuduse.

Teine tähtis aspekt, millele see traditsioon osutab, on muutused kogukondlikus eluviisis. Traditsioonilistes paikset elavates kogukondades on kultuuriline vastuseis reisimise suhtes loomulik. „Kuu- ma kambri” taolised hoiatusjutud on seal üles kerkinud just sotsiaalsete tingimuste muutudes, näiteks seoses kolonialismi ja kodumaalt väljarändamisega. Andide indiaanlaste traditsioonis on tuntud lood pikast valgest mehest, kes kannab pikka nuga oma mantli all ja tapab indiaanlasi, et saada neist rasva oma masinate tarvis. Migratsiooni ajal Briti Impeeriumisse rännanute kohta levisid kodumaal kuuludused, et neist tehakse seal õli. Niisugused kuulujutud ehtasid üles traditsiooni, mis põhines kahtlustel ja eelarvamustel selle suhtes, mis väljarändajat ees ootas. Taoline traditsioon hoiatas kokku- puudete eest võõrastega, kes võisid osutada vampiirideks, kannibalideks, tarvitada inimverd ja rasva toidus, meditsiinis või tehnoloogias. (Sivier 2002, vt ka Turner 1993; Fine, Turner 2001)

Tundub, et tänapäeva viimaste kümnendite meditsiinihirme väljendavad linnamuistendid ja kuulujutud elundiröövidest on “Kuu- ma kambri” tänapäevane modifikatsioon. Turist meelitatakse tund-

matus kohas, linnas, baaris, tänaval kuhugi kaasa tulema, hommi-
kul leitakse ta koleda haavaga ning selgub, et üks neer on varasta-
tud. Operatsioon on tehtud spetsialistide poolt ja enamasti jääb oh-
ver elama. (Brunvand 1993, 149–154; Virtanen 1996, 165–166)

Paljud Soomest 19. sajandi lõpul kogutud „Kuuma kambri” tei-
sendid hoiatavad hädaohu eest Helsingis, kus „härrad võtavad pak-
sud inimesed kinni ja viivad kuuma tuppä”. Lauri Simonsuuri on
täheldanud, et põhjanaabrite juures üleskirjutatud jutud on seotud
linnas (Helsingis, Turus, paljud just Piiteris) turul käimisega. Niisu-
gused jutud inimrasva sulatamisest seebi või küünalde tarbeks olid
19. sajandil rohkem tuntud just Piiterist kaugemates kohtades, na-
gu Kesk-Soomes ja Savos, mitte Karjalas, kus Piiteris käimine talu-
meestele harjumuspärasem oli. Paljudes 19. sajandil Savost üles kir-
jutatud tekstides on olulisel kohal rikastumise motiiv. Kuumast kamb-
rist on julgelt tegutsedes ja varandust kaasa võttes pääsenud mõni
tuntud külaelanik, kelle rikkust nende juttudega seletatakse. Päri-
must niisugusest rikastumisest anti kohalikus külakogukonnas põl-
vest põlve edasi. Simonsuuri nägi siin otsest paralleeli kratijuttude-
ga, mis näitavad 19. sajandi varanduslikku kihistumist külas.

Eesti kratimuistendite populaarsus 19. sajandi lõpul oli samuti
seletatav tollase varandusliku ebavõrdsuse tekkimisega. Ülo Valk rõ-
hutab analoogsete juttude reaalsel tagapõhjal: 18.–19. sajandi ühis-
kondliku positsiooni muutumine eesti külas polnud enam midagi
muinasjutulist ega erakordset, vaid kõigile märgatav, ning nende jut-
tude kaudu anti kogukonnas sellele rikastumisele küll üleloomulik,
kuid veenev seletus. (Valk 2006, 39; vt ka Valk 2007) Savo-versioo-
nide levikut ja tõepärasusest tingitud elujõudu põhjendabki Simonsuuri
just haakumisega kohaliku konteksti. Ettevõtlik mees, kes kaugelt
Savost Piiteris turul käis, tõi koju raha, mis tollases külaühiskonnas
üsna haruldane oli. Nende juttude puhul on iseloomulik, et nad on
olnud alati endaga liitma konkreetseid nimesid ja tuntud tegevus-
kohti ning paljudes soome teisendites on ka kirjeldused kuuma kamb-
ri õudustest üsna detailirikkad. (Simonsuuri 1958, 81–82)

Soome ja eesti versioonides kujutatakse äratuntavalt selgesti 18.

sajandi lõpu ja 19. sajandi miljööd, mis on seotud reisimise ja turukaubandusega. Sellele ajale on iseloomulikud arenenud linnad, milles elab koos mitmesuguse tausta ning rahvusega inimesi ning turule tulija või muidu reisija puutub kokku organiseeritud kuritegevusega. Selles kontekstis on kõik „Kuumas kambri” versioonid hoiatusjutud. Linna tulija peab olema igal juhul ettevaatlik, sest siin võib ta peale varanduse kaotada ka elu. Sellist juttu kuulnud ja tõeks uskunud Piiterisse turule tulija hoidus peale seda viina- ning kaardimängu hukatusest võõras- te seltsis ning juutide ja venelaste kahtlastest pakkumistest. Tollane jutt kujutab eeskätt maskuliinset ühiskonda, mille käekäigu ja saavutused määravad mehed. Peale üksikute erandite on need, kes kahtlasesse kohta satuvad, valdavalt mehed, enamasti kaupmehed ja talupojad. Sama ajastu eesti teisendites on mainitud ka üliõpilasi, viinavooriga reisinud kubjast ja meremeest.⁶

Soome teisendites on relva ja tapariistana oluline turule ja kaubandusele viitav margapuu. „Kuumast kambri” kaasa haaratud margapuu võib saada esimeseks niisuguseks oma külas ja olla otse- ne viide omaniku jõukusele (Simonsuuri 1958, 81). Võrdluseks: mit- metes 19. sajandi eesti rahvajutu tüüpides ei ole margapuu enam jõukuse määraja, vaid käepärane tarbeese talumehe kodus, nii et näiteks talutare seinalt haaratud margapuuga nuhtleb talumees oma abielu rikkunud naist ja selle armukest.⁷ Teistes „Kuumas kambri” eesti versioonides tulevad kõne alla 19. sajandi ettekujutustele mõr- variistadena ilmselt rohkem vastavad tapariistad püstol ja mõõk. Röövliteks ja inimliha töötlejateks võivad olla kõrtsi või ööbimis- koha omanikud, enamasti rändajale võõrad inimesed (võõramaala- sed). Eesti teisendites on öömaja omanike ja seal tegutsejate hulgas ka naisterahvaid (tüdruk, vanamoor). Sellise rahvajutu kirjandusli- kuks töötluseks võib pidada Henrik Visnapuu ballaadi „Inimlihu- nik Juozas”, mis jutustab 15.–16. sajandi üldises näljahädas küllus- likku toitu pakkuvast kõrtsmik Juozas Leedulasest, kes kõrtsis ööbi- vaid teelisi ja nende hobuseid tapab ning nende lihast ja verest vors- te ja muud maitsvat toitu valmistab. (Visnapuu 1942, 55–58)

19. sajandi Soome jutu versioonides kimbutavad Piiteris käijaid

nii venelased kui juudid. (Simonsuuri 1958, 78) Tõuseb esile juudi kui Ida-Euroopas tuntud kaupmehe kuju. Eestlaste juutide kohta käivat pärimust loetakse samuti enamasti 19. sajandi algusest pärit olevat. See märgib aega, kui juutidest kaupmehed ja käsitöölised Eesti linnades arvukuse ja mõjujõu saavutasid. (Vt Ariste 1932, 2) Juutidest „pahade” tegelastega „Kuuma kambri” versioonide ja antisemitliku juutide veremuistendi vahel valitseb seos, mis tuleb edaspidi käsitletud Teise maailmasõja järgse suulise repertuaari puhul veel ilmekamalt esile. Tundub, et jutt peidab endas ka selliseid arendusi ja usundilisi kujutelmi, mis viitavad vanematele rahvusvahelistele jutu- ning usundimotiividele. Niisugune on näiteks salakavala inimliha-kaupmehe kuju ja tema ohvrite imeline pääsemine. Kristlikus legendis on see üks Püha Nikolause suurematest imetegudest. Legend räägib sellest, kuidas nälja ajal jäid kolm väikest poissi kadunuks. Samal ajal aga tegi üpris halva kuulsusega kaupmees reklaami soolatud sealihale. Õigustatud kahtlusega küsis Püha Nikolaus lihatünn näha ja õnnistas neid. Välja hüppasid kolm väikest poissi, paljad ja elus.⁸

Arhiiviandmete järgi otsustades oli „Kuum kamber” eesti jutu- traditsioonis 19. sajandil küllaltki vähetuntud, mis tegelikkuses võib aga viidata hoopis sellele, et tolele ajaks rahvajutust kujunenud arusaama järgi peeti analoogset traditsiooni niivõrd reaalsusega seotuks, pigemini rahvaluule hulka mittekuuluvaks ja väheoluliseks kuulujutuks, kui jäädvustamist väärivaks rahvajutuks. Ometi näeme sellise traditsiooni lähemal vaatlusel, et nende juttude kaudu avalduv inimeste sotsiaalne kujutlusilm lubab nii mõndagi arvata neid käigus hoidnud inimeste hirmudest ja eelarvamustest, sallimatusest ja frustratsioonist. Siin kirjeldatud tekstide alusel võib väita, et nende rahvajuttude põhiliin on vormunud tõenäoliselt üle paarisaja aasta tagasi ja viib meid varakapitalistlikku aega, kus kujunenud uued majandus- ja sotsiaalsed suhted olid tõrjumas feodaalset kogukondlikku eluviisi. Need jutud toovad esile meditsiini ja linnade arengu, vägivallakujutelmade muutumise, inimeste reisimise, majandusliku heaolu tõusu ning kokkupuuted võõra kultuuri ja inimestega. Nii

nagu tänapäevased organitevarguse kuulujutudki, olid ka need 18. sajandil tekkinud kuuldused seotud osalt teaduse saavutustega kaasnenum sotsiaalse stressiga. See seadis kahtluse alla senised väljakujunenud arusaamad inimese keha ja identiteedi väärakusest ja ühtsusest. (Sivier 2002, 106)

Mare Kõiva on ühes oma varasemas käsitluses näidanud, kuidas täiskasvanute repertuaarist laste õudusjuttudeks suundudes ammen- das sõjajärgne vorstivabrikute-traditsioon end Eestis 1970. aastate keskpaiku. Neist said arengus seiskunud lihtsad lood (vt Kõiva 1996, 177–186). Ajalis-ruumilises dimensioonis nende rahvajuttude geneesi jälgides oleks ilmselt õigem väita, et „vorstivabrikulood” ei ole mitte niivõrd arengus seiskunud „lihtsad lood”, vaid hoopis kergesti kohanduvad jutud, mis toovad ilmekalt esile traditsiooni suhestumise miljöoga, nii selle kasutaja füüsilise ümbruse kui sotsiaalse käitumise ja usundiga.⁹



Soola tänava vaade Kalevi tänavalt 25. juulil 1946.
TMF 83-8

III. Tartu juhtum ajaloo diskursuses

3.1. Käsitlusi sõjajärgsest ajast

Folkloristist jutu-uurijat, kes tegeleb ajaloolise jutuga, sunnib ajaloolaste töömaale eelkõige seletuste otsimine, jutu tagamaade ja folklooriprotsesside avamine.

Poole sajandi tagune aeg, mil Tartu kuulujutt levis, on parasjagu lähedane ning ka kauge, et uurida jutu tausta, millel on vaieldamatu ja otsene seos ajalooteadmisega. Arhiivitekstide ja suulise ajaloo juurest ajalooarhiivi kirjalike dokumentideni jõudes huvitas mind esmalt muidugi see, kas juhtumist sõjajärgses Tartus jäi maha ka mingi dokumentaalne jälg ning kuivõrd on võimalik leida tollaseid



21. juuni tänav Raekojast Barclay platsi poole 1947. aasta 28. juunil.
Foto Ed. Selleke. TMF 83:31

jutualgeid nõukogude aja ametlikest dokumentidest. Samavõrra oluline oli kuulujutu fooni avamine, milles arhiividokumendid said kaasa kõneleda.

Nõukogude diktatuuri esimesed aastad erinevad sotsiaalsete ning majanduslike olude, võõrideoloogia ning võõrvõimu pealetungi intensiivsuse poolest. Lauri Vahtre liigitab sõjajärgsed aastad kehtesumisaastateks (Vahtre 2001, 348). Enn Tarveli üheksa-astmelises nõukogude aja periodiseeringus on sõjajärgsed aastad pakutud neljandaks ajajärguks nõukogude majanduse võimu ja ideoloogia valdas (Tarvel 1999, 112). Sisuka analüüsi pakub Aili Aarelaid, kes ise loomustab sõjajärgseid aastaid kui sotsiaalse indifferentsuse aega, kus uut korda vaadeldi kõrvalseisjatena ja sellest püüti lihtsalt mööda elada. Teisisõnu: ei usutud, et nõukogude kord ja naabrite invasioon kestma jäävad. Niisugust arusaama toetas muu hulgas ka ees-timeelse ja -aegse kooliõpetuse püsimine algaastatel. Koolides töötas palju endisi õpetajaid, raamatukogudes olid alles samad õpikud. (Aarelaid 1998, 106)

Taoline kahevahel olek lõppes aga üsna varsti. 1949. aasta küüditamine ja kolhooside loomine olid karmiks märgiks, et uus võim puudutab siiski kõiki ja sellest ei saa mööda vaadata. Saabus kohanemise ning iseenda ja uue võimuga kompromisside tegemise aeg. Rahvuslik lõhenemine oli tegelikult aga juba toimunud. Kodumaa eestlased ei tunnistanud omadeks Venemaalt saabunud „Venemaa eestlasi” ning veel vähem teisi koos nõukogude võimuga siiasaabunud rahvusi.

Nõukogude režiimi ideoloogia Eestis oli üles ehitatud varasema Eesti Vabariigi eitamisele. Keelatud ja taunitud oli kõik, alates selle riigi sümboolikast kuni sel ajal ilmunud kirjandusteosteni välja. Rahvakultuuri viljelemist aga soositi. 1947. aastal toimus esimene sõjajärgne laulupidu.

1945. aastaks oli enamik Tartu purustamata tööstuskäitisi taas käiku lastud. Linnatänavad puhastati pommitamise rusudest elanikkonna kohustuslike „pühapäevakute” korraldamise abil. 1947. aastaks hakkas linnaelu normaliseeruma. Toidu normimine lõpetati

1947. aasta lõpuks, kuid toiduvarude nappus põhjustas hiigelsabasid. Turult võis saada kõike. Maainimesi sundis aktiivselt turul kauplemale 1947. aastal kehtestatud kõrge talupidamismaks. Sama aasta lõpul hävitas üleriigiline rahareform kõik inimeste säästud. 10 rubla vastu anti 1 uus rubla, kusjuures kõik hinnad jäid samaks. Tarbekaupade puudus linnarahva hulgas oli kasvanud ääretult suureks. Ilmekaid tõendeid sellest võib leida näiteks 1947. aasta „Postimehe” kuulutustelehekülgedelt.¹ 1948. aastast hakkas kauplustes vähehaaval taas müügile tulema riideid ja jalanõusid.

Vahetult sõjajärgsete aastate suuremaid probleeme nii kohalike elanike kui võimude jaoks oli Venemaalt märksa kõrgema elatustasemega Eestisse saabunud põgenike mass. Seni põhiliselt eestikeelses linnas muutus oluliselt rahvuslik tasakaal. Tartu elanikkond kasvab nii Venemaalt tulnud põgenike ja kriminaalse seltskonna (*kotipoisid*), kui uue võimuga kaasa tulnud ametimeeste ja sõjaväe sissevoolu arvel.²

1945. aasta alguseks elas Tartus ligi 34 000 kodanikku, 1947. aasta alguses oli neid juba üle 50 000. Kõige suurem Tartusse rännu periood oli seega vahetult sõjajärgsel ajal ning 1/5 sisserändajatest tuli väljastpoolt vabariiki. Sõjaeelse suuruse saavutas linn alles 1950. aastate esimesel poolel. Tartus hävis sõjas üle 50% elamispinna ja 40% tööstuskäitisi. Hävisid mitmed eesti rahvale sümboli väärtusega rajatised: teater Vanemuine, Jaani kirik, Kivisild, Eesti Rahva Muuseum Raadil. (Pullat 1980, 250–252) Murettekitavaid probleeme nii võimudele kui kohalikele elanikele oli ilmselt sõja järel Venemaa piiriäärsetelt aladelt Eestisse kerjama ja röövima tulnud inimeste rohkus. 1948. aasta paiku vähenes Venemaalt toitu otsima tulnud „kotipoiste uputus” ning 1951. aastaks tuli tänavail öiseid röövimisi ette vaid harva. (Vt Misiunas, Taagepera 1997, 107; Vahtre 2002, 11–24)

3.1.1. Sõjajärgne „Postimees” Tartust

Sõjajärgne üleminekuaeg on äratuntav ka tollase „Postimehe” sisuse süvenedes.



R. Tiituse karikatuur

TALLINNA TURUL.

„Saapaid pole teil täna müüa?”
 „Ei. Nüüdsest peale võib siin kaubelda ainult toiduainetega.”
 „No teate — mu poisz sööb ka saapaid nagu leiba.”

Üks vähestest „läbilip-
 sanud” olustikukriiti-
 listest karikatuuridest,
 Romulus Tiituse
 karikatuur „Tallinna
 turul”. Sirp ja Vasar
 1945, 20. jaanuar

1946. aastal oli sõja lõpu ja saavutatud võidu eufooria veel selgelt tajutav. Kui 1946. aastal etendati veel rohkelt klassikat („Tosca”, „Carmen”, „Cyrano de Bergerac”), siis 1947. aasta Vanemuise teatri mängukavas olid juba peamiselt sovetlikud autorid. Hoolimata sõjapurustuste raskusest ja võõrvõimu surutisest oli elu Tartus juba mõni aasta pärast sõja lõppu normaliseerumas. Linnas töötas kino, avatud olid lasteaiad, linlastele jagati harimiseks maatükke, ehitati uusi tööliselamuid. Püüti korraldada elu ja taastada turvalisust.

Ajalehte „Postimees” pääses 1946. aastal mitmeid silmatorkavalt terava sisuga artikleid ja vesteid, mis püüdsid õiglust jalule seada. Nendes kritiseeriti direktoreid, võimukandjaid, parteilasi, tööst kõrvalehoidjaid, sahkerdajaid.³ Endiste rindemeeste renomee paaril sõjajärgsel aastal oli kõrge, nad julgesid õigluse kaitseks välja astuda, näiteks hukka mõista asutuste juhtide erapoolikut hüvede jagamise poliitikat.⁴ Võrdluseks: 1947. aasta „Postimees” oli sedasorti kriitikast juba tunduvalt vaesem, kuigi 1947. aastal sai Eestis üldtuntuks poliitilist äziotaaži põhjustanud Venemaa eestlasest kirjniku Felix Kotta (1910–1963) luuletus „Ilmaennustus. Maieelne följeton”. Jaan Roosi päeviku kaudu on teada, et see sai rahva hulgas üldiseks jutuaineks:

„16. aprillil ilmus „Postimehes” Felix Kotta sulest luuletus „Ilmaennustus”. See äratas üldist tähelepanu oma Nõukogude korda parodeeriva sisuga. Imestati, kuidas säärane luuletus sai üldse ilmutada. Rahva Hääles nr. 105 saigi autor teravasti selle eest N. Karotammelt pähe”⁵ (Roos 2000, 76).

Niisuguse luuletuse ilmumine 1947. aastal oli tähelepanuväärne mitmes mõttes. Värsivormi oli peidetud kirjeldus Tartu sõjajärgsest olukorrast ja tolle aja inimeste meeleolust. Felix Kotta vastandab „ilusat lillelist Pätsi aega” ning Tartu karmi sõjajärgset reaalsust, kus ta viitab toidu- ja küttepuude nappusele, 1947. aasta erakordselt raskele rohke lumega talvele, rusudes linna koristustööde raskele kohustusele, ohtlikele ringirändavatele võõrastele röövlitele ning üldisele murele tuleviku pärast. Luuletuse autori poolt uuest ajast kujutatud pilt on sama masendav, kui Tartu elanikele igapäevaselt tuttav varemetes kesklinn. Lõpusalmid tuleviku töökest põlvkonnast, kes „lilli nopivad tööde luhalt” ja „mineviku kevade maidest” ei hooligi, ei kustuta üldist muserdavat muljet.

.....

*Päike,
kui mõnikord vaatasid koitu,
palus: “Kas tohiksin tõusta?”
Nüüd nagu kotipoiss
aknasse pistab lõusta.*

*Ei mingit viisakust.
Totrus ja toorus
igal pool kogeda sul.
Alandlik jõgi lookles orus,
praegu on seegi hull.*

*Tormab, lainetab, kohiseb tähtsalt,
vaht lendab tänna ja sinna.
Tal on vaja raske
palgiparv tähtajaks
vedada linna.*

*Kui mai saabuks kuum,
nagu mõrsja suudlus,
mõnegi urin ei lakkaks.
Kriitika ainult teisale suunduks
ja soojustki laitma hakkaks.*

*“Vaata Pätsi ajal –
siis oli mõõdukalt soe.
Sind kunagi päike ei praadinud.
istusid oma vürtspoes
ja riüipasid limonaadi.”*

*“Parajas kliimas äriõnn lokkas.
Praegu on närtsinud äri.
Telliseid tassi.*

*Tööta ja ohka,
südamel külmavärin.”*

.....

Üldiselt võib väita, et tollasest ajalehest pakutav informatsioon ei kahandanud kuidagi lõhet reaalsuse ja kujutluste vahel, pigem suurendas seda veelgi. „Postimehes” välditi sõjajärgsel ajal fotosid varemetest ja purustatud sildadest. Selles mõttes toetab nõukoguliku ajakirjanduse visuaalne külg igati sama ajastu tekstiloomudele.⁶ Varemete näitamine ei kuulunud totalitaarse ideoloogia poolt toodetud nõukogude mütoloogia juurde, samavõrra nagu konfliktide ja kuritegude kajastamine Tartu linnas.

Inimeste kadumis- ja otsimiskuulutusi ajalehe kuulutuste leheküljel siiski avaldati. Nende järgi jäi 1946.–1947. aastal kadunuks viis poissi ja üks tüdruk vanuses 8 kuni 15 aastat ning 2 vanurit.⁷ Võib arvata, et iga niisugune kadumisteade võimendus rahva seas, seda enam, et laste leidmisest või edasisest saatusest ajalehes ei kirjutati. Jelena Zubkova osutab oma uurimistöös sõjajärgsete aastate kuritööde tegeliku arvu ja tõsiduse ilmsele erinevusele rahva tajumusest. Näiteks Venemaal oli kuritegude arv statistika järgi palju

Pannoo kavand „Taastamine“

Romulus Tiituse
Pannoo kavand
„Taastamine”.
Mittesotsialistlik
realism. Pikker
1945, september.



(Mittesotsialistlik realism)

madalam kui arvati ja kardeti rahva hulgas. Autor märgib, et inimeste hirm kuritegude ees oli tingitud nii informatsioonipuudusest kui kuulujuttude massilisest levikust. Röövimine oli sõjajärgses puuduses rohkem kui hirmutav, sest inimesed kartsid kaotada oma niigi kasinat omandust. See oli vaesus ja nälg, mis seletas nii suurt hirmu kuritegude ees, kui ka kuritegusid ennast. (Zubkova 1998, 39)

Jaan Roosi päevikute põhjal on võimalik öelda, et rahva retseptioon nõukoguliku kirjasõnasse kujuneb just aastatel 1944–1947, kui saadakse aru, et kõik, mida lehed kirjutavad, on vale, ning see, mis maha salatakse, tõde. Elanikkonna hulgas kujuneb välja nn riidade vahelt lugemise oskus.⁸ Informatsiooni lünka täitsid välisraadiote edastatud sõnumid, millesse suhtuti üsna kriitikavabalt.

3.2. Nõukogude aja dokument kui ajalooallikas

Totalitaarne ühiskond jättis maha vähe kirjalikku materjali tegelike sotsiaalpoliitiliste olude kohta, millele ajaloo- või jutu-uurijal oleks

võimalik toetuda. Veel vähem on leida vahetut kirjalikku materjali tolle aja inimeste jututeemade, argielu ja selle probleemide kohta.

Muidugi ei saa dokumendid, eriti nõukogude aja dokumendid, olla vahetud tegelikkuse tunnistused. Nende puhul peab Nietzsche üldtuntud lause – pole fakte, on vaid tõlgendused – eriti paika. Väär on kujutleda, et dokument võib olla tõelisuse ilming. Carlo Ginzburgi väitel ei saa dokument edasi anda muud, kui vaid iseennast. Inimene, kes tegutseb, on üks asi, ja inimene, kes räägib või kirjutab, teine. Kahest ei saa ühte. Iga argument ja asitõend räägib vaid iseendast, oma seisukohast ja algupärast just nii, nagu kõik ajaloost tehtud hinnangud on oletuslikud tõelise absoluutse tõe valgusel. Asjade olemasolu on asi iseeneses(t). (Ginzburg 1996, 189)

Ometi on dokumendil, erinevalt jutustaja poolt hiljem edasi antavast ajalooteadmisest, see muutumatu konkreetsuse väärtus, mida mälu abil suulise edasiandmise korral ei kohta, ja tabavaks, s.t objektiivselt põhjendatud ja aktsepteeritavaks kirjelduseks saab teatud hetke kogemuse tunnistada siiski alles *ex post*, s.t varustatult ajaloolise taustaga, mida vahetu pealtnägija ei saa teada (Graf 2003, 19). Nõukogude võimu-institutsioonide dokumentide puhul tuleb silmas pidada, et need on eeskätt sihipärase mõttetöö tulemus, kus stiil, sõnade ja faktide esitus viitavad ikkagi teatud ideoloogiale (osa informatsiooni varjati, osa toodi esile jne). Loomulikult peab ka KGB dokumentide puhul arvestama nn subjektiivse komponendiga, mis on seotud oma aja poliitilise konjunktuuri mõjuga. Sellepärast peavad ajaloolased konkreetsete sündmuste kirjelduse ja reaalia vastavusse viimisel oluliseks võimalikult paljude eri allikate kasutamist. (Bergmanis, Niedre 1999, 42)

3.2.1. EK(b)P Tartu Linnakomitee 1947. aasta dokumendid (meele)olude ja jutuainese vahendajatena

Järgnevalt üritangi enamasti ajaloodokumentide kaudu ning nende spetsiifikat arvestades kontekstualiseerida vorstivabriku kuulujutu

fooni ja kuulujuttu ennest. Üks väheseid võimaliku info allikaid sõjajärgse aja kohta Tartus on EK(b)P Tartu Linnakomitee dokumendid.⁹ EK(b)P Tartu Linnakomitee oli sovetiseerimise teostamise peamine juhtorgan kohapeal. Sellele organile jooksis mitmetest ametkondadest kokku olulisem informatsioon linnas toimunu kohta. Peale nomenklatuurse „punase propaganda” (parteisse võtmised, plaanide, direktiivide täitmine jms) sisaldavad need enamasti venekeelsed koltunud, 1946. aastal veel käsitsi kirjutatud, 1947. aastast alates juba enamasti masinakirjas arhivaalid, valikulist teavet Tartu linnas ja maakonnas toimunu, olustiku ning kuulujuttude, jututeemade ja inimeste meeleolude kohta. Enamasti leiab niisugust ainet rubriikidest „Miilitsa ettekandeid linnas korra loomise küsimustes” ja „Informatsioon elanikkonna poliitiliste meeleolude küsimustes”. Seda laadi notiitse on mitmetes KGB eriteadetes ning mõnedes Linna-komitee ametkonnasisestes informatsioonilistes teadaannetes.

Lühidalt kokkuvõetult on võimuhierarhia tippinstitutsiooni dokumentide põhiteemad olme, turvalisus ja poliitiline meelsus. Kahe esimese jaotuse alla mahuvad toidu, kütte, elektri, liikluse, heakorra, korteripuuduse ja kuritegevusega seotud probleemid.

Olme ja kuritegevus

Praktiliselt varemtes keskosaga Tartul oli külmal ja lumerikkal talvel olnud esmalt probleeme lumega ja seejärel varemete alt välja sulanud mustusega. „Kõik õued on prahti täis, kuna prügikastid ülitäidetud prahiga ja nende tühjendamine ei toimunud terve talve jooksul bensiini puudusel,” informeerib linnaorganeid Tartu Linna Riikliku Sanitaarinspektiooni ülem. Eriti hullus olukorras on vaksal ja selle ümbrus. Vaksalis ööbivad inimesed, kellel ei ole midagi tegemist raudteeliiklusega, kes lähevad sinna ainult ööbima. Nende seas on esinenud üks plekilise tüüfuse juhtum. Kogu aeg oli probleeme elektriga, tänavavalgustusega, sest Ulila jõujaam ei suutnud linna jaoks piisavalt energiat toota. Elektrienergiat anti ainult limiidi alusel ja linna 272 valgustuspunkti olid pimedad just suure tarbimiskoormusega öhtutundidel. (ERAF Fond 148, nimistu 5, säilik 14)

Puudus oli toidust, töötajaskonnal mitte otseselt leivast, ja nagu juba eelnevalt kirjjas, oli tarbekaupade puudus samuti suur. Linnas kehtis küll toidukaupade kaardisüsteem, aga sellegipoolest ei olnud võimude poolt väljastatud kaartide alusel peale leiva eriti midagi saada. Kaartide väljastamisega oli pidev segadus. (ERAF F 148, n 5, s 21)

Kõike vajalikku võis osta, müüa ja vahetada Tartu turul. Igal kuul toimuvad laadad meelitasid Tartusse kauplejaid Venemaa suurematest linnadest. Võimude poolt soositud ja tihedamad olid sidemed Leningradiga, kust toodi Tartusse näiteks botikuid, aknaklaasi jm, et siit toiduaineid vastu osta. Ausate kauplejate kõrval tegutsesid siin ka Leningradist tulnud röövlijõugud. 3. märtsi miilitsateade informeerib, et Leningradist on tulnud bande, kes röövib Tartu lähedal majapidamisi. (ERAF F 148, n 5, s 23)

Purustatud linna suur korteripuudus leidis Linnakomitee dokumentides kajastamist peamiselt siis, kui tegemist oli mõne võimulähedase isiku korteriprobleemiga.

Linna liikluskorraldusest jutustab üks autoinspektsiooni 8. oktoobri dokument, mis teatab, et viimase 3 kuu jooksul on Tartus liikluses olnud 17 kannatanut ja üldse on palju avariisiid, kuna liiklus on linnas korraldamata; selle eest vastutav vaneminspektor valandati. (ERAF F 148, n 5, s 22)

Miilitsa korrapärane päeva-aruandlus EK(b)P Linnakomiteele algab 1947. aastast. Võib arvata, et miilitsa ettekanded ei kajasta mitte kõiki kuritegusid. Pisivarguste puhul anti aru ilmselt põhiliselt neist kuritegudest, kus süüdlane õnnestus välja selgitada, aga suuremate röövide, varguste ja muude intsidentide puhul tuli ilmselt igal juhul informeerida EK(b)P Linnakomiteed kui olulisemat võimuorganit Tartus.¹⁰

1947. aasta miilitsa aruannete põhjal võib öelda, et relvastatud röövid maal leidsid aset peaaegu ülepäeviti ning rööviti põhiliselt toiduaineid ja tarbekaupu.

EK(b)P Tartu Linnakomitee dokumentide järgi olid mitmed linnas ja maakonnas aset leidnud intsidendid seotud sõjaväelise ja tsiiviilvõimu vastuoludega. Tavalised olid tülid purjus miilitsate ja sõjaväelaste vahel, mis lõppesid kakluse ja ka relvakasutusega. Linnakomitee näis olevat see vahelüli, kus mõlemad pooled end õigusta-

sid. Ajale iseloomulik tundub näiteks olevat 3. veebruaril Tartumaal Rasina rahvamajas aset leidnud juhtum, kus leitnant A. I. Usov ja tema 20 sõdurit olid „juua täis, lärmasid ja paugutasid külapeo ajal”. (ERAF F 148, n 5, s 23)

Miilitsa aruannetes linnakomiteele torkab silma kummalisi varguselugusid, mis pakkusid ilmselt rikkalikku lisa tolle aja juba niigi ääretult mitmekesisele vargusteteemalisele jutuainesele, millest kilukesi kohtab ka Jaan Roosi päevikutes ning tuli esile minu tehtud suulistes intervjuudes tartlastega.

Näiteks võib tuua niisuguse 18. märtsil Tartus juhtunud loo. Naine läks kodunt ära ja jättis oma vana ema ja lapse koju. Tagasi tulles olid asjad ja ema kadunud. Tundmatu naine, kes ütles end olevat MGB (julgeoleku)töötaja, tuli tema äraolekul ja arreteeris ema, veidi aja pärast tuli tema asjade järele. Ema pääses tunni aja pärast koju, röövel ja asjad kadusid jäljetult.

Linnasauna (Kivi tn 36) numbrisse, kus pesi perekond Viira, tuli sisse kaks tundmatut sõjaväelast, kes võtsid ära Viira nahkmantli ja märja pesu. Põgenemise ajal kaotasid röövlid tänaval ära kaks karvamütsi. (ERAF F 148, n 5, s 23)

Röövimine Jõgeval veskis „Uku”. Kaks kohalikku meest müüsid Novgorodi oblasti inimestele 3 puuda jahu. Pärast tungisid ise neile teel kallale ja võtsid jahu ära.

13. aprillil leidis Elvas aset juhtum, kus kahe lapse ema A. E.¹¹ – kelle mees teenis saksa sõjaväes ja oli jäänud teadmata kadunuks – juurde tulid kaks eestlast saksa automaadiga, öeldes, et nad on NKVD-st. Viisid naise välja ja lasid maha. (ERAF F 148, n 5, s 23)

Niisuguste dokumentide sisu räägib turvatunde puudumisest, usaldada ei tohtinud kummagi poole mundris mehi. Miilitsa aruannetes täpsemat statistikat tegematagi võib öelda, et Tartu kui Nõukogude Venemaa piiri lähedal oleva linna suurimaks probleemiks paaril aastal pärast sõda olid Venemaalt sisserännanud läbisõitjad ehk rahvakeeles kutsutud *kotipoisid*. Enamus dokumentides kajastuvaid vargusi sooritati Tartu turul kotipoiste poolt. Miilitsa teadaanded torkavad silma oma stereotüüpse sisuga: keegi vene nimega kuskilt Peipsi tagant tulnud mees röövis turul eestlast. Põhiliseks ka-

ristuseks sellise teo eest oli linnast väljasaatmine, mõningatel juhtudel on mainitud ka trahvi. Tegelikult ei õnnestunud miilitsal esimestel aastatel kotipoiste armeele kuidagi piiri panna. Näiteks 5. veebruaril 1947 oli miilitsa teate kohaselt linnast välja saadetud 17 inimest. (ERAF F 148, n 5, s 23)

Üldine arvamus oli, et tegelikult neid ei karistatudki ja miilits kartis nendega tegelda.

On tähelepanuväärne, et mõnede tollaste miilitsadokumentide keelepruuk ei erine rahvalikust, näiteks miilitsateates 4. veebruaril 1947 registreeritud kuritegudest nimetatakse röövijaid otsesõnu kotipoisteks.¹²

1. veebruaril 1947. aastal tungisid kotipoisid Jõgeva vallas Võikveres ühte tallu. Perepoeg hakkas appi hüüdma ja kinni püüti kaks meest: Boriss Ivanovitš Aleksejev ja Boriss Matvejevitš Golovanov. (ERAF F 148, n 5, s 23)

1947. aasta Tartu Linnakomitee tehtud miilitsa aruandluse põhjal võib teha mitu oletust. Esiteks võib oletada, et sel ajal saavutasid Venemaalt Tartusse rännanute kuriteod haripunkti, teiseks võis ka olla, et korrakaitse oli selleks ajaks juba piisavalt teovõimeline ning tegeles nendega rohkem. Kahjuks ei saa neid oletusi kuidagi võrrelda näiteks 1946. aasta aruannetega, sest selle aja aruandlus on küllaltki lünklik. Tuginedes Jaan Roosi päevaraamatute kirjapanekutele, võib arvata, et nii esimene kui teine oletus peavad paika.¹³

Poliitiline meelsus

EK(b)P Linnakomitee dokumendiarhiivis tuleb ette dokumente, kus käsitletakse konkreetselt mõne isiku meelsust või sellega seonduvat probleemi. Nagu eelpool mainitud, oli kohaliku ajakirjanduse kontrolli all hoidmine partei linnakomitee ülesanne. Sellest valdkonnast on 1947. aastast jäänud mitmeid dokumentaalseid tõendeid. Üks neist on Tartu sõjajärgseid olusid kajastava Felix Kotta luuletuse „Postimehes” ilmutumist hukka mõistev Linnakomitee büroo 29. aprilli istungi protokoll, kus *„loeti õigeks ja vajalikuks kriitika ja hukkamõist kodanlik-natsionalistlikule luuletusele, mis on kulaklike ele-*

mentide sabotaaž ning klassivõitluse avaldus". Protokollis rõhutati, et kõik ajalehes ilmuvad poliitilised küsimused tuleb enne ilmumist arutada toimetuse kolleegiumis, vajadusel ka partei linnakomitees. (ERAF F 148, n 5, s 3)

Teine näide pole küll mitte „vale asja” ilmunisest ajalehes, vaid „valest reageerimisest” „Postimehes” ilmunud artikli järel, millest Linnakomitee sekretärile Eduard Brandtile Tartu KGB ülem Starinov ette kandis. 5. jaanuari Postimehes ilmus „Üleskutse kõigile TR Ülikooli üliõpilastele”, kus kaheksa Stalini-nimelise stipendiumi saajat töotavad olla selle väärilised ning kutsuvad teisi „saama väärrikaiks nõukogude kaadreiks”.

KGB dokumendis süüdistatakse ühte ajalehes üleskutsele allakirjutanut, 3. kursuse juuraüliõpilast Heldur Tüütsi kriitilistes sõnavõtetes ilmunud kirjatöö aadressil. KGB informatori abiga on dokumendis nii kaudse kui otsese kõnena välja toodud sõnad, mis Heldur Tüüts 10. jaanuaril oma lähedaste ringis rääkis. „*Tegelikult keegi nendest ei kirjutanud seda, komsomolid teevad endale reklaami.*” „*Ärge mitte mõelgegi, et olen oma suhtumist nõukogude võimu muutnud. Selle pöördumisega visati mulle pori näkku! Nüüd seoses Stalini stipendiumi saamisega tunnen ennast klounina laval – muu-seas halva klounina!*” (ERAF F 148, n 5, s 22)

Dokumendi lõpetab KGB kokkuvõttev konstateering: on teada, et Heldur Tüüts teenis 1944. aastal mobiliseerituna saksa armees.

KGB ülemalt on EK(b)P Linnakomitee sekretärile E. Brandtile 1947. aastal ka üks spetsiaalne teadaanne, mis jutustab ühe perekonna lõhenemise lugu, kus 15-aastane tütar, keda pole kodus lubatud pioneeriks ega komsomoliks astuda, kaebab oma vanemate peale, paludes neid kui nõukogude võimu vaenlasi isoleerida. „*Selle peale ütles isa, et nõukogude võimu ei ole siin Eestis kauaks, komsomol – see on kahjulik organisatsioon ja midagi head sa seal ei õpi.*” (ERAF F 148, n 5, s 22)

Tavapäraselt on KGB uurinud tüdruku vanemate tausta ning uuringute kohaselt *teenis tüdruku isa saksa sõjaväes, konkreetseid reetmise fakte pole veel ilmnenu*d. Praegu pole võimalik muidugi öelda, kas sellel juhtumil oli linnas ka laiemat kõlapinda, või miks

üldse muidu KGB ülem niisuguse salajase ühte perekonda puudutava eriteate linnakomitee sekretärile edastas.

1947. aastast on alles mitmeid dokumente, kus tulevad ilmsiks Tartu linnarahva probleemid, meeleolud ja meelsus üldisemalt.¹⁴

EKP(b) Tartu Linnakomitee sekretäri E. Brandti allkirjastatud informatsioonilises teates „Töötajaskonna poliitilistest meeleoludest, kaebustest ja avaldustest 1947. aasta augustis” nähtub, et probleeme on nii kuritegudega kui sellega, et elanikkond suhtub põhiliselt venelastest sisserännanutesse äärmiselt halvasti. Dokument on adresseeritud EK(b)P informatsiooni osakonnale ja originaalis rahva-keelest võetud tsitaat on pandud jutumärkidesse ning kaldkriipsude vahel lahti seletatud.

Taunitavate faktoritena töötajaskonna meeleolule on ikka veel jätkuvad röövimised, vargused, spekulatsioon. Augustikuu jook-sul registreeriti miilitsaorganites 15 pisivargust ja röövi, 5 korter-rivargust, 7 spekulatsiooni juhtumit. Varguse ja korteritesse sissemurdmise faktid peegelduvad taunitavalt elanikkonna meeleoludes. Levivad kuulujutud, et sügise pimedate õhtute saabudes hakkavad jälle tegutsema „võõramaalased”. Miilitsaorganid ilmutavad vähe operatiivsust avaliku korra jaluleseadmisel.

(ERAF F 148, n 5, s 22)

Sama aasta varasemas, 28. aprilli parteisiseses informatsioonilises teadaandes on ära toodud teatris „Vanemuine” toimunud koosolekul pärast Tartu Linnakomitee sekretäri esinemist teatri töötajate poolt talle esitatud küsimused. Need tolle aja kohta julged küsimused olid esitatud enne koosolekut kirjalikult ja ilma allkirjadeta. Dokumendi allkirjastanud Mitšurov tunneb kahetsust, et küsimuste esitajaid ei ole võimalik kindlaks teha, ja konstateerib, et needsamad küsimused korduvad mitmetes kollektiivides.

- *Millal saab kord majja Tartu raudteejaamas, et saaks ilma piinlemata osta pileti.*

- *Millal on linnas sisse seatud selline kord, et võib öösel liikuda ilma kartuseta, et sind lahti riietatakse.*
- *Kas saaks kiiremini lõpetada spekulatsiooni Tartu turul.*
- *Kuidas on võimalik elada 400-rublase palgaga kui sul on pere. Kas on mingeid plaane, et tõsta palka niipalju, et vältida altkäemaksu ja spekulatsiooni – palga eest pole võimalik ära elada.*
- *Miks võetakse õppeasutustes lastelt ära kaarte, aga räägitakse, et noorus – meie tulevane põlvkond, nii ei ole aru saada, miks selle nooruse eest halvasti hoolitsetakse.*
- *Tartus torkab silma, et palju koduta eestlasi koos lastega käivad mööda linna ja kerjavad. Kas ei oleks õigem nad riigi ülalpidamisele ja kasvatamisele anda.*
- *Miks ei saa saata kirju Saksamaa Inglise tsooni.*
- *Miks ei anta suhkrut, aga asendatakse kommidega, kui turul on palju nii ühte kui teist, isegi jäätist tehakse.*
- *Linnas on kammivabrik, aga poest ei ole võimalik riigihinnaga kammi osta.*
- *Millal võetakse tarvitusele abinõud linnas ringikolavate venelaste ja ingerlaste vastu, kes spekuleerivad ja levitavad antisotsialistlikke kuuldusi nagu „pole viga varsti olete teie eestlased ka sama vaesed kui meie”. Kui neil on leivapuudus, kas ei saaks neile seda siis tsentraliseeritult jagada.*

(ERAF F 148, n 5, s 22)

Partei kõrgematele organitele Tartu elanike arvamusi vahendavate dokumentide hulgas on ilmselgelt ka konjunktuuri enam jälgi-vaid dokumente, kus rahva võimukriitiline osa on kahandatud minimaalseks. Niisugune on näiteks EK(b)P Keskkomitee informatsiooniosakonnale adresseeritud dokument, mis sisaldab Tartu töötajate arvamusi NSVL Ülemnõukogu Presiidiumis vastu võetud õiguskorra kaitse seaduste kohta (ERAF F 148, n 5, s 22).

Kahe antagonistliku maailma pörkumisi ilmekalt kajastav dokument on E. Brandti üsna vabas vormis ja stiilis kiri Mazurile (vt lisa 1, lk 208–211).¹⁵ Dokumentis „professorite – teaduslike töötajate meeolude ja väljaütlemiste kohta” kirjeldatakse muuhulgas kolme

juhtumit sellest vallast, kus võimud end kohalike arstide ja õpetajate poolt ebaõiglaselt ning lausa ohtlikult kohelduna tundsid. Niisugused juhtumid olid saksa sõjavangide eelistamine punaarmee võitlejatele, Usbekistanist tulnud poisi haridustasemes kahtlemine ja tema mittelubamine keskkooli ning eluohtliku retsepti kirjutamine linnakomitee sekretärile endale (vt lisa 1, punkt 2, 4, 5).

Käesoleva dokumendi puhul ei saa märkamata jätta intertekstuaalseid põimumisi kaasaegsetele ilmselt mõjuka jälje jätnud kultuuriteosega. Nimelt matemaatikaprofessor Sarve juhtumi käsitluses on selgelt äratuntavad seosed 1947. aastal Tartus linastunud esimese sõjajärgse mängufilmi „Elu tsitadellis” ainesega. Nii kirjeldatakse Eduard Brandt leebelt võimuga opositsioonis olevat „vana” Sarve, kelle väärarvamuste „tsitadelli” kommunistliku partei kandidaadist poja kaudu mõjutada püütakse (vt lisa 1, punkt 1).

28. veebruarist 1947. aastal julgeolekupolkovnik Starinovi poolt linnakomitee sekretärile Eduard Brandtile adresseeritud kiri „Täiesti salajane” vahendab Tartus pärast sõda levinud kuulujuttu (vt lisa 2, lk 212-215).

Kuulujutt on julgeoleku polkovniku kirjas edastatud püüdliselt nii, nagu ta rahva hulgas levis. Dokumendis on olemas kõik samad jutuelemendid, mis ühes keskel läbi minu poolt 2001.–2005. vahemikus lindistatud intervjuus. See arhiividokument võimaldab ajastada kuulujutu tekkimise. Intsident oleks nagu aset leidnud 23. veebruaril ja sealt alates linnas levinud. Leiab kinnitust see, et inimesed käisid seda oletatavat vorstivabriku kohta vaatamas, ehk ühe jutustaja sõnutsi: „inimesi muudkui vooris, turult oli varemete juurde lausa teerada sisse tallatud.” Dokumendist nähtub, et KGB sekkus asjasse aktiivselt, sest kaks kuulujutu levitajat olid kinni võetud otse „tööpostil”, varemete juures, kus nad oma juttu teistele rääkisid.

Dokumendis on kuulujuttu nimetatud provokatsiooniks, ilmselt siis kohalike elanike provokatsiooniks Nõukogude võimu vastu. Mahendatud võib olla seda osa, kus süüdlasi loetleti. Loetelust puudub venelane või Venemaa eestlane, 2001.–2005. aasta intervjuudes peeti väga tõenäoliseks ka miilitsa ning KGB kuritegelikkude osalust, dokumendis seda aspekti mainitud pole.

Peale hirmu, mida see jutt väljendas, ta ka liitis inimesi ning võimaldas väljendada vaenulikkust hoiakut valitseva korra suhtes. Nendes näiliselt süütutes ja kaootilistes käikudes varemete juurde ei nähtud võimude poolt ilmselt õigustatult mitte ainult paanikakülvamist, vaid ka protesti ja rahvapoolset jõudemonstratsiooni. Kuulujutul, kuna see haaras nii paljusid inimesi ja tähendas rahva kogunemist kesklinnas oletatavas kuriteo kohas, oli valitseva korra suhtes ilmselt üsna destrukttiivne iseloom, sest julgeolekupolkovniku arvates peeti oluliseks edastada see rahvapärasel kujul ka Tartu linnakomitee sekretärile.

3.3. Lõpetuseks

Mööndes küll seda, et siin esitatud ja kommenteeritud materjalid on samavõrra fragmentaarsed, kui oma ajastu näolised, võib siiski öelda, et EK(b)P Tartu Linnakomitee dokumendid on omamoodi valmis kontseptsioonid. Folklorist ning ajaloouurija võib neist leida nii suhtumist kui tegelikkuse tõlgendamist ning vahendamist. Tähelepanuväärne on, et paljudele EK(b)P, nende seas eriti KGB dokumentidele on omane narratiivne esituslaad. Neis kirjeldatakse maailma just nendes piirides ning nende sõnade abil, mis olid sellel ajal olemas. Lõpuks, tsiteerides Richard Hursti: „Folkloori inklusioon mineviku kirjutistes annab ümberlükkamatu tõendi selle kohta, et folkloristlikud elemendid eksisteerisid juba dokumendi kirjutamise ajal” (Hurst 1970, 1).

1947. aasta dokumentide kaudu saab teavet paljudest tartlaste elu, arusaamu ja tundeid tollal mõjutanud faktoritest. Kõik need olid dialektiliselt seotud eluoluga ja inimeste vajadusega turvalisuse järele. Neis joonistuvad välja sotsiaalse indifferentsuse aja inimeste meeleolud ja nad annavad üldise ettekujutuse nii teadlikest kui ebateadlikest protesti vormidest, usaldamatusest, hirmudest ja leppimatuses uue ideoloogia ning võõraste sissetungiga. Tegelikult annavad nad aimu eestlaste praeguste poliitiliste hoiakute ja arusaamade kujunemise algusest. Dokumendid toovad välja eestlaste usaldamatu-

se võimude suhtes, aga neist on tunda ka okupatsioonivõimude ebalust ja kartusi.

1947. aasta EK(b)P dokumendid aitavad kontekstualiseerida Tartu kuulujutu tagamaid. Tundub, et 1947. aasta oli mitmeski mõttes eestlastele murranguline. See oli aeg, kust alates tugevnes totalitaarse korra ideoloogiline surve ja saabus lõpp mõningale vabadusele kultuuri ja majanduse vallas.



Promenaadi tänava ja Uueturu tänava nurk 29. augustil 1941. Vasakul Barclay platsi haljastus. Mees eesti ohvitseri mundris.
Foto Ilja Pähn. TMF 1038:22

IV. Võõraviha lõhenenud ühiskonna folklooris: kuulujutud kannibalismist sõjajärgses Eestis

Paljud pärimuse sotsiaalse küljega tegelenud jutu-uurijad on osutanud, et folkloor ei ole alati positiivne jõud kultuuris. Osa sellest, eriti rassistlik ja seksistlik traditsioon, esindab kurja poolust. Ajaloost on teada, et sotsiaalsete suhete plaanis on usundilistel ja stereotüüpsetel rassistlikel eelarvamustel olnud destruktiivne iseloom ning nad võivad esile kutsuda nii elukardetavaid situatsioone kui massirahutusi. Rääkimata sellest, et rahvajuttudes väljenduv rassiliste, usulist, poliitiliste vastuolude pinnal arenenud uskumuste ning eelarvamuste traditsioon võib püsida sajandeid ning mõjutada kogukondadevahelisi suhteid mitme põlvkonna vältel.

Sõjajärgsed, nagu ka praegused kogukondade vahelised ajaloost lähtuvad suhted Eestis on keeruline ja delikaatne teema. Neid traditsioonipõhiseid ja ajastu sotsiaalsetest ja poliitilistest oludest kantud hinnanguid ja suhtumisi „teise” avavad paljud eestlaste repertuaaris Teise maailmasõja järel ringelnud muistendid ja nende lühemad vormid – kuulujutud. Jutud kuskil majade varemetes tegutsenud inimliha-vorstivabrikutest, kuhu linnatänavalt või turult mingil ettekäändel inimesi meelitati, olid sõja järel ilmselt ühed võikamatest. Nende juttudega kaasnenud emotsioonid kinnistasid nad sõjajärgsete laste ja noorukite mälestustesse.

Tartus konkretiseerus kuulujutt teatud turulähedaste varemetega ning omandas tollaste kaasaegsete hulgas erilise ulatuse ning tähenduse. Sõjajärgsete kuulduste järgi Tartus peeti mõrvade, inimsöömise ja -lihaga kaubitsemises süüdlasteks eestlasi, Venemaa eestlasi, venelasi ja juute. Kuidas sobitus tollane kuulujutt ajastu konteksti? Missugustel alustel niisugune suhtumine kujunes ja miks võib seda pidada ajale tüüpiliseks?

Järgnevas peatükis on osalt tollaste kuulujuttude, osalt aastatel 2001–2006 tehtud intervjuude ja mälestuste ning ajastu üldise kultuurilise konteksti kaudu püütud avada mõningaid eestlaste sõja-järgse enesemääratluse ning naabritesse suhtumise ja hinnangute tekkepõhjusti ning avaldumisvorme; samuti seda, miks ja kuidas need uskumused ja stereotüübid ajalooliselt ning kultuuriliselt kujunesid ning miks sobitusid tollased kuulujutud vorstivabrikust nii hästi oma aega, mõjudes nii usutavatenä.

4.1. Vaateid etnotsentrismi eri tahkudele

Mis tahes inimgrupi püsimajäämiseks on oluline, et ta vastandaks end teisele. Folkloori poolt pakutud stereotüüpne arsenal on oma ja võõra kategooria määratlemisel üks olulisemaid. Miski ei ühenda gruppi sedavõrd, kui väliste jõudude poolne ähvardus. Võõraste kategooria tähtsustub eriti siis, kui mingil ajaloolisel, sotsiaalsel või poliitilisel põhjusel tekib oht identiteedile. „Võõraste” poliitiline meelusus, seksuaalsus, vägivaldsus, intelligentsus, puhtusenõuded, toidu- ja riietumistavad – kogu seda valdkonda katsid sõjajärgsel Eestile murrangulisel ajal kuulujutud, muistendid, anekdootid, pajatused, rahvalaulud, pilasalmid jms. Kõigis neis etnilise folkloori vormides poeetilisel ning hinnangulisel kujul avaldunud suhtumine peegeldub vastu ka tollastes, ning tänastele intervjuudele toetuvalt võib öelda, et ka hilisemates suhetes.

Ühest küljest olid need kuuldused metafoorne viis teadvustada kogukondadevahelisi kultuurilisi erinevusi, kusjuures pärimuse kaudu antud negatiivne hinnang ei olnud niivõrd põhjustatud otsesest vaenulikkusest, vaid antud oma rühma kaitseks ja rühmapiiride määratlemiseks, sest üleolev suhtumine teise aitab tõsta oma rühma enesehinnangut. (Vrd Tuisk 1999, 102) Jaan Roosi päevikute ja sõja-järgsete mälestuste järgi võib oletada, kuivõrd vajalik oli sõja järel just see rahvuse enesehinnangu ja ka tulevikulootuste hoidmine. Näiteks ühed iseloomulikumad kuulujutud, mis sel ajal esile kerkisid, ei osuta mitte erinevustele, vaid hoopis eestlaste sarnasusele ja kokku kuuluvusele teisest rahvusest suurmeestega. Nii räägiti Eestis 1947.

aastal, et Benito Mussolini ja Harry S. Truman, ja 1944. aastal, et Roosevelt olid tegelikult eestlased, sest nende esivanemad olid Eestist pärit. (Roos 2000, 65, 167; Hinrikus 2006, 170) Väikese rahva sisemise kindlustunde puudumine projitseerus kriitilisel ajaloolisel perioodil selletaoliste „suurte lugude” jutustamiseks.¹

Teisalt tasub kogu etnosekeskse folkloori valdkonda sarnaselt etnilise huumori uurijatega (vrd Laineste 2005, 17–21) vaadelda ka kui agressiivsuse näitajat. Tollase etnilise folkloori rohkem või vähem varjatud agressiivsus andis allasurutud sotsiaalsetele rühmadele võimaluse väljendada oma rahuolematust võimu omavate rühmade suhtes. Sarnane ümberütlemine oli vähem irriteeriv ja kaitses võimalike ebasoodsate tagajärgede eest. Etnilise huumori vohamist on näiteks täheldatud suurte sisserännete ajal, kui muutub rahvuslik tasakaal. Eestis seisis sõja järel vastamisi kaks täiesti erinevat kultuuri ja ideoloogiat. Ühel neist olid jõupositsioonilt ilmsed poliitilised, majanduslikud ja sotsiaalsed eelised ning kui füüsiline vastuseis kõne alla ei tulnud, siis jäi üle keeleline ja tunnetuslik arsenal. Analooget situatsiooni Ameerika Ühendriikides, kus valgete kultuur domineeris afro-ameeriklaste üle, on kirjeldanud Patricia Turner oma kuulujuttude uurimuses. Valgete dominantkultuur piiras ja mõjutas mustade eluviisi sedavõrd, et nad olid sunnitud selle kaitseks välja astuma, kusjuures kogukonna frustratsioon niisuguse olukorra suhtes avaldus personaalsel tasandil igas konkreetsetes tüliküsimuses, mis iganes musta ja valge ameeriklase vahel võis tekkida. Seega genereeriti metafoorid, mis muutsid grupi ohutunde individuaalseks ohutundeks. (Turner 1993, 55) Nendes konkreetsetes olukordades tekkinud kuulujuttude rünnakute teravik suunati tihti aga vähemuse ehk nõrgema lüli suunas ning näiteks „traditsioonilised patuoinad” Teise maailmasõja aegsetes ja järgsetes kuulujuttudes olid juudid.

Diarmuid Ó Giolláin (1987, 63) viitab „oma ja võõra” traditsiooni ajaloolist kujunemist käsitledes selle ülesehitusele vastanduste kaudu, kusjuures olulisemad vastandite paarid niisuguse pärimuse loomisel on a) loomulik – üleloomulik, b) maapealne – maa-alune, c) kultuurne – looduslik (täheenduses ‘metsik’). Vorstivabriku pidajad olid kaugel tsiviliseeritud maailmast, võõrad tumedad kujud

hämaraatest keldriruumidest, kelle vägivaldsed teod ei kannatanud päevavalgust.

4.2. Vastase kuju loomine ning vorstivabriku loo võimalikud sümbolistlikud tähendusmudelid

Grupisiselt tekkinud üldistatud stereotüüpsed kujutlused „teistest” on sageli üsna robustsed. Negatiivsed sõnumid teise grupi tegevusest toetavad üldiselt neid stereotüüpe, mis aitavad vormida kallutatud arvamust selle teise grupi tegevusest. Kaitstud ja omamoodi paindumatu raamistikuga, ei luba nad eriti eelarvamuslike uskumuste modifikatsioone. Stereotüübid, mis on loodud sõjaka ideoloogia baasil, võivad vastasgruppi kujutada kui „vaenlast”. Juhul kui niisugune ideoloogia sisaldab moraalset koodi, mis baseerub printsiiбил „eesmärk pühendab abinõu”, võivad sellega mõnikord kaasneda nende stereotüüpsete „võõraste” mõrvad ja hukkamised. (Vt Beck 1999, 147)

Kuulujuttude puhul algab rühmatunde loomine vastase kuju otsimisest, mis jututraditsioonis ka ilmekalt kajastub. Teise maailmasõja ajal ja järel tekkinud rahvussuhete kriis maailmas oli üsna üldine ning vastastikuse usaldamatuse pinnal elustusid paljud vanad stereotüüpsed süžeed. Selleaegsete kuulujuttude uurimustele toetudes märgivad Gordon W. Allport ja Leo Postman, et vaen suundus rassilistesse ja religioossetesse eelarvamusitesse, millest sai nende tunnete omamoodi autentne väljaelamisvõimalus. Väljapoole projitseeritud vaen, mis sai alguse personaalsest konfliktist, otsis oma voolusäangi kultuuris varem kristalliseerunud vormidest, ka kuulujuttudest ja muistenditest. Teisisõnu, kuulujutud ja muistendid said omamoodi peegelpildiks inimeste endi korrastamata elule. (Allport, Postman 1947, 331)

Kogu kannibalismi-ainesega seonduvad paratamatult teatud liiki ümberpaigutused ja sümbolistlik aspekt. Kannibalism kui süm-

boolselt kõige tähenduslikum osa inimkultuurist seostub eelkõige kombinatsiooniga: inimkehad, surm, söömine ja rituaalne käitumine. Igaüks neist komponentidest on oluline individuaalse või kultuurilise maailmavaate tasandil ja see viis, kuidas need elemendid üheks kogumiks liidetakse, pakub vaate sellest, kuidas inimesed püüavad luua mingit loogilist korda neid ümbritsevas maailmas. Antud juhul on oluline, et tegemist ei ole reaalse kannibalismiga, vaid nõrgalt kinnitatud uskumusega selle kohta, et inimesed väljaspool oma gruppi on seotud inimsöömise või inimliha töötlemisega. Sotsiaalsetes situatsioonides peegeldub inimeste ärevus nende endi kehade suhtes. On tüüpiline, et kahe erineva inimgrupi kohtumisel äratavad kahtlusi ja huvi just toidutarbimise ja sigimisega seotud assotsiatsioonid ja inimesed arvavad etnotsentristlikult, et nende endi käitumiskoodid on õiged. Mida võõramad on kombed, seda karmim on niisugune kohtumõistmine. Kahe kogukonna kokkupuutel on surm, surmajuhtumid ja surnukehadega käitumine aga ülima huvi objektid. Kui mõnda nendest huviobjektidest ümbritseb salapära, järgnevad kohe kõikvõimalikud spekulatsioonid. Kannibalismisüüdistused järgnevad loomuldasa, kui üks grupp ei ole rahul teise toidu, paljune-mise või hügieeni tavadega. Grupi sees võib tekkida küsimus sellest, et kui need inimesed käituvad inimkehadega avalikult sellisel moel, mida ometi nad veel võivad teha salaja. (Vrd Turner 1993, 23–25; Beck 1999, 149; Arens 1979, 160)

Tartus sõja järel levinud kuulujutt siin turu lähedal tegutsenud vorstivabrikust tekkis kollektiivfantaasiana ja levis üldise hirmu ja teadmatuse atmosfääris. Hirmu reaalsed põhjused olid kogukonna eest varjul. Keegi ei teadnud, kui palju tegelikult inimesi kadus, kui suur oli tegelikult kuritegevus, kui palju oli reaalselt sisserännanuid ja mida nad korda saatsid. Juri Lotman (1998, 63–64) on kujukalt kirjeldanud niisuguse hirmu tekkimise mehhanismi. Kui ühiskonda on haaranud hirm, mille reaalsed põhjused on tema eest varjul, siis tekivad müstifitseeritud, semiootiliselt konstrueeritud adressaadid. Mitte ähvardus ei kutsu esile hirmu, vaid hirm konstrueerib ähvarduse. Hirmu objektiks olev sotsiaalne konstruktsioon kutsus esile semiootilised koodid, mille abil sootsium kodeeris ennast ja end ümbritsevat maailma. Tartus viisid paanika ja konfrontatsioon olukor-

ra mütologiseerimisele ning kurjuse ja ka teispoolsuse kehtastuseks peeti eestlasi, Venemaa eestlasi, venelasi ja juute.

Nagu eelnevalt mööndud, tähendas salakohas varemetes asuv vabrik omamoodi tööstuslikku tootmist: vorsti oleks nagu tehtud nii masiliselt, et inimesi aina kadus ja kadus. Kõigil oleks nagu olnud oht sinna sattuda ja ohvrite arv oleks justkui määramatu, lihakehad rippusid kapis või salakambris ja veri tilkus. Niisuguste lugude varasemad käsitlused (vt nt Langlois 1985, 113–114) on rõhutanud nende jõudu esile kutsuda anoomiat. Lihakehadena koheldud inimesed olid võrdsustatud loomadega. Selleks, et ohvreid jutus nii kohelda, ei olnud nad enam osa ühiskonnast, nad kaotasid oma identiteedi, muutudes nime-tuteks ja identifitseerimatuteks. Tükeldatuna, tünnidesse soolatuna, vorstiks tehtuna ja turul maha müüduna oli nende arv teadmata. Carlo Ginzburg viitab analoogsele ohvritelt kultuurilise identiteedi ära-võtmisele nõiajahi puhul. Keegi otsustab selle üle, mis on kurjus, ja konfliktis ühiskonnas ei ole kurjus sugugi üheselt määratletav – mis on kurjus ühe jaoks, ei pruugi seda olla teise jaoks. Nõidade identifitseerimine oli jõudude balansi küsimus ja vaenlase stereotüüpse kuju loiid alati tagakiusajad. (Ginzburg 1991, 13) Tartu juhtumi puhul võis paljude nimetute ohvrite esiletoomine jutustustes olla vajalik arvata-vate süüdlaste metsikuse eksponeerimiseks. Kogukonnale (vastuvõetamatud) võõrad olid need, kes käitusid oma ohvritega kui loomadega. See tegi mõrtsukad loomadega samaväärseteks. Ühiskonnas, kus toimuvad sarnased äärmuslikud vastandused ning võõraid peetakse inimsööjateks, inimliha töötlejateks, ka kurjuse ja kuradi võrdkujuks, ei ole kindlasti kõik korras. Sarnasel moel tekitatud metafoorid, mis ühendavad inimese metslooma või üleloomuliku karakteriga, toovad välja selle ühiskonna metsikuma näopoole. Folkloori kaudu leiab väljenduse kitsas nn oma-hõimu-maailm, mille järgi on olemas niisugune osa võõraid, kes ulatuvad nii kaugele hõimu või inimgrupi tsiviliseerituse kultuurilisest kontseptsioonist, et nad näivad võõrad mitte ainult inimgrupil, vaid ka inimestele üleüldse. Tundes hirmu väljast tuleva ähvarduse ees kogukonna poolt seni väärtustatud sotsiaalsetele struktuuridele, jääb võõraid sellisel moel märgistav ühiskond sisemiselt suletuks. (Vrd Holbek 1996, 303–311; Langlois 1985, 68–69)

Jutustustes välja toodud paljude nimetute ohvrite rida peegeldas rahvalikku arusaama tollasest olukorrast Tartus ning kogu Eestis, kus totalitaarse võimu vägivalda ohvriks võiski saada kes iganes üksnes suvalise pealekaebuse või kogemata lausunud sõna eest. Juba 1947. aastal toimus Tartus väiksemas mastaabis küüditamine, millele järgnes suur Siberisse deporteerimine 1949. aastal, KGB repressioonid olid aga igapäevased.

4.2.1. Eestlased ja teised

Kord olid eestlane, sakslane ja venelane ... Tänapäeval skitseerib see Eestis ühe käibivama etnilise anekdoodi algusvormel ning selle tegevuse ja tegelaste kolmene gradatsioon, kus kahe polaarsete tegelaste vahele jääb veel üks vahepealne tegelane, eestlastepoolse suhtumise lähiajalosse. Sõjajärgse nõukogude ametliku retoorika kohaselt olid „võõrad” sakslased. Neid serveeriti sõjajärgses avalikus meedias kui eestlaste ajaloolisi vaenlasi ja rõhujaid, kes tahtsid kogu eesti rahvast hävitada. Venelased olid nõukogude retoorika kohaselt eestlaste ajaloolised kaaslased. (Vt ka Ventsel 2006, 1427–1449)

Rahvalik arvamus, mis kujunes kolme järjestikuse okupatsiooni järel, kujunes sellele vastandlikuks. Pärast nõukogude võimu esimest kehtestamist ja 1941. aasta deporteerimist suhtuti saksa okupatsiooni lootusega, et see teeb võimalikuks Eesti iseseisvuse taastamise. Mälestusjuttudes on sakslastesse suhtumine üldjuhul positiivne.²

Need suhted toodi jutustuses välja kahe vallutajapoolse kõige stereotüüpsematele vastandustele üles ehitatud võrdlustes: metsik, vägivaldne – tsiviliseeritud, räpane – puhas, loll – tark. Intervjuude jutukatketes iseloomustati venelasi kui küüslaugu järgi lõhnavaid, kasimatuid, vägivaldseid, umbusaldava ning ülbe käitumisega inimesi ja sakslasi kui tsiviliseeritud, puhtaid ja haritud inimesi.

Jutustaja: Ma olen kirjutanud sellest 12 aastat tagasi ajalehes, kuidas tulistati /lennukilt/ lapsi Luunja koolis.

E. Kalmre: Aga need olid siis venelased?

Jutustaja: Venelased jah. Jah venelased tulistasid jah. Sakslased koputasid kompvekiga või šokolaaditahvliga pea peale aknast, kui ma veelaua peal istusin kuskil ja andsid, aga venelased tulistasid jah. (72)

Sakslasi käsitleti siiski päästjana. Alles siis see lõppes, kui see muutus pealetükkivaks. Ma mäletan, ma olin siis, mis see oli 8. või 9. /klass/ kui tuli käsk. Vat tehti niisugune värvifoto „Hitler päästja”. Iga klass pidi raha kokku panema ja ostma selle seinale. Ja meil sai hing täis ja ostsime nii et kogu sein oli neid päästjaid täis. Kõik ümberringi. Ja siis klassijuhataja sõimas meid läbi muidugi, käskis kokku korjata ja. Vähemalt olime selle niiöelda moraalse rahulduse saanud. See kestis ka ainult ühe aasta. Ega see saksa vaimustus kadus üsna ruttu. Niipea kui siia tuli nn tsiviilfarvaltung, tsiviilvalitsus. Sõjaväe all oli hea olla. Saksa sõjavägi oli tõepoolest mõistlik. (138)

... kui elasime seal Tõraveres siis suure tee ääres, ja siis tee läks mööda, siis minul jäi venelastest meelde, et nad olid hirmus veikesed, hobused olid väga veikesed nendel, ja siis oli nendel hirmus hais küljes, aga see oli... nad sõid küüslauku.

See küüslauguhais, see jäi mulle siiaamaani meelde. Ja siis nad olid ära hirmutatud, tahtsid juua, aga enne lasid sinul juua, kui kaevust vett võeti. Neile oli räägitud, et kõik veed on mürgitatud. Ja siis need kolonnid... Aga sakslastest on mälestus, kui ma esimest sakslast nägin, käised olid üles kääritud ... ja pesemine. Küll nemad pesid ennast ikka... Nad olid ikka puhtad poisid, need saksa poisid. (82)

E. Kalmre: Kas vene sõjavangidele ka anti süüa?

Jutustaja: Eks nad ikka andsid, kui nad käisid tööl kuskil, sest nad olid niiöelda „rutšnõje”, ei olnud „dikije”.

E. Kalmre: Mis see tähendab?

Jutustaja: Taltsutatud venelane. Jah, rutšnõje, (naerab).

E. Kalmre: Kas sel ajal kasutati sellist väljendit?

Jutustaja: Jah. (naerab) See oli jah tollel ajal käibel nisuke.
(132)³

Enne sõda piirdusid eestlaste visioonid oma idanaabritest tavaliste talupojaühiskonna naabrisuhetega. Idapiiril elavate naabrite pejoratiivsed nimetused *potisetu* ja *sibulavenelane* näitavad, et piiritõmbamine toimus rohkem geograafilise areaali ja elatusala, vahest ka usutunnistuse järgi.⁴ Neis ei nähtud niivõrd kriisiolukorrale iseloomulikku vaenlast, kui „võõrast”, kellega lapsi sõnakuulelikkusele sundida.

1940. aastatel pilt muutus. Siit alates esindas kogu vene rahvus eestlaste jaoks nõukogude totalitaarset režiimi ja enamik kuuldusi, mis eestlaste hulgas ringlesid, väljendasid nende hirmu ja ignorant-sust just venelaste suhtes. See tulenes mitmete muude põhjuste seas ka 1940. aastatel rikutud eestlaste-venelaste suhete psühholoogilisest ning majanduslikust balansist. Paljude järgnevate aastate jook-sul olid hüvede kasutamise esirinnas venelased ning eestlased pidid oma senist eluviisi ja tavaid, mida nad said ainult piiratud edasi har-rastada, totalitaarse dominantkultuuri eest kaitsma. See oli üks põh-justi, miks Nõukogude ajal eestlaste repertuaaris olevate paljude jut-tude teravik oli suunatud näiteks kaubanduses eelisjärjekorras tee-nindatavate vene nõukogude sõjaveteranide ja riiklikul korteriturul soositud vene uusasukate aadressil. Sellest tulenevalt olid ajale ja si-tuatsioonile karakterseks ka eesti kogukonna spekulatsioonid sel-lest, et KGB-lased, venelased ja juudid varastavad eesti lapsi mediti-iniiliste katsete jaoks. Ilmselt mõnevõrra samasugune võõrastus ja usaldamatus eestlaste suhtes valitses ka võimude poolel. 1947. aastast on säilinud mitmeid dokumente, mis viitavad punavõimude ra-hulolematusele eestlaste suhtes, kes kipuvad neid mürgitama, pea-vad alaväärseks või ei kohtle võrdselt. (Vt 3. pkt) Sellised hoiakud-ki kujunesid stereotüüpsetest hinnangutest lähtuvalt. Gary Alan Fine ja Patricia A. Turner, uurides ameerika mustade ja valgete kogukon-dade vastastikuseid kuuldusi vägivallast, jõudsid järeldusele, et „võõ-raste” vägivalda peetakse üldjuhul normiks, hoolimata sellest, et sta-tistika järgi juhtub vägivaldseid juhtumeid sagedamini peredes, su-gulaste ja tuttavate vahel. (Fine, Turner 2001, 168)

Totalitaarse korra poolt 1940. aastatel toime pandud massimõrvad ja küüditamine toetasid eestlaste kujutlusi venelaste üldisest suuremast agressiivsusest ka eestlaste hilisemas traditsioonis. Niisugused kuuldused, kus venelane käitus eestlase suhtes taunitavalt, muutusid eesti kogukonna jaoks sümboolselt tähenduslikuks ning iga asetleidnud intsident muutus tüüpiliseks selles varem kujunenud arvamuste ja eelarvamuste reas.

Intervjueeritavate mälestuste kaudu ilmnes, et mõnel juhul võis kahtlase liha müük Tartu turul olla mitte niivõrd majandusliku eesmärgiga midagi teenida, kui sarnaneda võõravastase tahtliku sabotaažiga. Sarnase olukorra humoorikas ambivalentsus väljendus selles, et teistele tehti reaalselt seda, mida endale kardeti tehtavat. Näiteks Tartu lähedalt Rasina vallast tihti küttepuudega turul käinud mees kirjeldas, kuidas temaga kaasas käinud sugulane Juhan tõi turule müügiks jäneseid. Ostjateks olid põhiliselt vene ohvitseride prouad. Jutustaja väitel ei teadnud temagi kaua Juhani äri tegelikest tagamaadest ja sellest, et sugulane vene ohvitseriprouadele jäneste pähe hoopis nülitud kasse müüs. (EFA I 82, 157) Tegemist on jutuks väga kergesti kohanduva käitumismudeliga. Seda kaubanduse ja äritegevusega seotud motiivi kohtab paljudes tänapäeva linnamuistendites, aga võib leida ka rohkem kui sajandivanuses linnafolklooris.⁵ Tartu loo jutustaja andis mõista, et niisugune tegu oli väike süütu pettus rumalate võõraste prouade suhtes. Niisugune suhtumine vene ohvitseride naistesse muutus sõja järel üldiseks ja kujundas kogu sellel pinnal edaspidi sündinud jututraditsiooni. Oma ohvitseridest abikaasadega ühest paigast teise rändama sunnitud Nõukogude armee ohvitseride abikaasad, kes eestlaste arusaamade kohaselt tööl ei pidanud käima ja prouaelu elasid,⁶ kohalikest oludest midagi ei teadnud ja sealjuures erinesid väljapaistvalt oma riietumis-, käitumis- ja toitumiskultuuri poolest. Need prouad esindasid eesti hilisemas rahvalikus jututraditsioonis kohaliku kogukonna poolt nõukogude aja privilegeeritud klassi, kellest sai eestlaste paljude hilisemate muistendite ja naljade pilkeobjekt. Niisuguse huumori agressiivne olemus andis allasurutud kogukonnale võimaluse väljendada oma rahulolematust võimu omava rühma suhtes.⁷ Huumori maski all lu-

R. Tiituse karika-
tuur suure Nõu-
kogude inimese ja
väikese Eesti rahva
sõprusest.

Kuuendal sünnipäe-
val. „Noh nooruk,
mis sul järgmisel
kuusaastakul plaanis
on?”

„Ületan plaani,
kavatsen saada
niisama vanaks kui
teisedki.”

Pikker 1946, novem-
ber/detsember.



bas kogukond endale nende aadressil ebasümpaatia ja vaenulikkuse väljaelamist ilma otsest avalikku konflikti tekitamata. Metafoor-
ses võttes väljendatult oli see äärmuslik etnotsentrism, mis sündis
nõukogude võimu koloniaalpoliitika tagajärjel. See oli oma kogu-
konna vastandamine „suurt nõukogude kodumaad” mööda randa-
vale nõukogude nomenklatuurile või ka tavalistele venelastele, kel-
lele sõjajärgsetel aastakümnetel loodi Eestis kümneid tuhandeid töö-
kohti. Niisugust plaanipärast „rahvaste segunemist” tarviduseta ko-
halikku keelt ja kultuuri omandada soosis nõukogude totalitaarne
võim. Kuulujuttude, muistendite, naljade ja laulude kaudu maha-
märgitud etniline ja sotsiaalne piirjoon kahe kogukonna vahel aitas
eesti kogukonnal tugevdada oma enesemääratlust.⁸

Võõrvõimu poolt anastatud rahvastele on üldiselt tüüpiline, et nad modelleerivad oma reaalsusel baseeruvad unistused ja soovkäitumise folklooris. Niisuguse jututraditsiooni sõnum peitub tavaliselt selles, kuidas tugevamat vastast füüsiliselt või psüühiliselt üle trumbata. Patricia Turner (1993, 41) viitab taolise reaalse käitumise ülekandele afro-ameeriklaste kultuuris, kus eriliselt populaarne on valgete võimu ülekavaldava triksteri kuju. On oluline märkida, et sõja järel elustusid Hirmsa Antsu jt metsavendadega seostatult mitmed sajanditagused süžeed Rummu Jürist.⁹ 1947. aastal räägiti mitmel pool Eestis lugu leidliku talumehe protestikäitumisest, kes naeruvääristas punaste võimude poolt taludele peale pandud ülisuure põllumajandusmaksu sellega, et kogus summa väikestes rahatähtedes kartulikotti ja viis selle panka, tekitades nii paraja segaduse. Maksu tähtaegselt maksnud meest ei saanud võimud ka kuidagi karistada. (EFA I 82, 77) Tuginedes reaalsusele ja ammutades jõudu fantaasiast, avasid mitmed tollased kuulujutud eestlaste lootuste maailma. Tol ajal levinud kuulujuttude fantastilises maailmas sai eestlasest kangelane, hoolimata sellest, et teda rööviti ja ta sai kõige viletsama riidetüki. Just see vana hilp osutus lõpuks imeliseks ning eestlasest sai olukorra peremees. Üks niisugune lugu, mida sõja järel laialt tunti ja ka tänapäeval veel mäletati, jutustas venelastest röövliste rumalusest ja nende kätte jäänud eestlase õnnelikust rikastumisest. Armulikud röövlid andsid Tartus, Tallinnas vm paljaks röövitud mehele tema palvel ihukatteks vana sinelinäru ja lasksid ta minema. Kodus selgus, et sineli taskutes oli peidus terve varandus kokkuröövitud kulda ja vääriskive. (Vt EFA I 82, 75; vt ka Roos 1997, 291) Selles kuulujutus võisid projitseeruda oma vara ja maad kaotanud eestlaste reaalne stress ja lootused.

Enamik kuuldusi tulid ja läksid, aga lõppkokkuvõttes avaldasid mõju ka venelaste käitumisele eestlaste suhtes. Nõukogude koloniseerimispoliitika kasutas seda ära oma käitumise õigustamiseks, levitades venelaste hulgas arusaama, et kuna eestlased ei soovi üldiselt olla kommunistid, siis on nad fašistid, sest nad tegid koostööd fašistliku Saksamaaga.

Eestlastel omakorda kujunes käsikäes Nõukogude totalitaarset režiimi ignoreeriva käitumisega näiteks välja repertuaar, mille üks

osa sisaldas edasiarendusi 19. sajandi lõpust ja 20. sajandi algusest tuntuks saanud vene tsaariarmeed ehk nn vene kroonust pääsemise lugudest. Niisuguste juttude sisu andis edasi, mil viisil sai nõukogude sõjaväkke värbavat komisjoni petta. Selleks tuli enesele teeselda psüühilisi või lausa tekitada füüsilisi ihuvigasid. Peaaegu poolsajandi jooksul levis see repertuaar nii muistendi kui kuulujutu vormis, pakkudes moraliseerivaid õpetusi ja käitumuslikke eeskujusid.

4.2.2. Eestlane *versus* eestlane

Koos nõukogude võimuga tekkisid uued sotsiaalsed suhtevõrgustikud linnas ja külas. Tartu täienes võõrastega, majad võõrandati ja paljud nende omanikud saadeti Siberisse. Äraviidute varandus ei satunud mitte üksi Nõukogude Venemaalt saabunud tulijatele, vaid jaotati ka eestlaste endi vahel ümber. Osa eestlastest läks kohe alguses uue võimuga kaasa ja sai juhtivale positsioonile ühiskonnas, väljapoole omade ringi. See tõi usaldamatuse omade hulka ning tingis uute piiride tõmbamise vajaduse ka kogukonnasiseselt. 2001. – 2006. aastal tehtud intervjuudes tartlastega põhjendasid inimesed oma tollal tehtud valikuid ning andsid edasi oma suhtumist naabrisse, mis kohati kaldus radikaalsesse enesekesksusse. Niisugune tõlgendus viitab osalt sellele, et Nõukogude korraga kaasnes peale poliitilise surutise tegelikkuses ka sotsiaalne ja majanduslik ebavõrdsus, mis igapäeva elu tasandil eriti tunda andis. Suurearvulise nõukogude eliidi väljakujunedes suurenes see lõhe veelgi, näiteks üldises kvaliteetse kauba puuduses olid eliidi kasutada erikauplused, suvilad ja autod.

Üks jutustaja arvas vorstivabrikuga seotuks oma tollase eestlastest üleaedse, kellega praegugi ühes külas naabritena elatakse. Tema põhiline võõristus oma üleaedse suhtes avaldus selles, et too oli olnud täitevkomitee esimees ja „võimudega mestis”. Jutustaja ja tema pere olid kogu senise elu elanud selle teadmisega, sest ta ise oli sõja järgsel tööstuskaupade-vaesel ajal naabriperes näinud patsipaelu ja

naiste asju, mis tema arvates ainult „vorstivabrikust” pärit võisid olla.

Aga seda ma tean, et ju nad ikka, nad olid nisukesed inimesed. Nad olid kõigeks võimelised. (140)

Teine jutustaja, kelle arvates said niisuguseid koledusi samuti teha ainult võõrad vägivaldsed võimulolijad, tõi „vorstivabriku-omade” kaasosalisena esile oma toonase klassiõe, kes *käis parteilastega läbi ja kelle isa oli küüditaja*. (EFA I 82, 40–42)

Need jutuarendused aitavad mõista, miks eesti kogukond ei olnud enam ühtne, sest ka personaalsel moel öeldi välja, kes on võõrad. Võõrad olid võimumeelsed ning need, kes hüvede jagamisest osa said. Antud näide esindab ilmselt ka üldisemalt tollastes rahvajuttudes avalduvaid hoiakuid. Sellele toetudes võibki ilmselt väita, et eestlaste sõjajärgses sotsiaalseid suhteid kajastavas pajatuse- ja muistendiaines ei lähtuta mitte niivõrd rahvusest, vastandamine toimub pigem ideoloogia ja võimumeelsuse alusel. Ebamoraalset ja ebaeetilist tegu ei omistata seal traditsiooniliselt mitte eestlasele või venelasele, vaid sellega saab jutus hakkama miilits, punavõimu esindaja, julgeolekumees, täitevkomitee esimees.

Üldise režiimipoolse vandenõu kaasosalistena kahtlustati ka Nõukogude Venemaalt tulnud rahvuskaaslasi – Venemaa eestlasi. Sellisel reaalsel pinnal, kus ideoloogiliselt lõhenesid perekonnad ja sõdi- ti eri poolel, tõi kuuldus „vorstivabrikust” esile eestlaste 1940. aastatel alguse saanud sügava sisemise skeptitsismi, mis väljendus ka usaldamatuses oma rahvuskaaslaste suhtes. Ei saa öelda, et kuulujutud on üdini vale, nendes välja öeldud seisukohad tuginesid kollektiivi kujutlustele ning uskumustele, mis võisid saada tõuke teatud ajaloolistest asjaoludest.¹⁰ Sellest konkreetsest olukorrast lähtuvalt võiks väita, et folklooril on omadus alal hoida, võimendada ja üldistada negatiivseid kogemusi. Taunitud võimuga samastav suhtumine laienes automaatselt ka paljudele sõja järel kodumaale tagasitulnutele, näiteks Siberist tulnud eestlastele, kelle keeleoskus ja kultuurilised tavad kodumaa-eestlaste omadest mõnevõrra erinesid ja silma torkasid. Venemaale asunud eestlased olid kodumaast kauge- nenud. Nende side kodumaaga katkes Eesti Vabariigi moodustami-

sega 1920. aastal, kui piirid sulgusid. Vahest „elustus” 1940. aastatel eestlaste teadvuses see väljarändajate suhtes negatiivne ühiskondlik retseptsioon, mis oli valdav kuni 19. sajandi lõpuni? (Vt Jürgen-son 2002, 83–100) Kodumaa eestlased samastasid kodumaalt väljarännanud venelastega.

Paljude tartlastega tehtud intervjuude põhjal võib öelda, et need kaks näidet, kus lähisuhted kogukonnas sedavõrd mütologiseerusid, on siiski harvad. Tollast konfliktset olukorda üldistas jutupärimuses sündinud muistenditegelased – „vorstivabrikandid” – ei ole enamikus versioonidest siiski mitte reaalsed isikud, vaid stereotüübid: eri rahvustest ja erinevate elukutsetega inimesed (KGB-lased jt). Nii-sugune üldistus on muistendite üks retoorilisi deviise, mis loob neile lihtsuse kaudu jääva aktuaalsuse.¹¹ Vene uurija T. A. Novitskova rõhutab linnas levivaid kriminaalseid kannibalismiga seotud muistendeid uurides nende sotsiaalset reguleerivat funktsiooni. Taoliste lugude moraal peitub selles, et nad on „meelega tavalised”. Loo eluspüsimiseks ei ole vaja konkreetseid infoallikaid (sadistide nimesid, ka liiga konkreetset kohta), kuulajate huvi tekitamises sündmuse vastu on oluline probleemi aktuaalsus ja mure, et niisugune asi võib igal ajal juhtuda kellega tahes kuulajatest. Muistendid inimsööjatest jm kurjategijatest tekitavad oma üldistuse ja välistamatusega hirmutava pretsedendi: kurjategijal puudub nägu, ta võib olla iga mööduja või ükskõik kes meie kõrvalt. Erakordne muutub tavaliseks. (Novitskova 1990, 135) Sisuliselt sama mõtet edasi arendades väidab kognitivist Aaron T. Beck, et olulised neis lugudes on edasiantavad mentaalsed kujundid väärtustest, mis ei pruugigi olla alati ette planeeritud. Need kujundid justkui viitavad kuulujutuajajate usaldusväärsusele ja tähendavad süüditunnistamist, ning muidugi näitavad kalduvust uskuda kahtlustatava grupi poolt kõige hullemat. (Beck 1999, 149) Samas on ka oluline märkida, et jutustaja poolt faktina esitatud õuduslugu teise grupi vägivaldsusest peab sobima kuulajaskonna ideoloogia ja usundisüsteemiga. Niisugused kogu aeg väitluses olevad kultuurilised ideoloogiad seovad kogukonna liikmeid ja kinnitavad nende ühist identiteeti, määratledes grupi ja sellest väljapoole jääva grupi piirid. Selline pidev läbirääkimine ideo-

loogia üle grupi sees võib viia ksenofoobiani, isegi genotsiidini. (Tangherlini 2007, 8–9)

4.2.3. Eestlane *versus* juut

Kuulujutud peegeldavad üldist eelarvamust ja nende ohvrid on sageli „patuoinad”, kelle peale aetakse iga vähimgi süü ühiskonnas. Teine maailmasõda segas rahvused ja rahvad ning viis kokku sotsiaalsed grupid, kes muidu rahuajal üksteisega kokku poleks puutunudki. Sõda mõjutas ka avalikku suhtumist inimlikku vaenulikkusse. On täheldatud, et ümbritsevas ühiskonnas avaldunud sotsiaalsed suhtevõrgustikud kandusid kõikjale kultuuris, näiteks ka lastekirjandusse. 20. sajandi kannibal rahvajutu tegelasena pole enam sedavõrd muinasjutuline karakter, kuivõrd sotsiaalne olend. Näiteks Saksamaal Teise maailmasõja järel ilmunud Grimmide muinasjuturaamatu neegri või juudiga sarnanev inimsööja tundub olevat natsirežiimi ideoloogia jäänuk. (Bottigheimer 1988, 329)

Sõjajärgses jutuloomingus esile kerkinud juudid kui patuoinad väljendasid kogukonnas maad võtnud eelarvamust väga mitmel aktuaalsel moel. Kõigepealt põimus see teema päevakajalistesse kriminaalsetesse sündmustesse ning andis alust mitmetele kuulujuttudele.

Põhiline lugu, mis räägitakse juutidest, siis juudid kui oli juuba Korea sõda käis, siis sellel ajal oli kaunis kindel, et juudid hakkisid verd rinde jaoks. Ja noh, ise ma näind ei ole, aga oli selline moment, et Eestisse toodi spetskonteinerid, niisugused termosed, kuhu korjati verd. Seda konserveeriti ja viidi Moskvasse. Siis üks moment, mis algul arvati ka, et on vorstivabrikuga seotud, aga oli Saadjärvest, Saadjärve kalda päält leiti üks noor naine, kellel oli kuldsõrmus sõrmes. Tal oli ka kell alles, aga tal olid kuskilt sooned läbi lõigatud, tähendab veri oli välja võetud. Maas vere väljalaskmise jälgi nagu ei olnud. Ta oli peadpidi kalda peal, ülakehaga oli ta vee sees. Ega vee sees ju omal keegi sooni läbi ei lõi-

Illustratsioon Gori lasteraamatust „Worstivalmistaja Haim. Hirmus ja õudne-naljakas lugu kõvade närvidega lastele”.



ka. Ja kudas see tehti, et mingeid niisuguseid jälgi ei olnud.
(116)

Tüüpiline on, et selle jutu, nagu ka enamuse tänapäeva organivargusemuistendite puhul, ei kerki täiskasvanud intelligentsel edastajal üles kahtlustki kirjeldatud olukorra meditsiinilisest võimalikusest ja usutavusest. Jutu tähenduse teravik on suunatud hoopis süüdlase väljatoomisele. Sel juhul on küsimus nii kollektiivsel traditsioonil põhinevas kujutlusvõimes kui grupi ohutundes. Mitmed kõmu-uurijad on täheldanud, et kuulujutud arenevad sotsiaalse pinde aegadel pigem vaenulike uskumuste kinnistumise kui sotsiaalse jõu, teiste võimaluste ja kultuuriliste kujutluste poole. Teisisõnu, niisuguste vaenulike uskumuste süsteem valmistab ette kasvulava, milles uued kuuldused formeeruvad. Kuulujutt tõlgendab vaenulikku uskumust faktina ja edaspidi tugevdab see uskumust veelgi. Kui põ-

letavate teemadega seotud kuuldused saavutavad kõrgtaseme, siis tundub tõepärane näiteks röövitud lapse ohverdamine satanistide altariil või sõjajärgses ohtlikus varemetes linnas kadumaläinud inimeste võimalik sattumine vorstivabrikusse. Olgugi, et see kujutus on lihtsalt fantaasia, suureneb grupi sees kasutusel olles selle usutavus ja grupi liikmed võivad seda kogeda reaalsena.¹²

Tartu vorstivabriku kuulujutu mitmed versioonid, nagu ka see eelpool näiteks toodud tekst, viitavad ühele vanale ja õelale antiseemilikele muistendile. Selle jutu aluseks oleva juute kristlastele vastandava uskumuse juured ulatuvad sügavale kristliku kultuuri ajalukku, ilmselt juba Vana-Rooma lõpuaega. Nendest aegadest peale on juute saatnud süüdistused selles, et nad tarvitavad oma usulisteks toiminguteks kristlaste verd ja tapavad selleks kristlaste lapsi. Juutide tuntuimaks ohvriks võiks pidada Inglise poissi William Norwichi 12. sajandil. Sarnaste motiivide püsivus läbi aegade ja kultuuride on olnud lausa imekspandav ning neil on olnud koht nii suulises kui kirjanduslikus loomingus.¹³ Tänapäeval kordub muistend sageli eba-meeldiva kuulujutu vormis ja ründab alati parasjagu kahtluse all olevat gruppi. Samalaadsed rahvalikud kurjuse kujutelmad on taas esile kerkinud satanistide puhul. Räägitakse, et nad ohverdavad lapsi oma rituaalide käigus ja aeg-ajalt toob rahvusvaheline meedia ära justkui kinnituseks kusagil toimunud juhtumeid võigastest rituaalidest.

Eesti vanemas folklooris on juudi „veremuistend” olnud küllaltki vähetuntud, võrreldes näiteks õigeuskliku Venemaa ja paljude Lääne-Euroopa katoliiklike maadega, kus ka veel 21. sajandil tuleb reaalses elus selliseid uskumusi ette.¹⁴ Ajalooliste kokkupuudete nappusest ja juudi kogukonna väiksearvulisusest tingitult ei ole juudid olnud üldse kuigi populaarsed tegelased eestlaste pärimuses (Ariste 1932).¹⁵

Ometi kodunes see teema eesti sõjajärgses pärimuses küllaltki suure eduga. Miks siis tartlased väljendasid tollase kuulujutu vahendusel usaldamatust ka juutide suhtes? Miks Eestis suhteliselt vähelevinud rahvusvahelised jutumotiivid juudist kui kannibalist ja verevõtjast siingi sõja järel aastakümneteks kanda kinnitasid?

Ühest küljest võis niisugune suhtumine taanduda juudi kui ahne ja kavala kaubitseja stereotüübile varasemas Eesti traditsioonis. Siinkohal ei tohiks eirata ka üksikuid nn rahvaraamatute jms kirjanduse ilmekaid näiteid. Sellise pakub näiteks 1920. aastatel satiirilises vormis karikaturist-satiirik Gori (1894–1944), kes oli tuntud eelkõige ühiskonnakriitiliste joonistustega. Lasteraamatus „Worstivalmistaja Haim. Hirmus ja õudne-naljakas lugu kõvade närvidega lastele” kujutatud kaupmees Haim on rikas, ihne ja kaval juut, kes püüdis tänaval kasse, tegi neist vorsti ning müüs pahaaimamatutele linnaelanikele.¹⁶ Antisemiitliku rõhuga käsitlusi, sh rikka ja kavala juudi reetoorikat võib kohata ka Eesti Vabariigi 1930. aastate ajalookäsitluses.¹⁷

Teisalt tasuks peatuda veel mõningatel ilmekatel trükiallikatel, mis pääsesid eestlaste suhtumist mõjutama juba 1920. aastatel. Nimelt sellel ajal hakkasid mõned ringkonnad Eestis kujundama teadmist, et Nõukogude Venemaal on võimul juudid ja Nõukogude võim tähendab tegelikult juutide ülemvõimu. Seda arvamust kujundas väga osavalt näiteks aastatel 1921–1924 ja 1930 Eestis ilmunud antisemiitlik ajakiri „Juudid”.¹⁸ Peale tõkeliste traditsiooniliste antisemiitlike motiivide (juutide veremüsterium, maailmavalitsemise vandenõu) võis ajakirjast leida ka päevakajalisi uudiseid juudivastases võtmes.

Kolmandaks toetasid Eestis reaalselt kujunenud asjaolud juutide samastamist kommunistidega. 1947. aastal kirjeldab Jaan Roos oma päevaraamatus ühe väikese seltskonna vaidlusõhtut, kus üks osaline uskus kindlalt, et „...kommunistliku režiimi taga on mängus salapärased jõud juutide leerist ja must maagia.” (Roos 2001, 172) Seda ühiskonna poliitilise ja sotsiaalse kooslusega seotud fenomeni on põgusalt kirjeldanud mitmed tänapäevased ajalookäsitlused. Olulisemaks põhjuseks 1940. aastate antisemitismi tekkel peetakse ühiskondliku koe purustamist nõukogude võimu esimese aasta jooksul, kus sotsiaalse kontrolli normaalse struktuuri hävitamine tõi kaasa mõrva ja kättemaksu sündroomi. Kohalike elanike allasurutud viha oli suunatud kommunistidele ning nende pooldajatele, ent pörkas

tihti ka juutide pihta, kuna kommunistlikku parteisse kuulus palju juudi taustaga isikuid. Eestis elas enne sõda 4500 juuti ja nõukogude võim oli 1941. aastal küüditanud iga kümnennda juudi rahvusest ärimehe ja uskliku. Sellegipoolest asusid mitmed juudid tööle nõukogude võimuparadiis ning juutide osakaal avalikus sektoris, mis oli eelnevalt olnud minimaalne, muutus üleöö väga silmatorkavaks. Seda paljuski tänu juutide sissevoolule N. Liidust. See lõi soodsa pinnase edasisele natslikule antisemiitlikule propagandale. Paljudele eestlastele jäigi ekslik mulje, nagu oleks kogu juudi rahvusgrupp nõukogude võimuga kaasa läinud ja rahva arvamustes samastus kommunistlik režim juudirežiimiga. (Misiunas, Taagepera 1997, 62–64; Vahtre 2005, 202; Wieselgren 2002, 296–297; vt ka Märka 2000, 1421; Roos 2001, 169.) Natslik propaganda oli neid antisemiitlike meeleolusid Tartus veelgi süvendanud 1942. ja 1943. aastal. Juute süüdistati nii süütamistes kui vaenlase lennukite kahuritule juhtimises Tartu linnas. (Wieselgren 2002, 297)

Ülalpool nimetatud asjaolude toel kujunenud foon „töötas” ka Eesti sõjajärgses ühiskonnas. Mitmed jutustajad juhtisid muu hulgas tähelepanu sellele, et peale EK(b)P Tartu Linnakomitee esimehe E. Brandti olid Tartu parteilise ja kordakaitsva võimu eesotsas sõja järel just mitmed juudid. Tänapäeval võime me nentida, et okupatsioonide ajal juudi kogukond kaugeneks muust ühiskonnast, muutus distantseks ja võõraks ning juutidesse suhtumine ei olnud mitte niivõrd teise inimesse suhtumine, kuivõrd kontseptsioon. Niisugune populaarne mõtteviis oli kergesti manipuleeritav, ükskõik kas manipulatsioon tulenes siis tahtlikust propagandast või kuulujutuveskite spontaansust. Nii Nõukogude Eestis kui ka Nõukogude Venemaal moodustas natsionalistliku hirmu tekitamine ja sellega kaasnev idee etnilise perspektiiviga vandenõust osa totalitaarse võimu poliitikast. Samasugune manipuleeritav suhtumine avaldus eriti ilmekalt Nõukogude Venemaal näiteks „juutidest doktorite vandenõu” ajal 1953. aastal, kui tavakodanikud, kes ei pidanud end sugugi antisemiitlikeks, uskusid tõepoolest, et juudid kontrollivad Venemaal kõike alates ärist kuni meditsiinini, ja mürgitavad inimesi tahtlikult. Niisugune massihüsteeria laetud ühiskond on kergesti suunatav ja suute-

line pühkima oma teelt nii reaalsed kui kujutletud tõkked. Ta on valmis ka konstruktiivsemaks tegevuseks, sest genuiinselt koherentsest ühiskonnast on saanud rahvamass ja pööbel. Osavate meetodite kasutamisel võib niisugune massipsühhoos muutuda agressiivsuseks. (Vrd Zubkova 1998, 135–138)

Sõja järel kerkinud antisemitism avaldus ilmselt karmimalt katoliikliku taustaga maades. Üks traagiline juhtum, mis peegeldab tolaste rahvussuhete haprust ja reaalselt plahvatusohtlikkust, paigutub Tartu vorstivabriku kuulujutuga samasse aega. 4. juulil 1946. aastal ründasid Poola antisemiidid juute, kes ootasid oma immigratsiooniviisasid väikelinnas Kielces. Rünaku tagajärjel tapeti 42 juuti ja hukkus 2 poolakat, rohkem kui 70 inimest sai haavata. Rünak algas fabritseeritud lapseröövi järel, kus isa süüdistas just äsja holokaustist pääsenud juute oma poja röövimises ja laste vere kasutamises paasapühade leiva küpsetamisel. Juhtunu ühe levinuma versiooni kohaselt külastas üheksa-aastane kristlik poola poiss Henryk oma vanematelt luba küsimata kaugel külas elavaid sugulasi ja koju naastes valetas karistuse kartuses oma vanematele ning naabritele, et oli Kielces kohanud üht tundmatut meest, kes oli palunud tal viia üks pakk mingisse majja. Pärast seda olevat sama mees pannud poisi keldrisse kinni. Ühe teise poisi abiga, keda samuti seal kinni hoiti, pääsenud Henryk põgenema. Naabrid koos isaga pidasid poisi kimbutajateks juute. Politseis usuti poisi isa tunnistust, et juudid röövivad ja mõrvavad kristlaste lapsi. Uudis levis ja linnaelanikud kogunesid juhatatud maja juurde. Pogromm algas ning sellele ei astunud vahele ei kohalik politsei ega kirikuvõim. Poola kommunistlik režiim lõpetas kähku juurdluse ja salastas kõik juhtumiga seotud asjaolud. Tänapäevani on lahendamata küsimus sellest, kuivõrd oli see tragöödia spontaanne ja missugusel määral toimus Poola kommunistlike võimude stsenaariumi järgi. (Vt Kielce; Czubala, Milerska 1999, 18) Selles kurvas juhtumis võib tajuda ajastule või õigemini teatud gruppidele tüüpilist stereotüüpide manifestatsiooni, kus süüdlast määratleti populaarsete skriptide järgi, rakendades selleks traditsioonilist veremuistendit. See vana usaldamatusest, uskumustest ja eelarvamustest „toituv” lugu aga käivitub ikka ja jälle maailma erinevates pingekolletes. Seda kasutatakse ära nii personaalsetel kui

poliitilistel eesmärkidel, sest juutide usund justkui esindaks nende ähvardust kristlikule kogukonnale.

4.3. Lõpetuseks

Me oleme harjunud vorstivabriku-lugusid pidama folklooriks, süvenemata nende sisusse, samas on iga üksik seisukohavõtt osa üldisest diskursusest, mis avab ja puudutab meie ühiskonna varjatud uskumuste ja eelarvamuste üldisi alustalasid – suhtumist „teise”. Neil sotsiaalse stressi aastatel omandas kurjus eestlaste jaoks mitte ainult nime, vaid ka näo kontuurjooned. Tollane kuulujutt ning sellega kontekstualiseeruvad mälestused toovad populaarsel ja lihtsustatud kujul esile seosed sisserände ja totalitaarse võimuaparaadi kehtestamisega ning viimase koloniaalpoliitika tulemusel tekkinud sotsiaalse suhtevõrgustiku kontuurjooned. Need kujunesid üldjoontes 1940. aastatel, aga paljude toona tekkinud arvamuste ja eelarvamuste juuri ja tekkepõhjusti võib leida ka varasemast pärimusest ning ajaloolistest asjaoludest.

Kuulujuttude etnotsentristiliku hoiaku kaudu öeldi välja, et kogukond ei ole enam homogeenne, ning anti teada, keda peetakse võõrasteks. Tollaste rahvussuhete kultuurilised koodid avanesid kolmikus eestlased – venelased – sakslased ja suhtepaarides eestlased – juudid, eestlased – eestlased. Kui me küsime, keda peeti vaenlaseks, siis peame vastama, et vaenlase kuju ei joonistunud välja mitte niivõrd etnilisel, kui poliitilisel ja ideoloogilisel pinnal. Niisugune suhtumine vahendab eestlaste seas tekkinud lihtsustatud maailmamudelit, mis taandus äärmisele stereotüüpsusele, sest kõiki Eestisse rännanud samastati okupantidega ning kommunistliku režiimi pool-dajatega. Võrdluseks võib märkida, et samasugune depersonaliseeritus vaenuliku leeri käsitlemisel, kus vastasseis ei tekkinud niivõrd individuaalsel pinnal, kui oli suunatud osa vastu „neist”, oli üldisemalt omane kogu nõukogude sõjaaegsele ja -järgsele ühiskonnale. (Zubkova 1998, 19)

Intervjuude põhjal ilmneb, et suhtumine võõrastesse oli dualistlik ning see vahe avaldus kahes erinevas käsitlusviisis. Kuulujutu vormis avaldusid üldised stereotüüpsed kujutelmad, lihtsustatud ja karmid hinnangud naabrite ja sisserännanute suhtes. Personaalne käsitlusviis tõi esile jutustajate paindlikuma maailmapildi, kus inimsuhted ei taandunud rahvuse või ideoloogia eristamisele. Toodi esile positiivseid näiteid venelasest naabrist või juudist sõbrast.¹⁹ Kaasunne ja osavõtt iseloomustas suhtumist vene ja saksa sõjavangidesse, kes *puukottade klõbinal* ja ravis iga päev Tartu linna tänavatel tööle ja laagrisse liikusid.

Sobiva vaenlase otsingute intensiivsus ja kuulujutu etnotsentristlikud äärmused näitavad tollast kogukonnasisest seisundit, ignorantust ja eestlaste sõjajärgset ambivalentust ning kahtlusi. Võõrasteks peeti eeskätt totalitaarset korda kehtestavaid inimesi ja etnotsentristlik mütoologia lõi piiri eestlaste ja totalitaarse ideoloogia vahel. Nii võime konstateerida, et kollektiivsed reageeringud kriisidele ei ole ainult vastukajad sündmustele, vaid nad vormivad ka ühe inimese suhtumist teise. Tamotsu Shibutani (1966, 175; vt ka Turner 1993, 30) on märkinud, et laiemas plaanis aitavad kuulujutud dikteerida kahe grupi suhete suunda. Situatsiooniga seotud inimeste arusaamad kujunevad kommunikatsioonis üksteisega, seetõttu ongi kuulujutt tegutsemismoodus, mis mõjutab „teise” puutuvat käitumisviisi. Kannibalismisüüdistustel oli minevikus ja on ka tänapäeval selgelt retooriline eesmärk. Kuulujutus esinevad kannibalismi ja inimlihaga kaubitsemise süüdistused venelaste, juutide ja Venemaalt migreerunud rahvuskaslaste suhtes väljendavad pigem eesti kogukonna ideoloogiat, stereotüüpselt negatiivseid kujutelmi naabrite kohta. See oli eestlaste arusaamades ka üks väheseid sümboolselt rahuldavaid käitumisviise, mis kuidagigi seletas teise grupi äärmiselt halba käitumist nende suhtes ehk kokkuvõtlikult kogu Nõukogude Venemaa eestivaenulikkude koloniaalpoliitikat. Võrdluseks olgu märgitud, et samavõrra panid sarnased süüdistused ühel teisel ookeanitagusel kontinendil uskuma, et aafriklased on võimelised kujuteldamatuteks õudusteks, ja andsid sellega valgetele õigustuse oma vile-

sale käitumisele mustade suhtes, muu hulgas ka koloniaalpoliitika-le. (Turner 1993, 9–23)

Sõjajärgseid rahvussuhteid Poolas ja Kielce juhtumit uurinud Iwo Cyprian Pogonowski (1996) on öelnud, et Teine maailmasõda oli institutsionaliseeritud, etnilise ja populariseeritud vihkamise sõda ning selle vihkamise tekitatud vaim inimeste, kultuuride, religioos-sete gruppide vahel jäi kestma inimeste südames veel kaua aega pärast seda, kui kahurid olid vaikinud. Ajalooliselt, poliitiliselt ja sotsiaalselt kujunenud asjaolud (sisseränne, toidupuudus, totalitaarse võimu kehtestatud poliitiline hegemoonia ja vägivald) tekitasid kuulujutu vorstivabrikust. See sai sobivaks etiketiks ja lõi tõepära üldisele uskumusele selle kohta, kes olukorrast lähtuvalt need salajased kurjad jõud võisid olla. Paljud uurijad väidavad rahvus- ja rassisuhete pinnal tekkinud kuuldusi vaadeldes, et teatud ajaloolistel momentidel mängivad need rolli kriisisituatsioonide avamisel. Tartu puhul näitasid taolised kuuldused, et äärmine kriis, mis väljendus usaldamatuses põhiliselt kogukondlikul tasandil, aga ka üksikjuhtudel, oli olemas.

Vorstivabriku-teemalistes intervjuudes avanes sõjajärgne maailm läbi stereotüüpsusele tuginevate mütologiseerunud suhete. Inimeste arusaamad „teistest” olid kujunenud osalt faktidele, osalt fiktsioonile tuginevalt, aga jutustasid samas ka ideoloogilisest, füüsilisest, käitumuslikust ja kultuurilisest lõhest, mis tekkis sisserändajate ja kohaliku kogukonna vahel. Samas ei ole need jutud niivõrd neist, kui meist endist oma hirmude, abituse, eelarvamuste, uskumuste ja skeptitsismiga. Tänapäevalgi on maailm endiselt lõhenenud erinevateks kogukondadeks, kes elavad külge külje kõrval ühes ühiskonnas, omavahel eriti suhtlemata ning teise kogukonna liikmete hulgas sõpru omamata. Meie kaasaegsed narratiiviuurijad viitavad endiselt Ameerika Ühendriikide valge ja musta kogukonna eraldatusse ning Kesk-Euroopa kohalike elanike ja islamimaadest sisserännanute erinevatele maailmadele. Sama vastuolu iseloomustab ka eesti ja vene kogukonna suhteid. Me kipume sageli alahindama ka seda määra, kuidas erinevad maailmavaated põrkuvad. Vene ja eesti kogukonnad elavad siiani eraldi ja on küsitav, kas antud kultuurili-

se ja ajaloolise pagasi juures, kus mitu põlvkonda inimesi on kasvanud üles vanaisade ja vanaemade juttude toel, üksteist niipea kuulama ja mõistma õpitakse.

Eelnenule toetuvalt ei ole raske aru saada, miks need minevikust alguse saanud vastandused käivituvad Eesti ühiskonnas ikka ja jälle. Viimati elustusid niisugused stereotüüpsed kujutelmad taas 2006. aasta presidendivalimistel, kus Eesti ühiskond lõhenes mitmeks leeriks seoses kahe erisugust tausta esindava presidendikandidaadiga: ühelt poolt endist parteilist kõrgvõimu esindav eestlane, teiselt poolt võõraste seas üleskasvanud väliseestlane. Samade vastuolude tekitatud pinged kumavad taas ka 2007. aastal Tõnismäe pronkssõdu-ri juhtumi puhul.



Äri varemete kõrval 24. septembril 1942.
Foto I. Talve. ERM foto 1002:9

V. Kuulujutt vorstivabrikust – „söögiisujutt” ja nõukogude (majandus)süsteemi kriitika

5.1. Küüned süldis reaalsuses ja kujutlustes

Mitmete jutustajate hinnangute järgi oligi vorstivabriku loo üks esilekerkimise põhjusi nälg ja kahtlase päritoluga toit. Toidu ja turvalisuse ehk kõige elementaarsemate vajaduste rahuldamiseks sõja ajal ja järel kulus märkimisväärne hulk inimeste energiast. Nendest kahest valdkonnast kujunes pärast sõda inimeste igapäevane kõneaine, probleem ja mure. Kõike seda arvestades on mõisteta, miks just need kaks teemat personaalse emotsionaalse mälu kihistustest kõige detailsemalt esile kerkisid. Sellal teismeliseealised ja ka nooremad lapsed mäletasid nüüd, pool sajandit hiljem, üksikasjadeni, mida nende peres söödi ja kuidas toidukraami hangiti. Üks oluline aktseptsioon jutustustes oli see, kuidas neil rasketel aegadel enda ja oma perega majanduslikult hakkama saadi. Informandid rõhutasid seda, et toidu hankimiseks olid head kõik vahendid, tähtis oli leidlikkus, aga lubatud ka tüssamine ja vargus.

Folklorist Ülo Tedre (snd 1928), kes oli sõjajärgsetel aastatel Tartu Ülikooli üliõpilane, mäletas tollast kesist tudengimenüüd ja kogu aeg varitsevat nälga. Tartu vorstivabriku juhtumile pakkus ta seletuseks:

Toidumure ja kontrollimata turukaubandus. Kui kadus tšekisüsteem, kadusid ka jutud. (136)

Tõsi on ka see, et Tartu turul valitsev toiduküllus tekitas paljudes kahtlusi kauba suhtes, mida seal müüdi. Eesti keeleski kasutatud lausungid „inimene on inimesele hunt” ja „eestlase parim toit on teine eestlane”, mis sunnivad ettevaatusele ja lahtimõtestatult tä-

hendavad naabri kurjust ja salakavalust, olid sõjajärgsel ajal omandamas sisulisemat ja otsesemat tähendust. Usaldada ei saanud ei võimu, ei naabrit ega toitu, mida söödi, kui seda just kodusel viisil ise ei valmistatud. Kuulujutus said fantastilise ja reaalarajalise maailma sündmused justkui ühitatud ning nii kujunenud sõjajärgse jutumaa ilma sümbolikeeles olid üksteist (tõsi küll tahtmatult-teadmatult) söövad inimesed saamas hirmutavaks reaalsuseks. Tõeks oli muutumas muinasjutt enese teadmata oma pojast hautist söövast isast.¹ Paljud informandid rääkisid oma kartusest, et nad tõesti kogemata võisid süüa inimlihast vorsti, mäletati pidevat ebalust selle ees, mida söödi. Kaks naist, esimene Tartu lähedalt maalt ja teine linnast, kirjeldavad oma tollaseid tundeid järgnevalt:

Kas teate, ma oleks tahtnud vorsti. Sügisel ei olnud enam liha ka, no lambaliha, aga ega sealih ei olnud. Osta sai, raha ka meil oli. Vat ei julgend, igal pool eraisikud müüsid, aga kuskilt ei julgend osta ega ei tea misuke see on. Juba ta hakkas vastu see vorst. Ei teadnud ju millest ta tehtud oli. (139–140)

... ja siis tuli üks noor naine pakkuma seda vorsti, see oli järgmine, või samal suvel ja ütles: meil on väga head värsked vorstid, me ise teeme. Ja siis õde ütles, siis juba õde teadis, et seal inimeste lihast tehti vorsti, ja õde ütles, et ah teil on see inimeseliha vorst või? Nii nagu õde seda ütles, nii see naine jooksis toast, sealt esikust välja ja jooksis minema, trepist alla ja läks. (52)

Tartlastes tekitas rahutust tõenäoliselt mitte ainult kartus turul müüdavate kahtlaste lihatoodete, vorsti, lihapirukate ja süldi ees, vaid just see, et niisuguse kaubanduse muutumisega turusüsteemi osaks ei olnud ka ostjad enam kõrvaltvaatajad, vaid said justkui osalisteks selles kuritöös. Kannibalism, mis muidu oli kultuurilise käitumise piirjooneks, ja mida omistati ainult inimestele väljaspool oma ringi, võis saada teadmatusest osaks ka omade seas. Niisugusel psühholoogilis-sümbolistlikul lähenemisel taolistele jutustustele on oma põhjenduslik alus. Juttude pirukamüüjad on enamasti pahad võõrad, kelle käest mingil juhul ei tohtinud midagi osta ja rahvajut-

tude semantikat järgivald tuli saladus ilmsiks lihast leitud sõrmeküüne või -kondikese järgi.

Tegelikult sai tõestuse. Kõma oli kogu aeg juba olemas. Aga seal sai tõestuse, et vat seal ta /vorstivabrik/ just on. Nii et see oli see moment. Imestada polnud seal midagi. Siis käis jutt veel, et keegi ostis kuskilt vorsti ja leidis seal ühe küüne seest. Nii see on nüüd see. Ja siis ta /jutt/ muidugi noh levis. (116)

Abah, teate mis oli, vat siis mina käisin Tartu kooli ja ma sõitsin koju, ikka hääletasin. /.../ Ja Peetri mäe peal mina alati seal, kus kunagi oli ajalehe kiosk, seal oli üks pink ja seal inimesed hääletasid. Veomasinate pääle võeti, seal sõidumasinaid ju ei olnud. Ja siis seal üks pirukamüüja, vene naine ja tal oli sihuke suur korv, väga suur korv ja riie oli seal peal ja ikka rääkis: gorjatsije pirotski ja pirotski, tulge ja ostke pirotskit. Muidugi mina ei ostnud ühtegi, mul oli ema rääkinud, et nüüd on niisugune aeg, et pääle sõja kuskilt midagi ei tohi, kannata ära, tuled koju. Aga ära sa kusi midagi väljaspool poodi osta ja mina ei ostnud. Ma võtsin toidumooni kaasa nädala jagu. Ja ma läksin siis koju ja rääkisin, et seal on üks pirukamüüja. Ta ütles, et jumala pärast, ära osta, jumal teab, mis koera liha, et millest tehtud, ära sa osta. Ja muidugi ma ei ostnud. Ja siis kohe, kui see asi /vorstivabrik/ likvideeriti, oli see pirukamüüja sealt kadunud, ma ju ikka sõitsin edasi sealt, enam ei olnud. (46)

5.1.1. Paul Saksa jutustus

Muistendi ja kuulujutu käigus hoidmise üks peamisi promootoreid on nende suhe reaalsusega, millest järgmine samm on küsimus: tõde või vale. Tartu juhtumi puhul uurijate tavapärased määratlused – kõlab tõeselt, kuid läbini vale – ilmselt ei kehtigi. Usaldamatusel turult ostetud kauba suhtes oli Tartus ka reaalsemat alust. Endine veterinaar Paul Saks (snd 1918) mäletas sõjajärgset vahejuhtumit

eriti hästi, sest tal tuli isiklikult ja üsna kummalisel moel sõjajärgse kannibalismikahtlusega Tartus kokku puutuda. Ahja vallast Kärša külast pärit noormees Paul Saks tuli 1940. aastal Tartu Ülikooli veterinaariat õppima ja sai enne ülikooli lõpetamist (tõenäoliselt 1946. aastal) koha ülikooli looma-anatoomia instituudis.²

Peale sõja nälg oli linnarahval. Poest polnud midagi saada peale leiva. Leiba ikka anti kaardiga. Mina käisin kodus ja tõin säält leivakõrvast kaasa. 1948. aastal alles hakkasid kaardiga vorsti ka saama. Õppejõud sai rohkem, assistent sai jupikese. Mäletan kui vorstipoodi läksid, minu teada neid üks ainult oligi Tartus, siis suu jäi pärani.

Turul olid sündimüüjad ja inimesed ostsid sealt. Järsku üks seda ostis, vaatas, et imelikud lülid on süldi sees, et inimese sõrmelülid. Ja siis tuligi, et üks ostja korjas need luud kokku ja viis kotikese sees müilitsasse. Ja siis üks müilitsatöötaja, see võis olla ikka eestlane või ka Venemaa eestlane. Eesti keelt rääkis. Küll oli naljakas, kui tuli see müilits kotikesega näpu otsas meie juurde. Ja siis meile toodigi uurida. Professor Vau ja mina olime siis eksperdid. Me vaatasime ja ei oskand ka kohe öelda, palusime sinna jätta. Ja siis me olime hädas. Ühelegi loomale, need skeletid olid meil olemas, nagu ei sobinud. Käisime ka Pärtelpoja juures Toomel humano-anatoomia laboris inimese luid vaatamas. Ei mäletagi, mis ta eesnimi oli, Roosamannaks kutsusid üliõpilased roosa näo pärast. Lapse skeletti seal polnud. Ju see müilits ka seal käis varem. Kasutasime kõiki raudu, aga abi ei olnud nagu kusahilt. Tuli omal jõul minna läbi „mustade maa”³.

Siis tuli tarkus pähe, et katsume seda sülti leida. Siis meie preparaator tõigi tüki sülti turu päält. Siis me hakkasime seda sülti laiali laotama, ja sääl olid needsamad luud. No siis me mõtlesime, et no nii palju neid inimese luid ka ei saa olla. Siis hakkasime vaatama, et kus on kõige pisemad luud ja siis leidsime muuseumist ühe põrsa skeleti ja seal keelel olid niisamasugused luud. Need pidid olema põrsa luud. Sigadel oli burruloos ja neid toodi lahkamisele, sealt sai vaadata. Aga professor Vau, vana anatoom, eluaeg luid uurinud, ei oskand ka algul öelda, millega te-



Veronika seebivabriku reklaam.
K. Leiva erakogu.

gemist on. Sellega vähe tegemist tuleb. See on keele tagaosas, keele luu on ümmargune ja need keeleluud, üks kaheksa luud on ühes keeles. Oli küll nagu lapse sõrmeliilidega sarnane, aga põrsa keeleluu on samamoodi. Keel on liikuv asi, luu on tagaosas. Õieti ta nagu anatoomia objekt ei olegi, ühelgi skeetil pole seda. Keeleluu kuulub nagu rohkem organite juurde, ka südamel on ju luu olemas.

Nii et igal juhul see sült oli kahtlane ja praak, sest kes tapaks süldiks ära põrsaid, need pidid ikka haiged olema. Siis andsime uhke ekspertiisi, pitsat all ja allkirjad all müilitsale, siis müilits jäi rahule.

Me jalutasime ka professor Vauga seal Soola ja Turu tänaval, et selgust saada. Pärast, kui selgus käes, see enam meid ei huvitand.

Jalutasime niisama mööda. Seal olid põlenud majad, ja keldrid ja vundamendid alles. Niisama nagu telekast näitas Itaalia linna⁴, terve rida maakõrgusi müüre ja aknaauke. Aga sääl nendes keldrites elati paljude kohtades sees. Käisime nagu kaks korda, õhtusel ajal ka ja nägime nagu tulesid paistmas nendest keldrite aknaaukudest.

Eks nad tegid tuld ka seal ja keetsid, mis said. Nälg oli neil küll, see võis küll õige olla, et koeri, kasse sõid. Koeri, kasse peale sõja linnas ei näinud.

Seal elasid elanikud sees, suits oli välja tulema sätitud nagu kaugematest akendest. Need olid niisugused kalmõkkide või tatarlaste moodi, no venelaste moodi ei tundunud, aga mõni venelane võis ka sees olla. Need olid vanemad inimesed ikka. Niisuguste tursunud nägudega, võidunud riided, tunkepüksid, vatjofkad, mütsilodud peas, mehed-naised ühtemoodi. Kui peale vaatasid, siis neist võis küll kõike uskuda. Tegelikult olid kuskilt tulnud sõja jalgu jäänud inimesed. Nad elasid seal mõnda aega, pärast läksid kuskile ära. Vast müilits ka kimbutas neid.

Meie professor Vauga jalutasime ainult mööda, sisse ei läind. Päeval seal inimesed voorisid, nagu ekskursioon oli. Aga rahvas rääkis igal pool, see oli üle Tartu levind kuulujutt. Need tänavad olid ju olemas ja suits käis välja aknalõõridest. Eks meie kaudu tuli ka välja see asi, paljud teadsid, et meile uurida toodi. Meil võttis oma kaks kuud aega, enne kui aru saime, enne kui meile surnud pörsas toodi ja keele välja prepareerisime. Need seal varemetes olid kahtlased tüübid, kohe läks jutt lahti, et inimliha söödi. Aga et nad siin koeri ja kasse sõid, seda võis küll olla. Leningradis ju söödi inimliha blokaadi ajal.

Muidu olid lihtsalt kuskilt tulnud sõja jalgu jäänud inimesed. See võis küll ollagi 47. aasta algupoole. Pärast need inimesed sealt kadusid ära. (144–145)

Nagu Paul Saksa mälestustest ja KGB dokumendist nähtub, olid ka võimud sunnitud reaalselt asjaga tegelema. Mingit avalikku informatsiooni uuringu ja selle tulemuste kohta muidugi ei jagatud ning kuna labor asjaga nii kaua tegeles, jõudis linna peal levida kõ-

mu, et sült on viidud uurimiseks laboratooriumisse. Paul Saksa jutustusest ilmneb ka tõsiasi, mida millegipärast teised jutustajad ei maini, nimelt, et neis varemetes elasid mujalt tulnud võõrapärase välimusega „sõja jalgu” jäänud inimesed. Anatoomi seletus Tartu vorstivabriku kuulujutu tekke põhjustest tundub olevat üsna põhjendatud ja reaalselele asjaoludele rajanev.

Veel teinegi asjaolu Tartus soosis fantastilise ja realistliku alge suandumist selle kuulujutu puhul. Sobiva konteksti paljude jutuarenduste jaoks pakkus tartlaste mäletamist mööda vorstivabriku koha lähedal sõjaeelsel ajal paiknenud seebivabrik „Veronika”.⁵ Mitmetes versioonides seostati need kaks ja pakuti, et vorstivabrik tegutses seebivabriku koha peal. Samas tajusid paljud jutustajad, et nii jutu loogika kui seebikeetmise tehniliste üksikasjade tõttu oli inimrasvast seebikeetmise motiiv kuulujutuga loogiliselt üsna nõrgalt seoses. Nagu üks kriitilisema suhtumisega jutustaja ütles: kuidas siis nii,



Freiderkingi seebivabrik Aleksandri tänaval. Vaade Lao tänava nurgalt
22. augustil 1946.
Foto Ed. Selleke. ERM foto 1078:7

parem käsi ei tea, mis vasak teeb – räägiti, et viiakse vorstivabrikusse, aga samas keedetakse ka seebiks. Niisuguse jutuarenduse mehhanism tähendab jutustajapoolsete erinevate lähenemisnurkade ühitamist. Jutustaja ise tegi seda tunnetuslikult esituse käigus. Kuna seebikeetmise motiiv kuulus nn muistendilise käsitlusviisi juurde, siis esitati ta ilma arutlemata, järgnev ajalooline lähenemisnurk sidus ja andis jutule loogika, mida lõplikult kinnitas isiklikult varemtes kogetu.

Jutustaja: Ma kuulsin jutte siis tol korral niiviisi, et Tähe tänavast kadus inimesi ja just sealt, teate need varemed. Ja seepi, et seepi oli vot turu peal müüdnud, aga kes seda teadis nüüd, kas see oli inimese lihast seep või kelle lihast see seep oli.

E. Kalmre: Seepi ei tehta üldse lihast, see tehakse rasvast...

Jutustaja: Sel korral oli väga raske olukord – miilitsamunder selga, sõjaväemunder selga, läksid ikka kulaku tallu: tavai lehm siia! Koksati maha, viidi minema, mitte üks moka kobin, jah ja löödi võib-olla vorstilihaga, lehmalihaga segamini. Jah, see võis olla, see võis olla. Aga niipalju, et ikka, niipalju ma ütlen, et küüne ja vuntsid ma sain sealt, aga need ma andsin ära nendele.
(34)

Tartu vorstivabriku-saagasse inimrasvast seebi motiivi liitumine oli mitmes mõttes varasemat traditsiooni⁶ järgiv, mida sõja järel toetasid väga realistlikud põhjused, nagu üldine seebipuudus ja müüdava seebi kahtlane päritolu, *versus* seebiküllus turulettidel.

Kannibalismiteema üleskerkimine sõja järel viitab kahtlemata kõrgendatud ohutunde olemasolule, aga ka surma lähedusele ja inimeste hirmule surma ees. Hirm mingit jälkust sisse süüa oli arvata-vasti sellise ängistava olukorra üks leebemaid avaldusi.

Näiteks üsna samal ajal, kui Tartu kuulujutt hoogu kogus, sai Teise maailmasõja järgses toidupuuduses tuntuks tänapäeval linna-muistendi klassikaks saanud lugu „Eksikombel ärasöödnud sugulane” ehk „Onu supipulbriks”. Lugu räägib sellest, kuidas välismaal surnud sugulase tuhk saadetakse kodumaale ning sugulased tarvita-

vad selle toiduks, pidades seda kohviks, supi- või küpsetuspulbriks. Felix Oinas kirjeldas sellesarnaste kannibalistlike juttude ilmumist sõja järel Saksamaal sealsetes põgenikelaagrites. (Oinas 1984, 204–209)⁷

5.2. Kuulujutt vorstivabrikust – Nõukogude (majandus)süsteemi kriitika

Tartu turg on kesksel kohal kõigis jutustustes. Sõjajärgsel ajal oli turg tartlaste jaoks nii materiaalne möödapääsmatus kui ka emotsionaalne ning sotsiaalne vajadus. Maarahvast sundis turul kauplemata taludele peale pandud ülisuur põllumajandusmaks ning ka kõige lihtsamate tööstuskaupade puudus. Linnaelanik täiendas siin oma kesist toidulauda, vahetades leiba ja mõnd riidetükki või eset muude toiduainete vastu. Nii kohtusid turul linnaelanik ja maainimene, Venemaalt tulnud kotipoiss ja punase võimu esindaja. Tartu turul sooritati ka suurem enamus müütsa poolt Tartu linnas registreeritud kuritegudest. Turul otsiti tööd ja kuulati uudiseid.

E. Kalmre: Miks isa turul oli?

Jutustaja: Võib-olla ta otsis ka töötasa seal. Seal ikka inimesed olid koos ja seal oli kuulda üht-teist. Meistrimehed pakkusid seal oma teenuseid. Kuulutusi ju lehes ei olnud. Süsteem oli ju segamini löödud, aga turul oli rahvast koos ja seal said, mis kellelgi vaja.

E. Kalmre: Turg oli siis süsteem äraelamiseks?

Jutustaja: Jah, vanad tegijad olid seal kohal, tururahvas tundis üksteist. (129)

Turul käidi uudiseid hankimas, värskemad uudised liikusid ikka turul, kus oli palju eri taustaga rahvast koos ja oldi suhteliselt anonüümsed. Mõnes mõttes oli külluslik turg justkui jäänuk „vanast heast eesti ajast”. Jutustustes kirjeldati sõjajärgset väga elavat ja rikalikku Tartu turgu. Samas kui poest eriti midagi peale leiva saada

ei olnud, võis turult osta ja ka vahetada kõike: leiba, saia, liha, vorsi, maiustusi, piima ja piimasaadusi. Taolise turuga seostatult avaldus kogu Nõukogude süsteemi silmakirjalik olemus. Süsteem, mis oli loodud kapitalismi vabaturumajanduse hävitamiseks, elas ja töötas sõjajärgsetel aastatel ainult tänu sellelesamale vanale kapitalistlikule elukorraldusele. Sõjajärgsel Tartu turul tulid kontsentreeritult esile inimese kaitsetus kuritegevuse ees ja uue korra väärakad õigusnormid, kus vargus ja tüssamine olid au sees ja äraelamiseks vajalikud.

Sest tihti oli nõnda, et kui neid vene pätte seal /turul/ tabati, siis nad poole tunni pärast olid tagasi turu pääl. Turu päält viidi ära, et rahvas näeb, et miilits töötab ja poole tunni pärast olid sealsamas tagasi. Miilits võttis veel ise varastatud asjadelt matti.
(131)

Turul mitte ainult ei varastatud, vaid müüdi endal „hinge sees hoidmiseks” ka varastatud kraami. Seda pettust panid inimesi tegema näiteks oma talust loobuma sundivad rängad maksekohustused, mis pidid kolhoosimineku kiirendama. Meesjutustaja, kes selle maksu tasumiseks metsast varastatud küttepuid Tartu turul müüs, süüdistas oma teguviisis nõukogude võimu. Talle tundus andestamatu, et võim sundis teda ebamoraalselt käituma ning ei jätnud alternatiivseid valikuid. Mitmed möönsid, et niisugune võimude poolt pealesunnitud käitumine oli eestlastele tol ajal vastuvõetamatu, aga samal ajal ka möödapääsmatu.

Samasugune olukord tekkis 1946. ja 1947. aasta näljahäda puhul Venemaal, kus neil aastatel kujunes üldine arvamus: „Me peame varastama selleks, et ellu jääda.” Selle taga oli mõneti rohkem pahameelt ja tajumust teiste valikute puudumisest, kui reaalselt kavatsust. Nälg kihutas inimesi siiski ka varastama. Sel ajal Nõukogude Venemaal toime pandud rohked „naiste kuriteod” tähendasid sisuliselt leiva või mõne muu toiduaine vargust. (Zubkova 1998, 49) Sellele arvamusel lisandus tavaliselt veel ideoloogiline, kogukonna piire määratlev aspekt: nemad sundisid meid seda tegema.

Kuidagi ei jõudnud seda raha välja korjata, mis tulumaksu tuli maksta ja siis ma olin sunnitud vargile hakkama. Varastamine, see on ju see kõige hirmsam amet. (156)

Oli ju niisugune ütetus, et kas peab sirutama käe riigi vara järele. Vastus oli, et peab, sest kui sa kätt ei siruta, siis sirutad varsti jalad. See oli loomulik asi, see /varastamine/ muutus loomulikuks asjaks eestlastele. (132)

Ajalises retrospektiivis oli turg Tartu juhtumile tagasi vaadates põhjuslik mitmes mõttes. Tänu turule tekkis midagi massipsühhosi sarnast: jutt saavutas laialdased mõõtmed. Tartu vorstivabrikulugu algas turult ja levis sadade turulkäijate kaudu. Seda juhtumit ongi ilmselt kergem mõista turu kontekstis, sest kogu selle kuulujutu tekkimine ja laialipaiskumine meenutab väga Alain Corbini poolt „Kannibalide külas” kirjeldatud laada kollektiivse psühholoogia ilminguid, kus laadalt alanud kuulujutud põhjustasid rahvahulga stiihilise vägivaldse käitumise. Tartu turul oli suur mõjusfäär tollasele elule. Turule olid omased suhete pinnapealsus ja inimeste suhteline anonüümsus, samas oli just niisuguses kohas kergesti saavutatav tunnete ühtsus ja poliitiline üksmeel. (Corbin 2000) Teisalt oli turg ka lava, kus toimus osa jutu tegevusest. Kollektiivsetes kujutlustes pakutud majandamissüsteemi kohaselt sai vorstivabrik siit oma tooraine ja siin ka turustati selle toodangut. Turult ja selle lähikonnast meelitati priskemaid inimesi varemetsesse, kus toimus tapatöö ja töötlemine ning turul müüdi inimlihast tehtud vorsti ja pirukaid. Rahvausundi semantikast – midagi liiga ilusat ja head oli sel ajal eba-reaalne või kurjast – mõjutatud ja turuga seotud oli ka järgmine ju-tuarendus, mille kohaselt keegi müüs pidevalt turul *lopsakaid ja vä-ga tugevaid kapsataimi*. Jutustaja arvates ei saanud need mujalt pä-rit olla, kui sealtsamast varemete vahelt, kus neid inimverega väeta-ti.

Minu meelest seal üldse ei olnud aeda vahel nagu ma mäletan. Ja seal olid mingid klaashooned. Ja siis räägiti, et selle verega kas-teti kapsataimi ja turu peal müüdi, alati olid sellel mehel väga

lopsakad ja väga tugevad taimed. Nii et see veri kasutati seal, ma ei /teal/, mis taimi seal veel kasvatati. (48)

Ilmselt oli Tartu turul käimine maalt või kaugemalt linnaosast jalgsi kohale tulnule juba ise midagi erakordset ning selles inimmeeluses lapsena või noorukina saadud muljed aitasid kogu lugu meeles hoida. Teisalt oli turu külluslikkus see, mis võis üldises toiduainete ja tööstuskaupade puuduses tekitada üsna vastakaid tundeid just kauba päritolu kohta. Linnas, kus oli raskusi toidu ja küttega, tundusid lilledki olevat osa kurjast ümbrusest. Üks huvitav jutu individuaalarendus oli sündinud nimelt sellel pinnal. Meesinformant, kes pärast artikli ilmumist Tartu Postimehes mind arhiivis üles otsis, ja keda intervjueerisin, arvas, et vorstivabrikusse meelitati ajalehes avaldatud lille müügi kuulutusega. Tema õde oli pidanud sinna lilli ostma minema, aga juhuse tahtel ei saanud minna, mõne päeva pärast leviski kuuldis, *et seal kirvega visati ühte Luunja valla piimatoojat.* (91)

Tartu juttudes esile tulev ahel – tooraine, vorstivabrik, vorst, turg, tarbija – kujutas endast justkui kogu nõukogude ühiskonna ja eriti sõjajärgse nõukogude majandussüsteemi paroodilist vormi, kus kõik oleks olnud justkui päris, aga kaugeltki mitte see, mis loomulik, sest normaalses ühiskonnas ei saa inimliha olla loomse tooraine surrogaat. Kohalkäinute ja kuulujutu kaasaegsete mälestusi analüüsides võib öelda, et ilmselt andis see kuulujutt kogukonna liikmetele võimaluse avaldada usaldamatust kogu nõukogude (majandus)süsteemi suhtes. Selles äraspidises süsteemis põrkusid inimeste vajadused ja võimu lubadused ning reaalses pakutud kesised võimalused. Silmakirjaliku klantsfassaadi taga tolereeriti kuritegevust ja varikaubandust. Lõppkokkuvõttes kõlas neis juttudes ebanormaalse ning ebamoraalse ühiskonna kirjeldus. Rahvajutuks vormunud fantastilise maailma kaudu projitseerus inimeste väärtushinnangute ja eetiliste tõekspidamiste pinnal sündinud stress, mis tekkis paratamatult nõukogude majandussüsteemi ja ideoloogiaga kokku puutudes. Tegelikult andis see kuuldis võimaluse vahendada inimkultuuri ja eksistentsiga seotud väga olulisi toidu ja selle tarbimisega seotud teema-

sid ning välja öelda arvamuse sõjajärgse nõukoguliku majandamise valdkonna kohta.

5.3. Kuulujutt vorstivabrikust – agressioon ja kontrollivõimalus

Ühest küljest võib niisugust traditsiooni pidada puuduse-aja usaldamatuseks toidu suhtes ning ei ole midagi iseäralikku selliste juttude esilekerkimises sõdade ajal ja järel, kus toiduga seotud reaalsed ja fiktsioonilised kujutelmad ning hirmud segunesid.

Hobuseliha vorst, millest kujunes tol ajal reaalsus, oli eestlaste kultuuriliste toitumisharjumuste jaoks samuti vastuvõetamatu ja eemaletõukav. Nende juttude tekkimise psühholoogilist fooni võib pidada analoogseks tänapäeva kommertslikule folkloorile, mille näiteid leiab eriti toiduainega seotud muistendite ja kuulujuttude hulgas. Taolised kuuldused muutusid aktuaalseteks toiduainetööstuse arenedes – kui inimene enam ei kontrollinud seda, mida toodeti. Jälgides erinevate toodete ja ettevõtete kohta tekkinud kuulujutte tänapäeva turumajanduslikus maailmas, märgivad Fredrick Koenig ja Gary Alan Fine, et muutused tähendavad paratamatult kogukonna liikmete ärevust ja ka hirmu, sest koos sotsiaalsete muutustega teisenevad ka tegutsemise tavalised mudelid ning pole kindlust muutuste avalikes ja varjatud külgedes. (Koenig 1985; Fine 1992) Paljud kaasaegsed muistendid räägivad põhimõtteliselt samadest muredest, mis tekivad, kui inimene kaotab kontrolli masstoodanguna pakutud toiduainete üle. Jutuskeem ahne ärimees *versus* usaldusväärne koduperenaine on Eestiski ilmselt sama vana kui esimesed kõrtsid.⁸

Teisalt seostub kannibalismiga agressioon, s.o metsik vägivaldne käitumine kellegi suhtes. Selle agressiooni sublimeerunud vormiks võib lugeda ka nn toidu-agressiooni. Näiteks sellist, kus tänapäeva üldtuntud nn „kulinaarsetes muistendites-kuulujuttudes” pakutakse hiinlaste, korealaste ja vietnamlaste eksootilistes söögikohtades

heausklikele tarbijatele toiduks nende pereliikme staatuses olevaid armsaid koduloomi: kasse ja koeri. Niisugused lood väljendavad kogukonna suhtumist võõrasse kultuuri, aga ka seda, et pahatahtlikud ja metslastest võõrad võivad omandada võimu ning oma metsiku käitumise kõigile peale suruda. Ehk teisisõnu: sa oled see, mida sa sööd, olgu siis tahtlikult või tahtmatult.

Sõjajärgsetel totalitaarse võimu kehtestamise aastatel võib rikkalikul toidu ning igapäevaelu ja olmega seotud traditsioonil ning see- ga ka kuulujuttudel olla veel üks vaatenurk. See on seotud kuulujuttude psühholoogiast tuntud frustratsiooni-agressiooni hüpoteesiga. Ängistuse tingimustes, kus asjad ei lähe nii nagu peaks, otsitakse nii seletusi kui süüdlast tekkinud olukorrale. On täheldatud, et niisuguses olukorras pöördub agressioon nõrgemate märklaudade poole. (Vt ka Koenig 1985, 31–32). Afro-ameeriklaste traditsiooni uurimisel on P. Turner teinud mitmeid analoogseid tähelepanekuid, nimelt, et toiduga seotud kuulujutud saavutasid mustade kogukonnas ilmse edumaa rassilise genotsiidi aktseptiga kuulduste ees. Kõlbmatu või mürgitatud toit või näiteks seksuaalne ärakasutamine on konkreetsemad hirmud. Teisisõnu, avalikku huvi tekitavad ja traditsiooni genereerivad pigem spetsiifilised füüsiliste tagajärgedega kuuldused kui (kahtlased) ebamäärased kuulujutud. Nii võis olla ka sõjajärgses Tartus. Lahendamata suuri probleeme, saamata selgust näiteks selles, kas viimased vallutajad siis tõesti jäädvadi võimule ning sõjajärgset Eesti omariiklust ei õnnestugi taastada ja jätkub vägivald ning terror, pöördus inimeste huvi sõja järel rohkem igapäevaelu asjade, toidu ja olmega seotud probleemide ja pahanduste lahendamise suunas ning need fantaasia-kuulujutud andsid inimestele mingigi kontrolli nende elu ja saatuse üle. (Turner 1993, 142)

Rahva kujutlusi inspireerisid vorst kui tollal väga ihaldusväärne ja samas väga kahtlase päritoluga toit ning sõjajärgsed varemed kui ohtlik ja kõhedusttekitav koht. Need olid asjad, millel oli sõja järel tugev negatiivne sümboolne potentsiaal ning sellepärast on mõisteta- tav, et sellised fantaasiad leidsid väljundi rahvajutu vormis. Edasisi (negatiivseid) assotsiatsioone ja traditsioonis juurdumist võis süven-

dada samuti keelelisele kokkukõlale, alliteratsioonile baseeruv nimetus – vorsti-vabrik.⁹ P. Turneri väite kohaselt suudavad nimed ja kaupade nimetused stimuleerida tugevaid (ka negatiivseid) assotsiatsioone, mis leiavad väljundi kuulujuttudes. (Turner 1993, 172)

5.4. Uskumusjutt ja huumor

Paul Saks lõpetas oma jutustuse sõjajärgsest ajast ja justkui poetas selle tõsise teema lõpetuseks resümeevalt veel ühe naljaka juhtumi oma elust.

Rais oli üks loomaarst siin, kes koeri ja kasse magama pani. Pirukaputka oli ka alles hiljuti siin lähedal. Me käisime seal ikka pirukaid söömas. Seal siis naersid, et sööge, sööge, te ei tea ju, kus Rais need koerad-kassid paneb. See oli niisugune lõõpimise jutt. (146)

Selle repliigiga oma mälestusi lõpetades andis jutustaja kogu meie eelnevale jutuaajamisele hoopis teise, muhedama suuna ja varjundi ning tema hoopis teises tonaalsuses jutt pani mind vorstivabriku-pärimust selle kandjate seisukohast lähtuvalt ka veidi teisiti mõistma. Mälestuste järgi ilmnes, et uskumusliku suhtumise kõrval pidi kogukonnas olemas olema ka teine, humoorikam vaatenurk. Sõja järel turu ja kauplemisega seotud mees, kes koos isaga iga päev turul oli, andis olukorrale näiteks sellise tõlgenduse.

Jah pirukaid müüdi ja pirukamutte oli kolm-neli tükki. Igaühel olid oma pirukad ja neid pirukaid pakuti siis kõigile ostjatele, kes seal turupeal tahtsid sooja pirukat ja pärast tuligi jutt, et nüüd on ühel inimeseliha ja teisel ei ole ja need jutud käisid nagu turunaistel kunagi, võib-olla lihtsalt reklaami mõttes, et teist alla teha. Neid pirukaid ma sõin ja kõik söivad, ei olnud häda mitte midagi. (99)

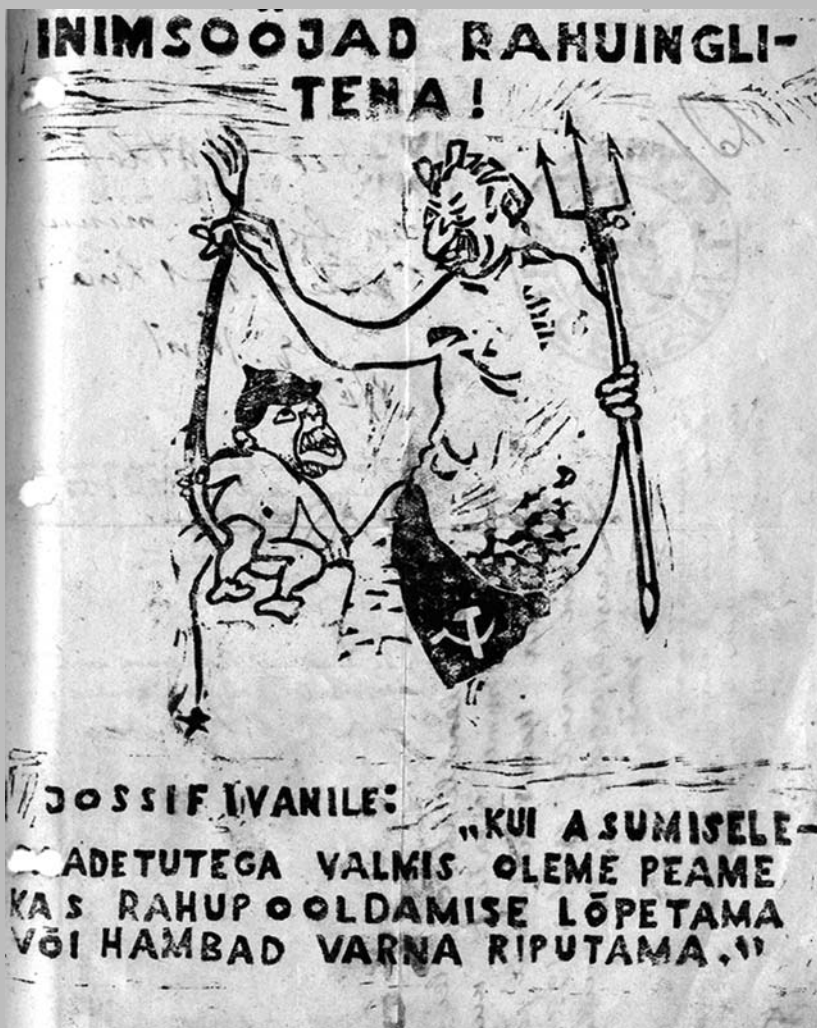
Vastiku toidu teemalistes muistendites tuleb tavaliselt ette tahtmatu kannibalism, kus süüdlasteks on kogukonnale võõrad või ka kauged rahvad. Inimpäritolu toit: inimlihast vorst või pirukad või tuhasta supipulber on tavapärasest loomsest toidust eristamatud. Sellise toidu söömist võib „jutus serverida” nii naljaka kui traagilise sündmusena. On täheldatud, et niisugusele toiduteemalisele traditsioonile ongi üldjuhul omane polüfunktsionaalsus, mis avaldub samaaegselt esinevate kattuvate folkloorivormide võrgustikus. Kõik sõltub sellest, kuidas jutustaja ja auditoorium igal konkreetset juhul sündmust klassifitseerivad ning missugust informatsiooni see nende jaoks parasjagu sisaldab. Olenevalt jutustaja ja auditooriumi suunitlusest võib traagilisest süžest saada nn haige nali e söögiisujutt, kus „tõsise muistendi” kesta ümber on põimitud näiteks naljakas ja ootamatu puánt. Eeldatavasti algab muistend sellest punktist, kus on olemas väike kraad reaalselt uskumist kogu jutu tõepärasse.¹⁰

Huumor on taolise muistendiprotsessi integreeritud osa, mis mitte ei takista, vaid lõppkokkuvõttes hoopis aitab tugevdada usku jutu tõepärasse. Tartu juhtumi puhul oli ning on ilmselt ruumi kõigile tõlgendustele ja nende jutustajate jaoks, kes juhtumi tõepärasse väga kahtlevalt suhtusid, oligi esikohal nn söögiisujuttude huumor. Bill Ellis jt on traditsiooni niisugust kahetist olekut kirjeldades eristanud muistendit ja antimuistendit. Viimase ülesanne on tekitada pinget kuulajate hulgas, et siis humoorika pöördega jutt lõpetada. Sellised jutud on eriti populaarsed kooliõpilaste hulgas, kes armastavad oma jutuvestmisõhtutel päris-elu hirmudega mängida. Niisugused jutud ringlevad iseseisvalt ilma spetsiifilise sotsiaalse või poliitilise kontekstita ja vahest on see põhjuseks, miks nad ongi üldiselt kestvamad ning eri kultuurides kohastunud kui paljud tõsi-meeli hoiatavad muistendid. (Ellis 2004, 124–138)¹¹

Tartu juhtum vajus unustusse ning sõjajärgsest täiskasvanute reaalsest ohust ja murest ei teadnud midagi need lapsed, kes siinsamas Tartus 1960.–1970. aastate pimedatel õhtutundidel armastasid rääkida kusagil lapse sõrme või sõrmeküüne järgi avastatud vorstivabrikust. Vana rahvajutu konkreetsest ähvardavast ohust oli nüüd saanud hirmu üldistus, kõik juhtus justkui reaalsusest väljaspool (juhtus kusagil ja millalgi). Tegemist on üsna tavapärase nähtusega

folklooris, tundub, et eriti muistendite puhul, kus tunnetusliku, aja ja koha sideme kaotanud jutt saab kümnekonna või enama aasta möödudes teise funktsiooni ja naaseb laste või täiskasvanute repertuaari muutunud sõnumiga, näiteks laste kasvatusliku eesmärgiga hirmutamise vahendina. Sama fenomeni, kus täiskasvanute uskumusjutust saab kriitilise olukorra taandudes lastehirmutis, on Teise maailmasõja järgse Itaalia näitel kirjeldanud Alan R. Perry.¹²

Uskumusjuttu ja huumorit siduv vaatenurk loob eelduse juttude tähenduse varieerumiseks ja viitab kogu selle ühiskonnakriitilise traditsiooni teisenemisele leebemate vormide suunas. Teisisõnu, vorstivabrikute-verevõtjate jmt inimkeha, söömist, sigimist ja surma puudutava uskumusliku traditsiooni protsessile on mõju avaldanud nendes juttudes peituv kahetine potentsiaal, s.o ühelt poolt sõja järel neid uskumusjutuna käigus hoidnud inimeksistentsi ohustav tegelikkus ja teisalt (hiljem olukorra normaliseerudes) sellise situatsiooni humoorikas ambivalentsus.



Kuradist inimsööjana kujutatud Stalin ja punaväelane Tartu noorte vastupa-
nuorganisatsiooni Sini-must-valge 1950. aastal Tartus ja Viljandis levitatud
lendlehel. ERAF F 129, s 23635, k 5.

VI. Vorstivabrik kui kurjuse ja vägivalla sümbol

Tartus oldi mõrvade ja vägivallaga harjutud. Linn oli üle elanud 1941. aasta suve kahenädalaste lahingute suurtükitule ning 1944. aasta märtsipommitamise. Kumbki vallutajapool hoolitses selle eest, et teise tapatööd saaks linnas avalikult teatavaks, suurendades võimalusel ka eelmise ohvrite arvu ning sellega seotud dramaatikat. Erilise julmusega paistsid nõukogude repressiiv- ja kohtuorganid silma enne Eestist lahkumist. Rinde lähenedes loobuti vangide evakueerimisest. Nõukogude vägede lahkudes tapeti vastu 9. juulit 1941 Tartu vanglas 193 inimest. Samalaadsed mõrvad leidsid aset ka Kuressaares ja mujal. Ohvrite ümbermatmine Tartu Pauluse kalmistule toimus juba saksa okupatsiooni ajal. Sellest kujunes üle-linnaline dramaatiline sündmus. Sakslaste poolt pandi toime mõrvatöö Tartu lähedal nn tankitõrjekraavis, selle täpne ohvrite arv on siiani teadmata. Nõukogude okupatsiooni ajal pandi sinna mälestusmärk. (vt ka Vahtre 2005, 190) Üldisesse vastaspoole vägivalla avalikustamise konteksti liitus tollastes ajalehtedes kajastatud ja sõja järel lugejat huvitav teema – Nürnbergis käimas olev protsess natside kuritegude üle.

Vägivalda Tartus küll eeldati ja oldi selleks valmis, aga täpset ettekujutust sellest ei saanud olla, sest enamus üksikisikute vastu toime pandud kurjust jäi salajaseks. Küüditamised ja arreteerimised toimusid peamiselt öösiti. NKVD majast ülekuulamistelt vabadusse pääsenud kas ei tohtinud või kartsid rääkida nendega seal juhtunud seikadest. Selline informatsioon liikus suust suhu, inimeste fantaasiates põimusid kogemused ja kujutlused. Oluline on lisada, et vägivalla ja tapmisega ning sõjaga seotud teadmised ja isiklikud kogemused olid sõja järel veel väga värsked ning Teise maailmasõja koledused kahtlemata soodustasid kannibalistlike kujutelmade ebateadlikku viljelemist nii suulises kui visuaalses kultuuris. Vägivalla

sissepoole pöördumist ja ülekandumist juttude ja kunsti kujutlusilma on sõdade järel täheldanud folkloristid, antropoloogid, kirjandusloolased ja sotsiaallajaloolased. Õuduselamused ja mõrvad leidsid koha kirjanduses ja rahvaluules. Teise maailmasõja võitluspildid visualiseerusid sõjast tulnute juttudes, paljudes vene nõukogude sõjaringvaadetes ning propagandafilmides. Sõjateema oli aktuaalne kunstis ja kandus ka sõjajärgsesse algupärasesse eesti kirjandusse.¹ Äsja läbi elatud katsumused ja vägivald kõitsid nii jutustajaid kui kuulajaid. Sõjaainestik domineeris ja võitlusstseenid pakkusid naudingut ka lääne sõjaaegses ja -järgses kirjandus- ja filmimaailmas.² Selleaegsest kirjandusestki võib leida naturalistlikke vägivaldseid eksempleid. Näiteks Josef Hegenbarthi naturalistlikud joonistused tükeldatud inimkehast illustreerivad Teise maailmasõja ajal ilmunud Grimmide muinasjutte.³ Sõda mõjutas ja süvendas inimeste vägivald-lakujutelmi, aga ka suunas nende huvi vastassuunda, sõja karmist reaalsusest kaugemale. Nõukogude Liidus olid sõja järel samavõrra populaarsed ka armastusfilmid ja fantaasiakirjandus, sh muinasjutud. (Vrd Zubkova 1998, 34–35)

Vägivallateema, samuti nagu stereotüüpsetele vastandustele, rahvapärasele jututraditsioonile ning mütoloogiale tuginev kujutusviis torkab silma nii ametlikus Nõukogude Eesti sõjajärgses trükisõnas kui vabadusvõitlejate salajases kirjasõnas⁴. Tolleaegsetes karikatuurides võib kohata nii põrgukujutusi kui vägivallastseene või pildiseeriat inimlaipadest seebikeetjatest.

Tartus jätkus sõda ka poiste mängudes. Mitmel korral lahingute tallermaaks olnud linnas ja selle ümbruses leidis küllaldaselt nii saksa kui vene sõjatehnikat. Paljude Tartu koolipoiste tegevus ja salajane hobi mitmel aastal pärast sõda oli päris lahingurelvade kogumine ja vahetamine.⁵ Peale vana lahingutehnika pakkusid pois-tele põnevaid seiklusi ka varemed, Emajõeäärsed barakid ja laevad. Vorstivabrikus käikki oli poistele ja tüdrukutele osa põnevast seik-lusest.⁶ Realistlikul pinnal kandusid sõda ja vägivald väga tõsisel ja kurjakuulutataval moel Tartus aga vene ja eesti koolipoiste suhetesse. Üks informant kirjeldas vorstivabriku kuulujutu haripunktiga umbes

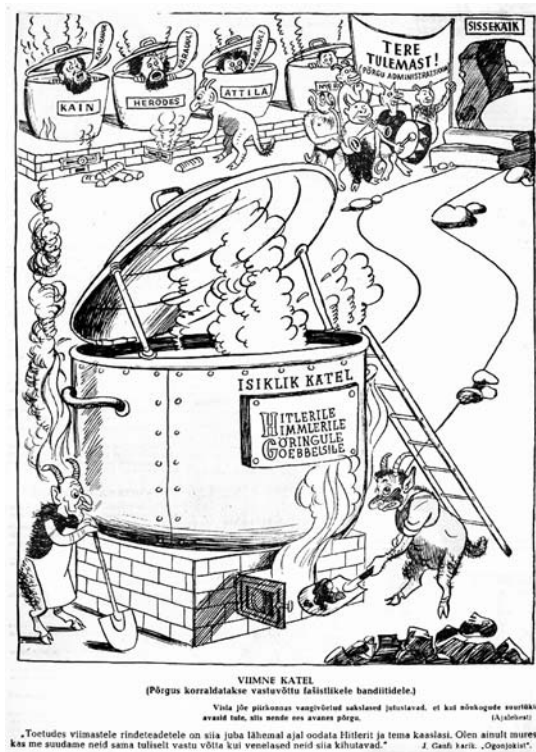
Hitlerlikud seebikeetjad. „Ei vasta tõele nagu olnuks meil kõik ersats – seepi keetsime päris ehtsatest inimlaipadest.“ Redo-Randeli karikatuur. Pikker 1946, märts.



samasse aega (1946–1948) jäänud kahe Tartu kooli teismeliste pois-
te omavahelist arveteklaarimist.

*Siis läksid lahti meil koolide vahelised sõjad. Ja see oli meie
jaoks väga draamaatiline aeg ja seda võeti ka väga südamesse. Ja
sääli rangluid ja käeluid löödi sisse, see ei olnud üldse mingi ime.
(117)*

Mängusõda, kus relvastuse moodustasid raudodad, taprid, suss-
püssid, naelad, kilbid, turbapätsid ja sillutuskivid, ja kus osalejad
said kehavigastusi, matkis kahtlemata pärisõda. Kahe kogukonna
vaheline vastasseis, mis realiseerus poisikeste sõjamängudes, oman-
das tõsisema näo vanemate õpilaste loodud poliitilistes salaorgani-
satsioonides.⁷



Põrgus korraldatakse vastuvõttu fašistlikele bandiitidele.
Pikker 1945, aprill.
Tagakaas.

6.1. Salakoht ja salakamber

Vallutajatega seotud vägivalda kujutelmade foon oli aga kahtlemata juba varasemast olemas. Sinihabeme muinasjutu vormis kuuldused nõukogude sõdurite varjatud metsikustest liikusid eestlaste hulgas juba idanaabrite esimese sissetungi ajal aastatel 1939–1940. Ühe niisuguse kuulujutu, mis räägib metsikustest vallutajate armees endas, toob Per Wieselgren ära oma 1942. aastal Rootsis ilmunud mälestusteraamatus. Liikused kuuldused, et kuskil Haapsalus oli vene sõjaväeosa, kus koristajal oli keelatud minna ühte tupp. Koristaja

astus keelust üle ja leidis toast punaarmeeaste laibad, kes olid oma-
de poolt tapetud ja sinna peidetud. (Wieselgren 2002, 172)

Tartu juhtumi puhul vapustas paljusid see, et oht varitses nii lähedal, otse linna südames, avalikult ja päeva ajal. Ilmselt ei ole ka juhuslik, vaid traditsioonile toetuvast kollektiivsest mälust tulenev, et paljudes kohalkäinute juttudes loodud visuaalsed pildid kopeerisid omal moel kristlikku ettekujutust pörgust: pime, määrdunud seintega kole ruum varemetes maja keldris, konksud laes, suur katel, vereplekid seintel ja põrandal, ohvrite juuste, riiete, jalanõude jms hunnikud. Varemete pimedas keldris salaja toimunud julmad mõrvad toetasid paljude inimeste ettekujutust julmusest ja vägivallast, mida ümberringi tegelikkuses osalt ju ka nähti, aga rohkem küll kahtlustati, oletati ja räägiti. Mitmed jutustajad vahendasid meeleldi väidetavate õuduste pealtnägijate juttu rippuvatest lihakehadest, torsodest ning tünni soolatud suguelunditest ja põrandale tilkuvast verest. Veel pea pool sajandit hiljem loodi jutustajate poolt kujutis keldriruumist kui õõvastavast ja hirmsast kuriteopaigast.

Jutustaja: No seal oli siis nisukene madal, nüüd on lammutatud kõik, aga üks jagu oli jäetud nisukene ühekordne, nisukene madalakene. Ja siis ei olnud seal ust ega akent ei olnud seal ees, lahtiselt oli kõik. Läksime siis sisse ühest uksest. Seal oli siis pikk raudtoru üle selle ruumi. Seal oli umbes kümme... natukene suu-remad konksud. Siis astusime järgmisse /ruumi/, seal oli üks suur konks ja vasakut kätt oli nii suur inimeste riiete hunnik nagu heinasaad. Ja paremal pool nurgas olid jalanõud, kõik naiste lakk-kingad kõrge kontsadega, ilusad jalanõud.

E. Kalmre: Naiste jalanõud siis?

Jutustaja: Naiste ja meeste, kõik. Aga mul naiste omad hakkasid silma, läikisid kõik lakk-kingad. Ja siis me katsusime, et välja saime. Ihu värises kohe seljas. Nii jube pilt, see on arusaadav, inimene tõmmati sinna ülesse kohe suure konksu otsa. Riided võeti muidugi seljast ära. Seal siis tõmmati elu ära ja siis läks edasi. Olevat tehtud sinki ja kõik, siis rahvas rääkisid. Aga no meie seda ei tea ja ega ei julgend osta ka turu pealt midagi värki. Nii oligi. (209)

Juhtumisse skeptiliselt suhtunud jutustajad kujutasid varemetes nähtut vähem dramaatiliselt ja püüdsid nähtule leida ratsionaalseid seletusi.

Misjaoks see konks oli, seda ei teadnud meie muidugi. Otsisime ikkagi verejälgi ja tapajälgi ja kõik kohad, mis võimalik oli, me nuhkisime läbi. Sääl oli nurgas üks hunnik, prahihunnik. Ta ei olnud ka prahihunnik, sääl olid igasugused asjad. Põhiliselt olid sääl laste kingad, mis on mulle meelde jäänud, aga nad olid erinevatest paaridest, oli ka muid riidesemeid, aga noh no ilmselt oli näha, et need ei olnud mitte värskelt kellegi seljast võetud. Lihtsalt äravisatud riidekraam oli sinna hunnikusse loobitud, noh umbes nii nagu praegu need prügikasti kuningad käivad prügikastides korjamas ja veavad vana prahti hunnikusse. No me ikka vaatasime kõik võimalikud kohad läbi, no muidugi sellest oli raske mõelda, kaks-kolm päeva vast ikka oli /kuulujutu algusest/ mööda läinud. Verejälgi me mingisugust ei leidnud, et oleks verd maas, mingisugust konte, ei looma ega inimese oma, mitte midagi niisugust ei olnud, aga mis oli, olid seaharjased. Hästi nisukesed pikad seaharjased olid seal küll maas, seda me uurisime, võtsime ikka näpu vahele ja vahtisime valge käes ja jõudsime järeldusele, et kahjuks need on ikka seaharjased, mitte inimese juuksed. (2)

Nende kannibalistlike juttude arengulugu teades tasub vahest tähelepanu juhtida tapariistade vahetumisele sõjajärgses traditsioonis. Kui teises peatükis kirjeldatud „kuuma kambri” varasemates eesti versioonides olid põhilisteks relvadeks püstol ja mõõk, siis sõjajärgses traditsioonis nimetati ainult kirvest. Intervjuudes kordunud tuumikloos visati naist, kes varemetesse meelitati ja põgenema pääses, kirvega. Niisugune pööre brutaalsuse poole selle jutu ajalises arengus ei saa olla juhuslik. Küllap väljendub siin üldisem tendents, mis ilmnas rahvajuttudes kahe maailmasõja vahelisel ajal ja millele on osutanud muuhulgas Janet Langlois oma uurimuses naismõrvarist Belle Gunnessist. Tema arvates viitavad kirjeldused stiilis „veri

ja soolikad” ning peamiselt kirves mõrvarelvana 20. sajandil muutunud mõrvakontseptsioonile kirjanduses ja rahvajuttudes. Sarnaste vägivallakujutelmade tänapäeva ilminguteks on kaasaegsed populaarsed uskumusjutud maharaiutud konkskäest ja veriste õudusfilmide masstoodang. (Langlois 1985, 84)

Sõjajärgses suulises pärimuses loodud kuvandid viitavad sellele, et mõrvapaiga nimetus – vorstivabrik – ei tähendanud sugugi ainult keelelise kokkukõla abil loodud kujundit.⁸ Jutustustes kujutati vorstivabrikut kui tööstuslikku tapamasinat, mitte enam üksildase öömaja „kuuma kambrit”, kuhu teeline kogemata juhtus või meelitati. Vorstivabriku olemasolu eeldanud kohalkäijad kirjeldasid seda kui süsteemi, kus oli mitmeid erinevaid ruume vorstivalmistamise eri tööetappide tarbeks, suur värav transpordi jaoks, korsten suitsu väljajuhtimiseks, ruum pakendamiseks ja lõpuks, nagu juba eelpool kirjeldatud, Tartu turuga seotud müügikett valmistoodangu realiseerimiseks. Sel viisil juttudes loodud pildid kujutasid endast tollase reaalsuse kunstilisi peegeldusi. Kõmu sel moel töötavast vorstivabrikust oli omamoodi metafoorne viis väljendada sõja järel tekkinud ängi majanduslike, aga veel enam vastuvõetamatute poliitilise olude, kontrollimata kuritegevuse ja turvalisuse puudumise üle. Nendes intervjuudes kõlab – nagu eelmises peatükis juba viidatud – rahvajutu kaudu väljendatud kriitika niisuguse vägivaldse süsteemi suhtes.

6.2. Kurjuse kuvandid sõjajärgses jututraditsioonis

Kurjuse ja vägivalla-salakoha teema arenes hilisemas nõukogude aja traditsioonis edasi seoses KGB tegevusega, omandades mitmeid väga karakterseid jooni. Sõja järel juttudes kirjeldatud tänavalt ja varemetest alanud vägivald võttis edaspidi rafineeritumad ja salajasemad vormid. Versioon kusagil KGB keldrites olevast hakklihamasinast, mis ülekuulamise järel sinna kukutatud inimese ära hekseldas, tundub olevat tuttav ka mujal Ida-Euroopas. R. W. Brednich (1996,

120–122) on oma kogumikus äratoodud samalaadse jutu informandiks märkinud Kasahstanist Saksamaale ümberasunu. Eestis sai KGB-mütoloogia uut hoogu 1990. aastatel seoses nõukogude aja meenutustega.

E. Kalmre: Aga et vorstivabrik oli?

Jutustaja: No toda ma võin ütelda küll, oli ikka kindlasti too vorstivabrik. Ja suured katlad olid ja tossasid.

E. Kalmre: Selle koha peal ka?

Jutustaja: Selle koha peal jah. Põhiline oligi toosama. Üleval väike plekkputka ja all olid vana maja keldrid sääl siis alles, üks ole. Nii et ma toda võin öelda, et ta isegi võis nii olla, aga oma silmaga ei näinud. Mis oli küll, see oli kindel jutt, et KGB-l oli majas lift, kus visati inimesi alla.

E. Kalmre: Siin Tartus või?

Jutustaja: Tartus, hallis majas, kui ta NKVD maja oli. (122)

Mingisugune niisugune tigudega [labadega] asi oli Pagari õue peal⁹, mingi pleki all ja siis keegi ei teadnud, mis ta tähendab. Võeti ette ja lõiguti ta ära. Keegi ei oskand talle nime anda, et mis asi ta on. Muidugi, keegi ei tule selle pääle, et säält seest aeti inimkehasid läbi. (123)

Nendes jutustustes ilmsiks tulnud fantastiline vaatenurk põimus Tartu vanglas reaalselt aset leidnud ja kõigile teadaolevate 1941. aasta traagiliste sündmuste kirjeldustega.

Jutustaja: Aga muidu, noh, siinamaani on ikka inimesi, kes arvavad, et siinsamas KGB majas oli niisugune tsentrifuug, kuhu inimene, noh, siis öeldi, mis tegi lödiks.

E. Kalmre: Kuskohas? Kas selles Vanemuise tänava majas või? Või siin hallis majas?

Jutustaja: Siin hallis majas. Oli tsentrifuug, mis oma pöörlemise kiirusega inimese sodiks ja lõgaks muutis. Mitte hakklihamasin, aga tsentrifuug jah. Aga siis läks muidugi kanalisatsioonist alla.

Aga noh jah, üks neid asju oli ju igasuguseid. Nähtud asjad olid ju need, et 1941, kui vangimajas tapeti, siis ju ometi ümbruskaudsetes kaevudes muutus vesi punaseks. (73)

Sellise äärmiselt julma industriaalse tapaviisi esiletoomine KGB-ga seotud juttudes, kus ohver elusalt tükeldati, et temast mingitki märki järgi ei jääks, räägib selget keelt rahva arusaamadest selle organisatsiooni tegevuse kohta.

Sõjajärgse vorstivabriku kujutelmade arengu juurde tagasi tulles on huvitav jälgida „kurjade vorstivabrikantide” kuju esitamisi viisi intervjuudes. Muistendilise esitusviisi kohaselt, ehk siis, kui jutustaja andis edasi „mis rahvas rääkis” nn tuumjuttu varemtes juhtunu kohta, võis pahaks kannibaliks osutada (venemaa) eestlane, venelane ja ka juut. Kurjuse esindajad võtsid enamasti teistsuguse kuju personaalsema esitusviisi puhul, kui kirjeldati seda, mida arvati ise sündmuspaigal näinud olevat. Siinsed „pahad” näitavad juba väga eestlaste hulgas kujunema hakanud stereotüüpeid arusaamu KGB-lastest ja nende poolt värvatud salakuulajatest.

Ja siis me vaatasime – mingid 5-6 musta meest, tumedat. Või mitte ka tumedat, ikka nahkmantlis nigu venelased, tüübid sihukesed nahkmantlites, sihukesed nahksoged, käed taskus. Sigar käis ühest suu otsast teise, sihukesed imelikud mehed. Ja siis nad kangesti püüdsid neid – võib-olla nad olid NKVD – püüdsid kangesti näha neid, kes siis nii palju teadis ja palju rääkis sääl. Ja siis nad uurisid igast küljest seda nägu, läksid ligemale, et seda nägu näha. See oli väga kummaline vaatepilt ja need olid nisukesed lihunikud tüüpi mehed. Nihukesed, vat meil ei ole nihukesi nahkmantleid – pikad ja sihukesed imelikud saapad olid ja siis see vene nahast sonid silmade pääl hästi. Ja see sigar käis ikka ühest suu otsast teise, kõigil olid sigarid suus. (43)

See olevat olnud üks väga kõhn, kitsa näoga mees.

Ei noh, eesti keeles olevat rääkinud ja olevat nahkmantel, maani nahkmantel olnud sellas. Nahkmantel, karakullmüts ja väike must nahkmapp olevat kaenlas olnud. (151)

Mees, kellel olid väikesed silmad, kuldhambad ja vastik naeratus. (158)

Kitsa näo ja terava pilguga, nahksoges, portfelliga ja musta maani nahkmantliga mehed, sigarid suus – niisugused olid eestlaste viisioonid inimkujulisest kurjusest sõja järel neid ümbritsenud maailmas. Ei ole raske järeldada, missugust mütoloogiast pärit tegelast need juttudes maalitud karakterid meenutavad. Euroopa keeltes ja kultuurides seostatakse musta värvi kurjuse ja kuradiga. See on ka Eesti traditsioonis seotud nõiduse, haiguste ja masendusega. Karde ti musta maagiat, siiani on rahva mälestustes lood mustast katkust ja peamiselt just tõmmude inimestega seotud „kurja silma” kartusest. Paljude rahvaste usundis on tüüpiline, et kurjuse mütoloogilised kujud on kauged kas ajaloolises või geograafilises mõttes. Nende kujutluste tagapõhja tuleks otsida näiteks kokkupuudetest võõraste vallutajatega sõdade või röövide ajal ning on loomulik, et nendele mälestustele on aja jooksul ladestunud üha uusi ja uusi kihte rahvalikke fantaasiaid. Eelpool näiteks toodud koeranäolistes peninukkidest-koerakoonlastes¹⁰ on jäädvustunud rahvalik kujutelm kunagistest metslastest vallutajatest, kes võisid olla eestlastele võõrapärase välimusega kauged rahvad, näiteks kirgiisid või tatarlased. Mõnikord võib inimolendi transformeerumine deemoniks olla ajas/ajaga sünkroonne: igapäevaellu kuuluvad isikud omandavad samu deemonlike jooni, mis on tüüpilised üleloomulikele olenditele. Saksa paruni kuju esitamine eesti folklooris deemonlikuna on üheks näiteks sellest kurjuse paigutumisest üleloomuliku ja reaalse maailma piirile. (Valk 1994, 324–327, vt ka Valk 1997) Sõjajärgses Tartus kõndis kurjus nahkmantlis ja soges, sigar suus, rahva hulgas nagu vanades eesti rahvajuttudeski, kus kuradiks võis osutuda hästiriietatud härra, kes reisib musta tõllaga ja kelle sarvi varjab kübar või kuri võis olla peenelt riietatud pulmakülaline või juhuslikult teel kohatud võõras mees. KGB agendid võisid olla igal pool rahva hulgas ning iga vei-

digi võõrapärase välimusega inimest kahtlustati kuulumises nõukogude julgeolekuteenistuse ridadesse.

Kogu selle ähvardava, kuid muidu umbmääraseks jääva vägival- la ja kurjuse hierarhia tipus troonis Stalini mütologiseerunud kuju. Stalini isiku mütologiseerumine oli toimunud mitmes eri suunas, olles ühtaegu kõikvõimas jumal, oli ta ka koletis ja trikster. Temas- se suhtumine oli segu hardast imetlusest ja pilkest, kadedusest ja vihast.¹¹ Stalini kohta levisid kõige uskumatamad kuulujutud. Tema surma oodati niivõrd, et püüti selle märke igalt poolt ümbritsevast leida. Umbes samasse aega jäänud üks levinumaid kuuldusi rääkis Stalini surmaendest. Nimelt arvati trükitud kalendri joonistuses nägevat surnukirstu ja suitsust kerkivat pealuud. Räägiti ka, et selle kujundanud kunstnik pandi vangi ning kalendrid korjati müügilt ära.¹² See inimeste ootuste, lootuste, ettemääratuse ja õuduse pinnal rahva meeltes sündinud antropomorfismile tuginev kuuldus pakkus selle uskujatele ja edasirääkijatele ilmselt rahulolu. Stalin kuradiku- julise inimsööjana Tartu keskkooliõpilaste salaorganisatsiooni SMV lendlehel kujutas endast vägivalla metonüümi.¹³

Kuskil alates 1950. aastatest muutus KGB kurjuse ja salajase vägivalla peamiseks kehastuseks eesti traditsioonilises rahvajutus. Muu hulgas arenes välja eriline nn nõukogude mütoloogia „kopu- tajatest” ja kõikjal olevatest pealtkuulamisaparaatidest. Nende ette- kannete põhjal arreteeriti inimesi, saadeti asumisele ja surma. Felix Oinas arvab, et koputamine oli nii sügavale venelaste alateadvusse juurdunud, et kommunistliku korra viimastel kümnenditel viis see koguni vene folklooris teatava mütoloogilise kuju, poltergeisti või vene majavaimu „domovoi” sarnase kuju „barabaška”¹⁴ tekkimi- sele.

„Inimesi hoiti pidevas arreteerimishirmus, mis kestis õhtust hom- mikuni, päevast päeva. See läks lõpuks nii kaugele, et inimeste mu- serdatud ajud andsid kuju elavale olendile, vördjale, poolkuradile- poolinimesele. Pidev koputamine niihästi maja sees kui väljas, uste paugutamine ja inimeste kodust väljumise takistamine, et neid saaks pidevalt tülitada ja ahistada – see reedab kuradi algupära, milleks on nõukogude süsteemi peegeldus kollektiivses alateadvuses.” (Oinas 1999, 185) Arvo Krikmann on kirjeldanud Stalini üliku-mütoloogiast

lähtuvat nn topeltnõutlemise fenomeni, sarnast Orwelli poolt kujutatuga, mis seisnes fanaatilise austuse ja pöörase hirmu integratsioonis, nuhkimisjälestuses ja samal ajal selles massilises osalemises. (Krikmann 2003, 95)

Üldine oli veendumus, et kõiki telefonikõnesid kuulatakse pealt, kusjuures viidati näiteks imemehhanismidele, mis käivituvad automaatselt kõnes ette tulnud „ohtlike” sõnade peale. (Pakalns 1999, 57) Nii läänes kui idas levinud hilisemates linnalugudes, mis jutustavad hotellides KGB pealtkuulamisel juhtunud seikadest, muutub õudus naljakaks. (Virtanen 1996, 81–83) Niisugune õudse olukorra kirjeldamine katkestatud metafoori kaudu lubab naeru kogu sarnase maailma üle. (Vt Bogdanov 2001, 265)

Tänapäevased populaarsed teooriad kujutavad KGB-d kui kurja, kogu maailma salaja mõjutavat ja juhtivat süsteemi. KGB ümber tekkinud diskursus toetub osalt dokumentaalsele alusele, ent suuresti emotsionaalsele baasile: mälestustele, arvamustele, järeldustele, tuletustele, tunnetele ja folkloorile. (Vt Albats 1995; Zubkova 2000 jt) Niisugune traditsioon, mis väljendus hirmus, et kaasaegset tehnoloogiat ja teaduse saavutusi kontrollides hoiavad nõukogude koloniaalvalitsejad inimesi oma võimu all, ei olnud rahvusvahelises mõttes midagi ainukordset. Tänapäeval võime nentida, et endise Nõukogude Liidu julgeolekuteenistusega seotud uskumused suhestuvad paljude tänapäeval läänes levinud vandenõuteooriatega sellest, et mingi suur (tööstus/kaubandus) korporatsioon või kuritegelik salaühing juhib ja põhjustab kõik sündmused, mille ümber või millega seoses tekib mingitki ebaselgust. Nendes kuuldustes liitub kommertslik kõmu, s.o ärevus maailma kaubanduslike suurkontsernide ainuvalitsemise üle ning kahtlused nende toodangu kvaliteedi suhtes, murega rassikonfliktide pärast. Näiteks kahtlustatakse Cameli sigarikompanii seotust Vatikaniga, valgete korporatsioonide vandenõu mustade vastu, KuKlux Klani, sataniste või juute tänapäeva suurkorporatsioonide salajaste juhtidena. (Vt Koenig 1985, Turner 1994, Fine, Turner 2001 jt) Ilmselt hakkas niisugune mütoloogiline mõtteviis maailmas juurduma põhiliselt Teise maailmasõja järgsel ajal, kuigi „valitute” e ühiskonna kõrgemate kihtide salasepitsused „lihtrahva” vastu on varasemast ajaloost tuntud kuulujuttude pea-

aegu et klassikalise teemana. Vaevalt et 50 aastat tagasi seda nii põhjendati, aga mitmed tänapäevast lähtuvad Tartu juhtumi tõlgendused avavad uue lehekülje KGB-ga seotud vandenõuteooriate niimistus, pakkudes salaorganisatsiooni enda tollase kuulujutu autoriks.

KGB oli ise selle kuulujutu lahti lasknud, et juhtida tähelepanu kõrvale oma tegevuselt, et on olemas veel mõni kuritegelik inimjahti pidav organisatsioon. (67)

Küll oli sarnane kõmu vajalik selleks, et rahvast vaos hoida, mitte lasta inimesi abistama metsavendade võitluses. (169)

Seal /vorstivabriku kuulujutus/ peaksid kindlasti oma tõeterad olema, kuid ei saa ka unustada säärast momenti, et kuna eesti rahvas oli määratud ärahävitamisele ja selles programmis tehti kõik. Inimesed järjest kadusid, kadusid, kadusid ja siis aeti vorstivabriku kaela. Väga palju võis seda asja teha KGB. Kedagi võib-olla, keda näidati või keda taheti, kust võeti kinni, et lihtsalt hävis ära. (115)

Mitmetes interpretatsioonides peetakse KGB-d (ka miilitsat ning võimuorganeid) otseseks osaliseks vorstivabriku-kuritöös. Selles tõlgenduses antakse KGB-le rahvalegendide vägivaldse deemoni kuju, mille kohaselt kurat ongi inimsööja ja tapja.¹⁵

Kuigi ilmselt enamus inimesi sai ju aru, et keegi otseselt nendest toitu ei valmista, toimis nende juttude puhul kannibalismi metafoor psühholoogilises ja ajaloolises võtmes ikkagi. See oli võimalus väljendada oma kimbatust vägivallale kaldunud ühiskonnas, kus puudus nii personaalne, kogukondlik kui ka seaduslik kontroll olukorra üle: inimesi viidi Siberisse, vangistati ja hukati ilma kohtuta.

6.3. Südapäeval varemetesse meelitatud piimanaine või kirjaga laps

Mitmed uurimused on rõhutanud asjaolu, et varasemates kannibalistlikes rahvajuttudes on kurjuse kehastajaks naine. Niisugust traditsiooni on tõlgendatud sotsiaalajalooliste ja psühholoogiliste olude kajastusena rahvajuttudes, kus üldise näljahäda korral olid ohus kõigepealt lapsed ning meeste eluea lühidus tingis ühiskonnas kurja võõrasema-tuhkatriinu kui pere tüüpumodeli. Laste mure, et vanemad tahavad nende surma, projitseerus juttudes surma väärivaks naisnõiaks või kurjaks võõrasemaks. Sel moel said tabuks peetud tunded väljenduse rahvajutu fiktsioonilises raamis, riivamata otseselt ühtki reaalselt isikut.¹⁶

Tartu sõjajärgne kuulujutt järgib üldjoontes Teise maailmasõja ajal kujunenud soolise domineerimise mudelit. Sõja ajal ja järel seostus vägivald eelkõige meestega, (kelle) ohvriteks olid naised ja lapsed. Kõmu naisi ja lapsi neelanud vorstivabrikust haakus reaalsusega mitmeti. Eelpool kirjeldatud EK(b)P Linnakomitee dokumentide ja suuliste andmete järgi liikus Tartus pärast sõda nii üksikuid koduta lapsi kui armetus seisundis lastega sõjapõgenikke. Ühes intervjuus kirjeldati olukorda, kus Venemaalt Eestisse kerjama tulnud soome-ugri päritolu ema andis oma lapse puuda rukkijahu eest kohalikku peresse kasvatada.¹⁷ 1946.–1947. aasta „Postimehest” võib leida kuulutusi: karjaseks anda 13-aastane poisike, kauplema tulla... Üldiselt paljud jutustajad siiski alahindasid nõukogude ajakirjandust, olles arvamusel, et laste kadumisest ajalehes tol korral ei teatatud. Seda siiski tehti kuulutuste lehekülgedel,¹⁸ küll aga ei teavitatud kuskil nende leidmisest või edasisest saatusest, samuti nagu ei räägitud võitjate vägivaldast vallutatud linnades. See delikaatne teema on laiemalt käsitlust leidnud alles nüüd, 21. sajandil.¹⁹

Sõja järel miilitsas töötanud kolme mehe mäletamist mööda ei algatatud tol ajal avalikult ühtki kriminaalasja vägistamise kohta poolpimedas Tartus, kus peatus arvukas võõras sõjavägi ja oli hulgaliselt põgenikke. Suust suhu liikuv jutt varemetes paiknevast vors-

tivabrikust, kust leiti hulgaliselt naiste ja laste riideid, jalatseid, pat-sipaelu, koolikotte, raamatuid ja vihikuid, võis olla rahvalik reakt-sioon naiste ja laste tollasele raskele olukorrale, mis äratas samavõrd reaalseid hirme kui kujutlusi. Naise vastu sooritatud vägivald oli sõja järel niivõrd delikaatne teema, et sellest ei räägitud palju ka omava-hel, ainuüksi rahvajutu üldistatud vorm aitas seda probleemi ette-vaatlikult esile tuua. Tajusin seda mitmel korral intervjuude jutukil-dudes.

Tookord kadusid põhiliselt naised. Tugevamad inimesed, see juba viitas, kus oli ikka liha rohkem. (116)

Jutustaja: Viidi põhiliselt naisi....

E. Kalmre: Ma vaatasin müllitsa toimikuid. Kõige suurem probleem oli Tartu turg. Ühte asja seal /toimikutes/ ei olnud: vägistamisi. Aga tegelikult oli ju?

Jutustaja: Oli, sõjaväe poolt, sõdurite poolt. Asi oli niimoodi, et eesti moraal oli niipalju kõrge, et juba üks naine, kui teda vä-gistati, ei toond seda fakti välja, sest see oli niivõrd alandav. Sest kui ta kuskil räägib, et mind vägistati, ühesõnaga tõmmati läbi, siis see oli ühesõnaga nagu tema elu /oleks/ kustutatud. Naine ei tahtnud seda asja avalikuks. (121)

Hiljem jah. Et näed, avastatigi vorstivabrik. Aga tema /vare-metes kimbutatud informandi emal/ ei julgend seda kuskile üles anda, mitte kuskile. Sellepärast, et ta oli nii ära hirmund, et mi-dagi hullu. Ta kartis, et mõni tuleb veel koju või kus. Peale sõda oli väga, väga... Ta oli väga hirmund sellest. (21)

Naiste allasurutust ning reaalset stressi tähendasid ka juba eelpool viidatud „naiste kuriteod”²⁰, mida tuli ette Tartuski. Nimelt naistel lasus moraalne vastutus sõjajärgse puuduse ajal kuidagi toita oma peret ja lapsi. Tollase kriminaalseadustiku järgi, mis nägi ette ülikar-mi karistuse riigivara pisiriisumise eest, oli tavaline, et kümneks aastaks vangi mõisteti näiteks koti jahu või kartulite varguse eest.

Käsitlus – (mingi) võõra mehe poolt keset päeva varemetesse meelitatud piimanaine või kirjaga varemetesse saadetud laps – viitas Tartus rääkijate väga selgele piiritõmbamisele oma ja sissetulnud võõra kogukonna vahel. Lapsetappu iseenesest peetakse mõjusaks kultuuriliseks koodiks, mille kaudu teise poole ebainimlikkus eriti eredalt kinnitust leiab. Samasugust ažiotaazi põhjustab kogukonnas ka teade, et üks „meie naine” on vägistatud „nende teiste” poolt.²¹ Missugune ka ei oleks see oletatav kuritegu, igal juhul kuulub jutustaja ja kuulajate sümpaatia ohvrile ning selle sooritajaid peetakse kogukonna poolt kättemaksu väärivateks lurjusteks.

Naabrimees rääkis mulle...kui koju tuli, et oli... Ta käis mitu päeva seal järjest, enne kui müilitsad keelasid ära, et... Et üks naine oli karjunud, leidnud oma lapse koolimütsi või riided või kleidi või midagi...

Nii et seal äratundmisi oli ka olnud. (93)

Ja kui mis mina nüüd nägin: sääl olid siis väikesed patsikesed, laste, ütleme nii esimese-teise-kolmanda klassi laste patsikesed. Terve hunnik oli seal maas ja siis laste vihikud ja Olli Tehver võttis veel ühe vihiku üles ja vaatas, mis klassi. See oli teise klassi lapse vihik ja naiste rinnahoidjaid oli hulka seal ka veel unnikus.

E. Kalmre: Kas lapsi kadus siis palju sõja ajal Tartus?

Jutustaja: No nähtavasti, no aga mis seal võib olla, ütleme kaks-kolmkümmend last võib-olla tõesti kadus ära, aga siis sõjaaegu tuli ju neid venelasi ka siia sisse ja eestlased ju olid ... kui palju eestlasi oli.. kui palju meiegi oleme olnud peidus selles küüditamise kartuses. Vend oli mul kuusteist aastat Siberis, mul oli tema pilt siin kuskil.

E. Kalmre: Et need võisid nagu vene laste patsid ka olla seal, et ei olnudki eestlased?

No ma ei tea, kelle omad need olid. Aga see, mis Tehveri Olli võttis ühe vihiku, see oli eesti lapse vihik. Aga mina, minul kippus minestus pääle, ma ei saand midagi neid puutu. (51)

Võõrastega, enamasti KGB salaorganisatsiooniga seotud, ent laste vastu suunatud vägivalda teema leidis eestlaste hilisemas repertuaaris värvikat edasiarendamist. Tavaliselt jääb selliste paanikajuttude dünaamika ja struktuur dokumenteerimata. Tänu kohalkäinutega tehtud intervjuudele, Jaan Roosi sõjajärgsetel aastatel kirjutatud päevikutele ning ERA-sse 1990. aastatest kogutud materjalidele võib jälgida vägivalda-teemaliste vorstivabriku-juttude teisenemist eestlaste repertuaaris. Linnad koristati varemetest, toidukaubad muutusid kõigile kättesaadavaks, massiküüditamised jäid selja taha ja metsavendade aktiivne vastupanuvõitlus hääbus järk-järgult. Elu stabiliseerudes jäi totalitaarses ühiskonnas valitsev vastuseis varjatumaks, aga see jäi alles ja põimus paljudesse elustruktuuridesse. Sellise antagonistliku olukorra üks avaldumisvorme folklooris olid jutud mustade autodega sõitvate võõraste meeste sooritatud lastevargustest ja ohvrite verest tühjaksimemisest. Samavõrra kui nende juttude alltekst kajastas kogukondade vahelist leppimatust ja võõristust, peegeldas see ka eestlaste poolt lähiminevikus läbielatud ning üldisemat ajaloolist reaalsust: sellesse sobitusid fašistlikes koonduslaagrites tehtud inimkatsed, küüditajate mustad autod ²², käimasolev Korea sõda, hirm tehnika ja meditsiini arengu ees.²³

Kuulduse Tartus tegutsevast vorstivabrikust registreerib Jaan Roos mitmel korral oma 1947. aasta päevikus.

2. märts. Jälle paneb inimesi jahmatama jube teade Tartust. Nii uskumatu, kui ka kuuldub, on see paljudel andmetel ometi tõsi. Tartus on avastatud inimlihast tehtava vorsti vabrik Soola ja Aleksandri tänava nurgal umbes 2 nädalat tagasi. Praegu käib massiliselt inimesi seda vaatamas. Nähakse õpilaste vihikuid, naiste sukki ja riidetükke ja juukseid. Avastamisel leiti seal suures hulgal inimesi. Vähemalt 50 inimest olevat seal tapetud ja vorstiks keedetud. Seda elajalikku äri ajanud 6 inimest – 2 juuti, 2 venelast ja 2 Venemaa eestlast. Vorstiäri asus varemetes, sest see linnaosa on kõik põlenud. Suutsu lasti välja teise-kolmanda maja varemetest. Avalikuks on see inimjätiste tegevus tulnud ühe piimanaise kaudu, kelle kaaslane oli Soola tänavas järsku kaduma läinud. (Roos 2000, 39–40)

13. märts. Tartu inimliha vorstivabrik lööb üha veel laineid. Inimesi käib pilvena vaatamas seda kohta, kus vorstivabrik oli. (45)

22. märts. Üldiselt on Tartu inimesed kindlad, et inimliha vorstivabrik on olemas – Soola ja Turu tänava nurgal, mitte Aleksandri ja Soola nurgal. (50)

Viis aastat hiljem, 1952. aasta 14. detsembril, teeb Jaan Roos sissekande, mis annab märku sellest, kuidas jutt on viie aasta jooksul kohandunud uutele muutunud oludele.

14. detsember. Nagu kuuldu, on Tartus jälle salapäraselt inimesi kaduma hakanud, nagu mõni aasta tagasi. Jälle räägitakse vorstivabrikust, kus tehakse inimlihast vorsti. Seekord olevat asi alguse saanud Riias. Kogu seda asja juhtivat julgeolek ise. Kolm mõtet olevat sellel inimeste püüdmisel. Esiteks püütavat inimesi selleks, et selle aasta arreteerimiste plaani täita, millel olevat suuri puudujääke, teiseks selleks, et saada verd selle võimu kõrgematele haigetele, ja kolmandaks, et lihast vorsti teha. Tartus olevat juba üle 200 inimese kaduma läinud, peamiselt lapsi ja noori. Nii teatakse mitmest konkreetsest juhtumist. Jõe tänavas olevat üks 6-aastane ja üks 8-aastane laps jäljetult kaduma läinud. Ühele Puhja tütarlapsele sõitnud vaksali lähedal juurde „Moskviits”, kus olnud sees 2 meest. Üks mees karanud välja ja öelnud tütarlapsele, et ta on arreteeritud ja käskinud tal autosse minna. Tütarlaps oli hakanud vastu ja appi karjuma. Seal astunud ligi üks Vene ohvitser, kellele tütarlaps loo ära seletanud. Ohvitser küsinud autost väljunud mehelt dokumente. See karanud autosse tagasi ja sõitnud minema. Sedaviisi pääsenud see tütarlaps. Säärastest lugudest räägitakse paljudest. Tartus valitseb paaniline hirm. Keegi ei julge enam videvikus ega pimedas väljas liikuda. Kui palju selles kõiges tõtt on, ei tea öelda. Aga mingi alus sel kõigel on. Praegusel ajal on kõik võimalik. (Roos 2004, 257)

Sõjajärgne abstraktne vaenlane, võõramaalane, on siin kadunud, nüüd on rahva arusaam „pahadest” seostunud põhiliselt julgeolekuinstitutsiooniga. „Verd selle võimu kõrgematele haigetele” märgib juba uut arengufaasi jutus, „vana veremuistendi”²⁴ rakendumist uutes oludes, kus oli välja kujunenud erihüvesid tarbiv nõukogude eliit. Sarnaste etnotsentristlike kannibalistlike kuulujuttude püsivust 20. sajandil ja just Teise maailmasõja ajal on rõhutanud mitmed varasemad uurijad. Aafriklaste repertuaaris oli näiteks hirmutav lugu sellest, kuidas teadvuseta aafriklane riputatakse pea alaspidi ning tema veri lastakse välja. Veri transporditakse haiglasse ja seal tehakse sellest verekapslid. Neid pille tarvitavad valged eurooplased, et Aafrika rasketes tingimustes ellu jääda. (Vt Turner 1994, 21–22)

1950. ja 1960. aastate lapsed mäletavad siiani hirmu, millega seostusid mustad „Volgad”. See traditsioon on tänapäeval osa vanemate lapsepõlvkogemustest, mida pereringis räägitakse ka lastele. 11-aastane koolipoiss vahendas oma ema mälestusi:

Emä rääkis, kui ta väike oli, siis liikusid hirmujutud musta Volgaga mustadest meestest, kes pidid inimestelt verd võtma ja seda verd siis müüma kliinikutesse. Kõik olid nii hirmul, kui musta volgat nähti, siis põgeneti kuhugi peitu. (EFA I 34, 193, < Haanja – Indrek Tigane (1998))

Fantaasia seostus reaaliaga väga tähenduslikul moel: sõjajärgsetel kümnenditel sai Nõukogude Liidus musti „Volgasid” ja mis tahes muid autosid omada enamasti partei nomenklatuur, võimuga tihedalt seotud inimesed või selle soosikud. Ülo Valk (1997, 142–143) rõhutab musta mehe kujundi stereotüüpsust, see pole tegelikult seotud ühegi konkreetse üleloomuliku olendiga. See on pigem universaalne kurjuse personifikatsioon, mis elab edasi hoolimata tohututest muutustest ühiskonnas, kultuuris ja mentaliteedis. Jäädes kujundina alati püsivaks, teiseneb üksnes selle kuju interpretatsioon. Tema tähendus pärimuse kandjale muutub koos muutustega maailmas ja maailmavaates. Kui kunagi rahva mütoloogias kuradi kuju omandanud saksa parun oli märk eesti talupoegade ja neile võõraste saksa soost isandate sotsiaalsest antagonismist, siis nõukogude või-

mu ajal sai eesti kogukonna silmis kurjuse ekvivalendiks KGB ja nõukogude nomenklatuur. Seega, kuigi rahvalikud kurjuse kujutelmad muutsid ajas vormi, jäi nende sisu ikkagi üldjoontes samaks: väljendama usaldamatust võimulolevale režiimile.

1970.–1990. aastatel haakus laste kurikasutuse teema paljude piirkondade folkloristide poolt registreeritud maailmafolkloori konteksti, kus samad jutustruktuurid ja stereotüübid olid kohandunud uutele hirmupaanikatele seoses meditsiini- ja kosmeetikatööstuse (organite ja vere vargus, inimverest ja -organitest „imelised” kosmeetikatooted), salakaubanduse (narko- ja juveelivedu inimkehades) ning hirmuga müügikorporatsioonide ja militaarsete organisatsioonide omavoli ees. Erinevates kultuurides töötasid erinevad sümbolid: Nõukogude musta Volgat asendas Ameerikas Cadillac ja USA sõjaväe või luureorganite müstiline must helikopter, mustadest meestest said salapärased kurjad tulnukad – ufod, kes röövivad inimeste ja kariloomade organeid ja verd. (Vt Simonides 1987, Campion-Vincent 1990; Czubala 1991; Sivier 2002; Clarke 2002 jt)

6.4. Tabuteema Leningradi blokaadist

Kui sõjajärgne nõukogude retoorika ei pidanud sündsaks ajalehtedes kujutada varemets Tartut, siis ammugi ei tulnud kõne alla Leningradi blokaadi²⁵ sündmuste adekvaatne kajastamine. Nõukogude-aegses ideoloogilises diskursuses räägiti Leningradist vaid kui kõrge moraaliga kangelaslinnast, mis suurte ohvrite hinnaga saksa vallutajad tagasi löi. Kogu nõukogude aja vältel ülistati Leningradi elanike ja kaitsjate kangelaslikkust. Nõukogude ametlikes kanalites ei räägitud sõnagi sellest, mis külmas ja toidupuuduses linnas tegelikuses aset leidis ning missuguse hirmsa hinnaga see võit tuli. Samuti ei kajastatud kohaliku võimu suurt süüd linnarahva näljahädas. Üks tüüpilisemaid näiteid nõukogude-aegsest retoorikast, mis jutustas kangelaslike leningradlaste enesedistsipliinist, oli juhtum leivaautoga. Leivaauto tegi pimedal tänaval avarii, nii et soe leib paiskus tänavale laiali. Artikli autor D. Pavlov rõhutas, et mitte keegi täna-

val olnutest ei võtnud leiba, kuna neile oli tähtis, et leib jõuaks poodi ja kõik saaksid oma osa.²⁶

Selle ametlikult loodud klantspildi taga kumas aga Leningradi elanikkonda tabanud kohutav tragöödia, mis ei saanud jääda märkamata ka Tartus. Sõjajärgset Tartut mõjutasid Leningradi blokaadi järellained mitmeti. Sõja lõppedes asusid paljud piiramise üle elanud leningradlased oma blokaadi haavu põdevast kodulinnast alaliselt ümber Tartusse kui lähimasse Eesti suuremasse linna, kus ülikool ja paljud tööstusettevõtted töötajaid vajasisid. Kahe linna tihedat kontakti mõjutasid ka juba varem mainitud võimude poolt soovitud Tartu ja Leningradi vahelised turusidemed.²⁷ Leningrad oli sõjajärgsel ajal näiteks üks põhilisi kohti, kuhu sõideti Tartust ekskursioonile, et õppida tundma oma „suurt uut kodumaad”. Seal blokaadist jutustavat Leningradi kaitse muuseumi külastades tekkis väljastpoolt tulnul ilmselt mitmeidki küsimusi sõjaaegse olukorra kohta linnas, millele kohapeal vastuseid ei saanud.²⁸ Tartut sidusid küllaltki lähedal asuva kangelaslinnaga ka tihedad kriminaalsed sidemed. Linn oli hädas Vene piiriäärsetelt aladelt, sh ka Leningradist ja selle ümbrusest linna hulgaliselt väisavate sulide, röövlite ja pisi-kaubitsejatega.

On teada, et kõmu blokaadi ajal aset leidnud kannibalismijuhtumitest jõudis Tartusse juba Saksa okupatsiooni aastatel. Seda kinnitab vähemalt üks vahetult ilmunud mälestuskild. Tartu Ülikooli rootsi keele professor kirjutab oma 1942. aastal Stockholmis ilmunud mälestusteraamatus: Üks /Leningradi/ rinnet külastanud eesti arst ütles koguni, et oli leidnud langenud ja “heas toitumuses saksa sõduritel inimsöömise jälgi”. (Wieselgren 2002, 304) Sõja järel kinnitasid neid kuuldusi paljude Leningradist Tartusse asunute kinnitused. (vt nt Roos 2000, 197)

Intervjuude pealiskaudseimgi analüüs lubab oletada, et vorstivabriku kuulujutu kaudu peegeldus tollal osalt tagasi teadmine Leningradi blokaadi avalikkuses maha vaikitud reaalistest kannibalismijuhtumitest, sest see tabuteema ja kahtlused leidsid sobiva vormi Tartu vorstivabriku-kuulujutus. Nii andsid kuuldused varemtes juhtunu kohta kogukonnale võimaluse kuulujutte Leningradist omal

moel interpreteerida. Leningradis toiminu jälle omakorda justkui kinnitas Tartu vorstivabriku tõepära.

See oleks nagu laoruumi eest olnud. Sääl oli väga palju värsketest, puhastest, õhukestest laudadest valmistatud kaste. Need kastid olid sõtkutud lössi kõik nagu. Mõned olid päris katkised. Me hakkasime uurima neid kasti laudu. Kasti laudadele oli trükitud vene keeles: Leningrad. Me järeldasime nii, et vorste tehti seal ja saadeti Leningradi. Sel ajal oli Leningradi rahvas veel väga näljas. (154)

Tuli välla niimoodi, et seal Soola tänava keldrites oli inimliha vorstitööstus. Ja see oli filiaal, põhitööstus oli Leningradis. (130)

„Ma ei imesta, kui meil jutt lahti läks, põgenesid nad /Leningradi kurjategijad/ surmahirmus üle terve Nõukogude Liidu laiali. Mis ime see siis oli, kui ka teile sinna mõni läks, teie rahval nälga polnud, aga osta neil ju millegi eest polnud, üks siis jätkajateil, millega siin alustati.” (181)²⁹

Kõmu oli, aga teadmine Leningradi kannibalismist ei saanud tollases informatsioonisuletuses ilmselt siiski üldine olla: vaid kümme-kond jutustajat sidusid oma tuumikloos Tartu juhtumi Leningradis asetleidnuga. Sel moel tõi tollane kuulujutt juba sõja järel esile ja kõne alla Leningradi blokaadi ajal aset leidnud tragöödia ja seal-se reaalse kannibalismi, millest vaikisid tollased ametlikud kanalid ja millest ka personaalselt ja inimlikus plaanis niisama ei sobinud rääkida. Bengt Holbeki (1987, 205) käsitluses aitab metafoor jutus sõnumit piiritleda või varjata ning pehmendada selle tagajärgi, mis võivad jutustajat tabada, kui ta avatult oma vaateid avaldaks. Metafoori kaudu tekkiv kujutis avab jutus oleva sõnumi elavamalt ja võimsamalt, kui mistahes tavaline jutustus või kõne. Teisisõnu, vorstivabriku kuulujutt leidis Leningradi kannibalismi teema vahetu ja kujundliku käsitluse, ühtlasi pehendas niisugune rahvajutu üldistav

esisutslaad hirmuäratavat psühholoogilist painet, mida põhjustas Leningradi geograafiline lähedus.

Alles nüüd, Nõukogude Liidu lagunedes, 1990. aastate teisel poolel hakatakse ettevaatlikult rääkima sellest vene nõukogude ühiskonda vapustanud tragöödiast.³⁰ Otsustades mitmete viimasel ajal avaldatud mälestuste ja ülevaadete järgi, toetas Leningradi tegelikkus igati seal kohapeal ringelnud rohkeid kuulujutte sellest, et tänavatel püütakse lapsi ja priskemaid naisi, selleks et neist valmistada maitsvaid lihatooteid. „Kas kõik need kuuldused kannibalismist tõsi on, ei teadnud sel ajal keegi, alles nüüd me teame rohkem.” (Hellberg-Hirn 2003, 106) Nälja hullus, surnute söömine ja kuuldused antropofaagiast on registreeritud ka blokaadi üle elanud Dmitri Lihhatšovi 1957. aastal üles kirjutatud meenutustes. Ta kirjutab, kuidas nad kartsid lapsi isegi päeval välja lasta, sest olid sellised lurjused, kes neid millegagi ligi meelitasid. Ta toob ära ühe tollal Leningradis levinud kuulduse, mille sisu meenutab väga 1947. aastal Tartus räägitut. Räägiti, et keegi nagu müüs kartulit Zelenini ja Geislerovski tänava nurgal. Kohale meelitatud ostjal paluti vaadata diivani alla – kus nagu oleks mahakukkunud toidukaart. Sel ajal löödi ohvrit kirvega kuklasse. Kuriteo oli avastanud üks ostja, kes märkas põrandal verd ja kuidagi pääses. (Lihhatšov 1991, 21) Uusi dokumentaalseid allikaid Leningradi blokaadi ajast tutvustab N. A. Lomagini raamat (2000), mis sisaldab Saksa SD luureandmeid oma kõrgematele ülemustele ja Leningradi NKVD aruandeid Džerzinskile ja Ždanovile. NKVD agentide aruannetes, mis tuginevad vaatlusele, leningradlaste rindelesaadetud kirjadele ning võimude autentsetele dokumentidele, kirjeldatakse üldist olukorda ja inimeste meeleolusid blokaadirõngas linnas. Nendeski dokumentides põimusid ilmselt reaalselt aset leidnud kriminaalsed kannibalismiteated ning rahva kujutlused sellest.

6.5. Jutustajate esitusstrateegiad. Vägivalla tunnetamise ja vahendamise piiridest

Realistliku ja arutleva stiiliga Tartu sündmustest jutustajatel kerkis mitmest aspektist lähtuvalt üles küsimus selle kuulujutu loogikast ja usutavusest.

Jutustaja: ...räägiti vorstfabrikust ja süldiks ja seebiks keetmisest, aga need, keda ikka süldiks ja seebiks keedeti, need viidi ikka vorstfabrikusse. Et vat, et noh nagu vasak ei tea, mis parem teeb. Ei miks pärast oli vaja neid seebifabrikuid nimetada.

Olete te korra seepi keetnud? Teate, kuidas seepi keedetakse?

E: Kalmre: Ma olen näinud seebikeetmist.

Jutustaja: Mina olen seepi keetnud ja tean, millest seepi keedetakse, sellepärast ma ei saa uskuda ühtegi juttu. Lugu on nümmoodi, et mul ema keetis pesuköögi katlas seepi ja ta sai sinna katla põhja peale noh vast umbes vaksakese ja niisugust üpris, no mitte väga heledat, sest materjal oli kehva, sest muud me sõime lihtsalt ära. (68)

Teine loogikaga seotud küsimus puudutas kuritöö ohvreid ning kohapeal nähtud koledusi. 2001. aastal ilmunud ajaleheartiklis sõna võtnud mees vahendas oma isa poolt kunagi sündmuspaigal väidetavalt nähtud õudusi.

„Seal oli eesti ajal asunud üks väike seebifabrik. Siis oli sellest järel vaid ahervare. Keldrid ja vanad katlad, mingit prahti täis. Kuid nendes varemetes nägi isa inimkeha tükkide hunnikuid – käed, jalad, torsotükid, juuksed. Aga ka riideid, vihikuid. Ning üht laipa.” (Lõhmus 2001 a)

Esimene jutustaja suhtus teise õuduselamuste vahendamisse kriitiliselt: t e m a i s e r ä ä g i b a i n u l t s e d a , m i d a i s e n ä g i .

E. Kalmre: Aga kuidas see mees sai siis ikkagi näha neid liha-kehasid ja neid käsi ja jalgu ja?

Jutustaja: No vot seda peab tema ütlema, mina küll ei tea. Sellepärast, et ma jutumees ei ole, ma olen jutumees küll, aga räägin ikkagi seda, mis ma oma silmaga näind olen. Ma tahtsin ka näha, ma väga tahtsin näha, aga ei näinud. (9)

Huvipakkuv ongi see, et selletaoliste süžeede varasemad folkloristikud käsitlelused (vt Kõiva 1996; 2005; Kalmre 1996; Langlois 1985 jt) viitavad nende süžeede ajuti ettetulevale egomorfistlikule edasiandmisviisile, mis tähendab, et jutustaja kirjeldab rippuvaid inimkehi jms õudusi oma silmaga nähtuna, esimeses isikus, seda ka hoolimata kuulajate ning kogukonna võimalikust halvakspanust. Mõistagi on sagedasemad teise astme kogemusjutud ehk need, mis vahendavad kellegi teise nähtud koletut kogemust. Need jutud ei kannu niisugust tõsist moraalset ja psüühilist pinget nagu esimeses astmes esitatud kogemused. Esimese astme esituse puhul on tegemist jutustaja väga isikliku suhtega teemasse ja/või sooviga kuulajaid mõjutada ning vapustada, sest samavõrra loogikast kui „kollektiivse au ja häbi kontseptsioonist” tulenev asjaolu takistab neid jutte olemast egomorfistlikud, s.o takistab jutustajad identifitseerima juttu endaga või inimestega, keda nad tunnevad-teavad.

Mare Kõiva on sarnaste esimese-persooni ja teise-persooni juttude iseloomustamiseks appi võtnud narratiiviteooriast tuleneva homoja heterodiegeetilise jutu mõiste. Mõisted „au ja häbi” on kogukonna kirjutamata juriidilised normid, mis seovad indiviidi rühmaga. Niisugune side dikteerib jutustaja käitumise. „Laiema auditooriumi eses jutustades ei aseta jutustaja ennast sotsiaalselt taunitud positsiooni, mille tõttu ta võib oma isikut lähema sotsiaalse rühma silmis kahjustada kaotades au, langedes häbisse ja sattudes hukkamõistu alla. Seda välditakse isegi tajutavalt fiktiivse loo puhul.” Samas märgib autor, et „teatavaid hirmu, häbistamise või häbiga seotud stereotüüpseid jutte saab jutustada enesekohastena, kui need ei riiva au, s.t nad võimaldavad peategelasel end asetada mitte näiteks kaitsetu vägivallaohvri psühholoogiliselt ja intuitiivselt taunitud, vaid

pigem märtri, komplitseeritud olukorrast pääsenu, väikese kangela-se rolli”. (Kõiva 2005, 124–125; vt ka Sutrop 1996)

„Kuumas kambri” ja „vorstivabriku” jutusüžeede puhul on täiesti olemas nende mina-vormis edastamise potentsiaal. See võib, ole-nevalt konkreetsest jutustajast, anda märku loomingust, suurest sisseelamise võimest või inimese psüühika spetsiifilistest ilmingutest. Jutustaja absoluutne uskumine ja samastumine sellega, mida ta räägib, ei tulene ilmselt ainult tahtmisest välja paista ja kontrollima-tu asjaolu edastamisest tingitud julgusest, nagu on täheldatud kum-mituslugude rääkimise puhul. Teatud laadi fanatismi meenutav vorstivabriku lugude esituslaad on semiootilisest vaatepunktist lähtuvalt taandata-va „kunstiloomingu potentsiaalseks algaineks”, kus jutute-gelane „mina” osutub mõtte „kõik teised minu olukorras” kandjaks. Juri Lotman on kirjeldanud sarnast mehhanismi unenägude rääki-misega seoses. Jutustamisprotsess tõrjub mälust reaalsed unenäo-muljed ning inimeses juurdub veendumus, et ta tõepoolest nägi just seda, mida rääkis. Järgmiseks ladestub mällu sõnaliselt ümberjutus-tatud tekst. Sõnaliselt organiseeritud tekst langeb mälus säilinud visuaalsetele kujutlustele ning jääb nüüd mällu nähtavas vormis. Nii luuakse nähtava jutustuse struktuur, mis ühendab endas nii visuaal-susega kaasneva reaalsustunde kui selle grammatilised irrelaalsuse-võimalused.³¹

Niisuguse jutustaja valikud ja käitumisstrateegiad jäävad tavaliselt uurijate eest varjatuks. Harva õnnestub neisse lähemalt pilku heita. Peale paljude muude asjaolude eeldab see võimalus erilise usalduse tekkimist jutustaja ja kuulaja vahel. Üks ilmekas jutustaja, kellega olin mitmel korral kohtunud ja kes esimeses intervjuus esines kui sõja järel vorstivabriku koha peal käinud tunnistaja, kirjeldades seal nähtut küllaltki detailselt ja oma kogetuna, esines meie tutvuse süvenedes ülestunnistusega, et tegelikult ei käinudki ta kohapeal. Lihtsalt tema isa oli seda lugu nii mitmel korral rääkinud ja „aegade jooksul mitmekordse rääkimisega muutub lugu nii siledaks ning lõpuks ei teagi enam, kas on sinu või tema oma.” (214) Jutustaja intervjuud üle kuulates ja mitmeid selle esitusega seotud asjaolusid vaagides võib selle konkreetse jutustaja esitusstrateegiat väga mit-

meti põhjendada. Varemtes toimunud veretöö veendunud eitajana arvas jutustaja, et minajutustus aitab paremini tõestada ja kinnitada tema seisukohta ja ümber lükata selle mehe oma, kes oli ajalehes andnud tunnistusi koletu veretöö toimumisest. Teiseks oli tegemist traditsiooniteadliku jutustajaga, kes kahtles sellise kuulujutu tõeväärtuses ning pidas seda tollase rahvajutu traditsiooni osaks. Kolmandaks tundus talle, et kuulaja, s.t selle uurimuse kirjutaja, tahaks kuulda just sellist käsitlust.

6.5.1. Ostensioon

Kaasaegsetes muistendikäsitlustes on samale nähtusele lähenetud ostensiivse protsessi kaudu. Ostensioon³² on kommunikatsiooni tüüp, kus reaalsus, ese, või situatsioon ise toimib sõnumi rollis, s.o kui jutt muutub/muudetakse tegevuseks. See folkloristide ja semiootikute „riistvaras” 1980. aastatel kasutusele tulnud vaatenurk ühendab endas mitu vahel ka sünergias toimivat tasandit: teadmise e traditsiooni, kogemise, rääkimise ja tegevuse tasandi. (Dégh, Vazsonyi 1995, 236–241; Dégh 2001, 422–442; Ellis 2003, 161–198 jt)

Kattuvalt, aga tunduvalt kitsamalt, on seda nähtust määratlenud juba Carl W. von Sydow, kui ta võttis 1934. aastal esimese astme usundilise kogemuse edasiandmiseks kasutusele termini memoraat. (von Sydow 1948)³³ Usundilise muistenditraditsiooni puhul on uurijad täheldanud selle ainese n.ö kõikuvat olekut, mis tähendab seda, et mõnes esituses saavutab/taastab muistend suurema usutavuse, ilmudes kuulajate ette memoraadi vormis, enamikul juhtudel esitatakse teda aga kolmanda isiku jutuna. Diskuteerides pealnägija tunnistuse üle folklooris, selle tõenduste kvaliteedi üle, jõuame järeldusele, et igale muistendile eelneb teatud või kogetud memoraat, vahetu või peaaegu vahetu kogemus.³⁴

Ostensiooni-põhise lähenemise on tinginud eeskätt tänapäeva muistenditraditsiooni korduv ja kujundlik esiletulek väga erinevates meediakanalites, mis muudavad selle kuulajale, lugejale, vaatajale väga tuntuks ja lähedaseks, mõjutades nende reaalsustaju ning teki-

tades soovi jutus kirjeldatud situatsiooni matkida. Sarnasel moel aktualiseeruvad jutud tänapäeva põletavamatest probleemidest: etnilisest vägivallast, aidsist³⁵, satanistidest jm. Eristatud on ostensiooni erinevaid astmeid: pseudo-, proto- ja kvaasi-ostensioon. Pseudo-ostensioon on omamoodi pettus, kus tahtlikult käitutakse, nagu muistend ette näeb. See on tänapäeval üha enam ja enam esile tulev matkiv käitumisvorm.³⁶ Proto-ostensiooniks (sisuliselt memoraat) peetakse seda, kui indiviid on niivõrd muistendisse sisse elanud, et transleerib selle oma kogemuseks. Kvaasi-ostensiooniks peetakse seda, kui tegelikult toimunud sündmused interpreteeritakse traditsioonis leiduva muistendi esimese astme kogemuseks.

Üks iseloomulikumaid näiteid niisugusest „muistendi sees” viibinud jutustajaisikust on 1986. aastal Tartumaal Võnnus elanud 70-aastane naine, kes rääkis suure sisseelamisvõimega ja personaalkogemusena oma mitmetest kuradinägemistest, aga ka kahest isiklikult kogetud vorstivabrikus käigust ning seal nähtud õudustest. Mõlema kannibalistliku jutu sündmuspaigad olid ka geograafiliselt määratletud. Esimene „kuuma kambri” versioonina käsitletav juhtum leidis jutustajaga aset ühes lähikonna külas.

Linakakmise ajal läksime öömajale ühte majja. Köögipõrandale pandi magama. Uksed olid kapil kinni. Kuuleme: kapis tilk-tilk-tilk. Peremees läksiva kõik magama. Poisid tuliva üles ja kuidas nad urgitsesiva see kapp lahti. Vaatame: inimene rippu pandud jalgupidi, kõri maha lõigatud. Valmis pandud vorstiks teha. See oli Metskülas. Üles, panime ööse mis saime rõivile. Pagesime kõik hirmust ära tollest majast.

Teine tema poolt jutustatud lugu on ilmselt Tartu sõjajärgse kuulujutu üks versioone.

Tartun kah /oli/. Läksime odavat kraami ostma. Sibulatega läksime Tartu. Üks tüdruk tuleb, nooruke. Me räägime, et sahariini tahaks osta. Ta ütleb: „Tulge kaasa.” Meie: „Kas kaugel on?” „Ei ole, siin Emajõe ääres.” Läksime kaasa. Ühest uksest

*vaatasime. Jumal, kui palju päid seal oli. See oli neil vorstivabrik. Seal latse oliva palju kadumu ja. Tahtsid meid ka vorstiks viia. Hakkasime müütsat kutsuma. Müüts siis saigi selle vorstivabriku kätte. Maa all, nagu kelder selline. Üks isa tundis oma tütre põl-le järgi ära. See oli pärast sõda, kui neid vorste tehti inimestest. Üks mees sai oma tütre pea ainult kätte: roosa lint oli juustes.*³⁷

Mõlema jutustuse puhul on tegemist traditsioonipõhise kujutluse muutumisega enda kogetud jutustatavaks sündmuseks. Sama fenomeni on varemgi kirjeldatud eesti libahundimuistendite puhul. Jutustaja Ann Piilberg kirjeldab oma jutustatud traditsioonilises muinasjututüübis ennast kui libahundiks-muundumise pealtnägijat. Lapseeas mitte ainult kuuldud, vaid ka kaasaelatud jutt oli Ann Piilbergi jätnud niivõrd sügava jälje, et selles jutus asetleidnu asetus ta enda elusündmuste ritta ning sundis teda sellest ikka ja jälle teistelegi jutustama. Jutustaja loodud kogemissituatsioon lõi siduva vahelüli muistendi süžee ja reaalse maailma vahele ning liitis stereo-tüüpeid muistendijuhtumisi maailmategelikkusega. (Metsvahi 2000, 53–57) Tänapäeva muistendite analüüsijad rõhutavad, et kogukon-nas puhkenud paanika järel võivad mitmed ostensiooni vormid iseenesest tekkida ja üksteist mõjutada. (Ellis 2003, 163; vt ka Dégh 2001, 422–434)

Võib arvata, et Tartu kuulujutu käibimise ajal toimusid kombi-neerunult ostensiooni kaks viimatikirjeldatud mudelit. Mingi intsident võis ju kellegagi varemtes ka tegelikkuses aset leida. Kogemusloo jutustajale oli eelnevalt mõju avaldanud vorstivabriku kuulujutu vormis tõlgenduse jõuline levik ning hiljem kohalkäimisel saadud isiklikud muljed. Sellise protsessi võiks kokku võtta võrrandiga: traditsioon : kogemus = traditsioon : tajumus.

Tartus mõjutas rahvajutt realsust: sajad inimesed tulid vareme-tesse, et jutustatud oma silmaga näha ja kuuldut ise kogeda. Jutud vorstivabrikust said nii realsuseks kui selle kirjeldamise viisiks. Kõik kokku ei välista aga ka pseudo-ostensiooni võimalust, s.t seda, et keegi võis kuskil jutu ajal just niisuguse tapamasina käivitada. Blo-kaadiaegses Leningradis toimusid sarnased jutumaailma kujutletud ja reaalsest elust ja olukorrast põhjustatud käitumismudelid ilmselt

väga lähestikku ja üksteist toetades. Tartu turulähedastes varemetes kohalkäinud elased erineval moel kaasa oma silmaga nähtule. Paljudele minu jutustajatest, kes olid tollal enamuses vanuses 7 kuni 17, oli see kõik hirmuelamusi tekitav, seikluslik ja ka ilmselgelt ohutu võimalus näha seda kuulujuttudes kirjeldatud tapamaja ning kogeda vägivallaga seotud õuduselamusi.

6.6. Lõpetuseks

Tavaliselt on kuulujutud suhtlemise kasutud ja rahulikud lisandid, aga nad võivad ohutada nii reaalselt kui kujutletud vägivalda. Teisisõnu, kõmu ei pruugi jääda ainult passiivseks rahutuse ja selgusetuse märgiks, mõnikord omandavad kuulujutud reaalsed mõõtmelised aja, koha ja tegelaste tähendused. Transleerides ümbritseva vägivalda rahvajutu keelde, peegeldavad nad vahel ka jutustajate endi valmidust vägivallaks või vähemasti kujutlusi endast selle osalisena.

Fredrick Koenig (1985, 21) iseloomustab kuulujutte kui eemalolevaid, hirmutavaid ja mittejulgestavaid, oma põhiolendusest negatiivseid, aga samas ka meelelahutuslikke. Tõepoolest, kogu sõjajärgse vorstivabriku-pärimuse meelelahutuslik pool võis olla võrreldav nn kollaste ja kriminaaluudiste ümberjutustamisega tänapäeva suulises traditsioonis. Erinevus peitus vahest uudise reaalsuse kogemise astmes, sest Tartus sai igaüks seda omal kombel tunnetada.

Juttudes tekstualiseerunud vägivallakujutelmad sõjajärgsest ajast on paljuse stereotüüpsed ja suhestuvad kogu sellelaadse traditsiooniga folklooris ja kirjanduses ning reaalsete asjaoludega ajaloos. Kogukonna hirmudest, ängistusest ja informatsioonipuudusest kerkis Teise maailmasõja järel üles terve müri traditsioonilisi ning sümbolistlikke inimkeha otseselt ründavaid teemasid. Need olid kogukonna vastu suunatud vägivallategusid varjavad salajased toad ja kambrid, vandenõuteooriad ja salakokkulepped, mütologiseerunud vaenlase kujud, röövimine, tapmine, verevõtmine, vorstiks keetmine jms. Juttudes avalduvate sümbolite tõlgendamine on muidugi vaieldav ettevõtmine, aga kahtlemata tõi siinkäsitletud rahvajutt oma

põhilisel käibimise ajal Tartus varjatult esile sellised privaatsed ja tabulised teemad, nagu naiste- ja lastevastane vägivald sõja ajal ning järel ja nende üldiselt raske õigusteta olukord, samuti võimuorganite vägivaldne käitumine ja Leningradi piiramisrõngas aset leidnud reaalne kannibalism.

Praegu on raske oletada, kas kuulujutud turulähedasest vorstivabrikust, mis oli seostunud reaalse kohaga varemets ja mida masidena kohapeal vaatamas käidi, oleksid võinud põhjustada rahvarahutusi, nagu see juhtus Poola väikelinnas Kielces 1946. aastal.³⁸ Ilmselt jäi Tartus siiski puudu konkreetisusest, süüdlased olid liiga abstraktsed ja inimeste suhtumine juba tollal ka eitav ja skeptiline. Ilmne on aga see, et sõjajärgsel kriitilisel ja mitmeski mõttes depressiivsel ning äreval ajal sai tänu nendele juttudele kurjus ja vägivald Tartus sümboolse kehastuse rahvajutus – seda kutsuti vorstivabrikuks.

Muistendi ja ka kuulujutu roll on taasluua reaalsust sel viisil, et taastuks jutustaja kontroll tekkinud situatsiooni üle. Vägivallarahke sõjajärgne aeg ja totalitaarse režiimi kehtestamise esimesed aastad põhjustasid stressi, kuni selle tunnistajad-kaasaegsed leidsid tollasele olukorrale nime ja vormi aktsepteeritud kultuurilises keeles. Bill Ellis on seda kutsunud „Rumpelstiltskini printsibiks”.³⁹ Sobivasse kultuurilisse vormi pandud kogemus andis võimaluse sellest teistega rääkida ning rääkimine tekitas tunde mingistki kontrollist valitseva olukorra üle. (Ellis 2003, XIV) Ei saa märkimata jätta ka seda, et ühiskonna sotsiaalne struktuur mõjutas (kuulu)jutu rääkijate isiklike vajadusi ja esituse ning auditooriumi omavahelist dünaamikat. Isiklik vajadus ning jutu dünaamika vormisid aga kuulujutu sisu. Kriisilukorras usutakse väga paljut, mida rahulikumas öhkkonnas keeldutakse omaks võtmast. Pingelistes situatsioonides on personaalne vajadus teadmiste järele nii suur, et ei hoolita sellest, et see, mida teada saadakse, on samaaegselt nii oluline kui ka kahtlane. (Fine, Turner 2001, 51–52) Tartus leiti olukorrale kogukonda rahuldav seletus: aeg oli nii hull, et kõik oli võimalik, ka inimlihast vorsti müümine turul.



Paremal hoone Ülikooli 1, mille katuse taga Vanemuise varemete serv, 1950. aastad. Esiplaanil Aleksandri tänav. TMF 1058-100

VII. Vorstivabriku jutu retseptsioonist tänapäeval

7.1. Muistend mälestuste ja eluloojutustuste keskmes

Erinevalt Eesti Rahvaluule Arhiivis talletatud üksikutest „kuuma kambri” tekstidest, olid mul Tartu sõjajärgse kuulujutu-muistendi esituse puhul kasutada suulised intervjuud ja mitmed kirjad ning päeviku ja eluloo vormis ülestähendused, mis pakkusid rikkalikku kontekstiliselt pinda andes võimalikke seletusi Tartu vorstivabriku-jutu tekkimisest ja dünaamikast arusaamiseks. Muistendite ja eriti kuulujuttude lühiajalisust arvestades peaks see jutt 20. sajandi keskpaigast juba ammu olema unustusse vajunud, ometi ei ole seda juhtunud. Miks siis sõjaeelne põlvkond on lugu siiani meeles pidanud, liigitades selle oma ajaloos toimunud oluliste sündmuste hulka? Missugune sõnum on selle traditsioonilise rahvajutu esitustel tänapäeva jaoks? Missuguse tähenduse annavad sellele kuulujutule erinevad jutustajad ja miks nad seda teevad?

Kuulujutt vorstivabrikust, nagu ka ükski teine jutt ajaloost, ei saa olla kapseldunud elutarkus või omada ühtset reaalsuse mõõdet. Teisisõnu, jutt ei saa olla autonoomne üksus ja omada ühte kindlat tähendust. Jutu tähendus varieerub ja selle annavad talle jutustajad-kuulajad kindlas sotsiaalses kontekstis.¹ Üldiselt võib väita, et nendesamadele muistenditele-kuulujuttudele kui neid hõlmavatele eluloojutustustele on üldiselt rakendatavad samad analüütilised strateegiad, sest nad on jutustajapoolne valik nendest tema poolt läbi elatud sündmustest ja olukordadest, millel on oluline roll jutustaja individuaalsele identiteedile. Mõlemad peegeldavad sotsiaalset konteksti ja sünnivad jutustaja ja kuulaja vahelises kahekõnes kui personaalne metafoorne manifest ühiskonnast ja ajaloost. Selle ma-

terjali põhjal võiks ka eeldada, et niisugune elu-ajaloo intervjuu iseenesest võiks anda olulise juhise jutu interpreteerimiseks. (Vt ka Arvidsson 1998, 95)

Mineviku mälestused ja eluloojutustused toetuvad paljuski vana-dele väljakujunenud mallidele, kusjuures mälestuste eredamad voo-lusängid ongi ilmselt traditsioonilised muistendid, kuulujutud, laulud, naljad, uskumused jmt. Samas ei jutustatud mulle seda lugu ja kogu sellega kaasnevat mälestuste ja hinnangute kogumit kui folkloori-teksti (muistendit), vaid anti edasi kui ajalugu ja sõjajärgset reaalsust, millesse jutustaja ise sulandus koos oma tollase ja praeguse elukäigu ja mälestuste, väärtussüsteemide ning hinnangutega oma senisele elukäigule, ajaloole ning tänapäevale. Folkloristist jutu-uuri ja seisu-kohad ühtivad siin suulise ajaloo uurija põhitõega, mis tugineb eeldusele, et jutustajal on igal juhul õigus oma arvamusele, tõlgen-dusele ja vaadetele, sest just need toovad välja iga üksiku nägemuse minevikust. Soovides aru saada oma minevikust, on ka nende jutus-tuste puhul erinevat sugu ja erineva sotsiaalse ning poliitilise tausta ning eelistustega inimesed loonud nii sarnaseid kui erinevaid kujut-lusi sellest, mis kunagi nende linnas, nende endiga ning nende ümber toimus.

7.1.1. Jutustuste sisust, struktuurist ja kirjeldusviisidest

Sisuliselt on suulised jutustused sõjajärgsest Tartust mosaiik, mis peale tuumiklo (kuulujutu ja muistendi esitus) koosnevad olusti-kukirjeldustest, biograafilistest seikadest ja paljudest tol ajal jutus-taja enesega või tema ümbruses aset leidnud ilmekamatest juhtumi-test, mis kõik avavad jutustaja suhet toimumusse või pakuvad üldi-semat sotsiaal-ajaloolist konteksti. Need suulise ajaloo raamistuses pool sajandit hiljem räägitud lood on sündmuste rida, milles vorsti-vabrikus käik on üks oluline sündmus mitmete seas, mida inimesed

mäletasid sõjajärgsest Tartust, tegelikult üks paljudest, mis puudutas, ja kaasaegsetele, tol ajal lastele ja noorukitele, meelde sööbis.

Jutustajate poolt mälu ja intellekti abil loodud sõjajärgsete sündmuste edasiandmiseks oli appi võetud struktuur, mis moodustas jutu üldise konteksti ehk raamistikku ning millesse inimesed oma tegevuse paigutasid, et see oleks kuulajale arusaadav ja hinnatav. (Vrd Thaiss 1978, 13) Kui kuulujutu ja muistendi rääkijal ja vastuvõtjal on eeldatavalt sama ikonograafiline horisont ning midagi ei ole vaja seletada, sest vahendaja ja kuulaja kontekstuaalne tagapõhi on sama, siis mälestuste ja eluloojutustuste puhul on jutu suunitlus teine. Need jutustused toovad välja jutustaja poolt loodud erilise reaalsuse, mille esituse ja uurimise lähtepunkt on olevikus. Kogukonna jaoks tähtsad sündmused on jäänud inimeste mällu skemaatiliselt ja aja möödudes on need sündmused indiviidi ja kogukonna jaoks omandanud uusi tänapäevast lähtuvaid tähendusi ning kohandunud



Aleksandri tänav, 1920. aastad. TMF 1054:3

kaasaajast lähtuvatele vajadustele. Tänapäeva eluloo-uurijad viitavad samuti aegade ning tõlgenduste sünkretismile. Eluloo jutustaja loob reaalsuse kaasates sinna erinevad ajad: sündmuse toimumise aeg, jutustamise aeg ning ka nende vahepealne aegruum. Rahvaluule žanrispetsiifikas oluline teksti ja tekstivälise tegelikkuse suhe avaldub neis jutustustes n-ö manifesteerivas esitusviisis ja me võime jutustusi Tartu vorstivabrikust pidada tähenduste kompleksiks, mis jutustavad minevikust, tänapäevast ja minevikust tänapäeval. (Vrd Jaago 2001, 231–233)

Üldistatult meenutas jutustuste struktuur draama osi, kus olid olemas nii tegevus (linnasõit, turulkäik, varemetes vaatamas käik jms), koht (varemed, turg, Kivisild, vorstivabrik), kui tegelased (jutustaja, tema lähikondsed, kaaslinlased, sõjapõgenikud, sõdurid, „kotipoisid”, venelased, sakslased, juudid, KGB, müilits) ning peale selle veel jutustajapoolsed enamasti reaalsel emotsioonidel põhinevad olukorra määratlused, nagu hirm, ebakindlus, ootus, lootused, toidupuudus, kuritegevus. Nende eelpoolnimetatud korduvate teemade kõrvutamine Eesti Vabariigi aegse kaubakülluse ja heakorras linnaga, uhkete majade ja sildade ning heal järjel turvalise eluga andis neile jutustustes (justkui) sümboli väärtuse. Tekkis omamoodi tollast aega edastavate märksõnade-sümbolite struktuur, mille ümber jutustajad oma jutustused sõjajärgsest ajast Tartus konstrueerisid. Niisugune vastandamine on sõjamälestuste puhul küllap üsna tüüpiline.²

Ja siis me tulime üle Kivisilla ja läksime ringpoodi, Jänese ringpoodi juurde, sinna läksime peitust ja kulli mängima. Teate need suured ümarikud postid teate seal ja. No seal allkorruste peal olid, noh ta oli ka kõrge maru kõrge vundament. All olid nahad, ketid, hobuserauad, noh niisugused kauplused ja siis trepid läksid ülesse ja siis oli suur, lai, sõida või autuga need Jänese ringpoed. (38)

Lühikesi telefoni- ja pikemaidsilma intervjuusid mõjutasid kaks varem Tartu Postimehes ilmunud artiklit. Nendega argumenteeriti-vaieldi, sageli viidati ka nendes pakutud detailidele. Sellest

ei saanud siiski domineerivat liini jutustustes. Niisugused kõrvalepõiked ei mõjutanud palju individuaalsete jutustuste sisulist poolt – tegemist oli ilmselt korduvalt pere ringis esitatud jutuga, kinnistunud traditsiooniga, kus nii detailid kui rõhuasetused olid juba varem paigas. Pikemate intervjuude puhul on materjali esitus sarnane eluloo episoodilise esitusega, kus vahetuvad süžee, assotsiatsioon ja emotsioon (vrd Raudalainen 2001, 68).

Käesoleva uurimuse koosseis ei lähtu jutustuste lingvistilisest analüüsist, küll aga viidatakse selle tõlgendamisel mitmel puhul eraldi mõtteliste üksustele, millel on mõned sisust, vormist ja funktsioonist lähtuvad tunnused. Olen nimetanud neid jutustaja strateegiaid tinglikult lähenemisnurkadeks e käsitlusviisideks. Ajalooline lähenemisnurk (tollal Tartus...) loob üldise minevikulise perspektiivi, personaalne lähenemisnurk (...ja siis me käisime vorstivabrikut vaatamas) kirjeldab jutustaja käiku vorstivabrikusse, selle käigus antakse tänapäevast lähtuvaid hinnanguid, kogemusi, tõlgendatakse sündmusi ja ümbritsevat reaalsust. Muistendilise e kuulujutulise



Kaubahoov ja Aleksandri tänav 1938. aastal. EKLA foto Album 192:17

lähenemisnurga (räägiti, et üks piimanaine...) kaudu anti edasi sedasama sõja järel kuulnud juttu. Viimane sisaldas enam traditsioonilisi motiive ja stereotüüpset sisu ning uskumuslikku alusmaterjali. Sõjajärgset reaalsust luues kasutas jutustaja neid erineva mütoloogilisuse astmega strateegiaid vahelduvalt ja ka samaaegselt.³

Kohamääratlused Kivisild, turg ja varemed ei olnud jutustustes ainult sõjajärgse aja mälestuste emotsionaalset pinget kandvad sümbolid, nad olid olulised orientiirid sündmuskoha geograafilisel määratlemisel, moodustades otsekui visuaalse teravnurga, kus edaspidi kirjeldatavad vorstivabrikuga seotud sündmused hargnema hakkasid.

Muistendilise väljendusviisi kohaselt kirjeldati varemeid kui halba paika, kus tegutsevad kurjad jõud, kuhu meelitati, tõmmati konksu või linguga, viidi vägivallaga. Siin oli paik kotipoiste, röövlite, mõrtsukate ja vägistajate jaoks.

Ja Kitsast tänavat pidi ega ei julgenud ka tulla, sõbraga /ainult/ kahekesi käisime.

Ja siis Kitsast tänavat pidi tuleme, praegu on vist see keller alles sääl, kui Kitsast tänavat pidi üles lähed, siis need trepid on seal teate. Seal on praegugi üks vundament seal. Too oli väga ohtlik koht, sinna üteldi, et tõmmati inimesi sisse. Jah nii et nais-terahvad sealt käia ei julgend. Tead, see aeg oli üldse nisuke, et ega naljalt ikka varemete vahele /ei lähel/, ja ega inimesed kadusid ka kogu aeg. (31)

Rahvajutumaailmas on varemed üldiselt tuntud keelatud alana, siit võib alata käik allilma ja keelualasse sisenemisel käivitub tegevus. Vorstivabrikki tegutses turulähedastes varemetes maja keldrikorru-sel.

Realistlikuma (ajaloolise või personaalse) kirjeldusviisi kohaselt võis varemetes samuti ajuti olla kriminaalset seltskonda, kus ööbiti

ja röövitud kaupa sorteeriti. Sellest siis kaltsude ja kottade hunnikud. Vähem kardetav ja omasem territoorium olid varemend nende jaoks, kes sõjajärgses toidupuuduses varemete vahel endale juurvilja kasvasid. Sõjajärgsetele lastele olid varemend mängumaa, kus iga päev mängimas käidi.

Meie põhiline mängukoht oligi varemend. Kastanist Riia tänava poole oli varemendes ja sel ajal oligi see kõik meie mängumaa. Otsisime seal värvilisi klaasikilde ja mängisime nendega teate küll seda, mis praegu kopikaga mängitakse, et visatakse õhku ja. Seal oligi kõik see meie mängumaa. Seal oli riidehunnikuid ja -ribasid, neid korjasime nukkudele. Vahel kohtasime seal mõnda teist kampa. Mina mäletan, et see hirmujutt liikus nagu rohkem laste hulgas, sest meil kodus vanemad sellest ei rääkinud ja seda tõsiselt ei võetud. Aga poisid küll narrisid mind. Mul olid patsid ja siis



Suur Kivisilla tükk pärast sildade õhkulaskmist Soola tn nr 10 korteris Tartus, sõjasuvel 1941. Foto K. Hintzer (Hinto). ERM foto 1016:26

*pilgati, et ära nii varemetele ligi mine muidu tõmbavad sisse. Ja sellel oli muidugi tõepõhi all, sest kotipoisse oli palju. Need vorsi-
tivabriku ja muud sellised jutud käisid nii 1946 kuni 48. (16)⁴*

Varemed olid omamoodi märgiks nõukogude korra kahese tõekriteeriumi olemasolu kohta. Ühest küljest olid varemed igapäevane reaalsus, teisalt hoiduti „Postimehes” ja hiljem ka „Edasis”⁵ varemete fotode avaldamisest. Kõik pidi paistma kaunis, eesrindlik ja laitmatu. Nõukogude avalik retoorika rääkis Tartu linna „taastamisest”, mis tegelikkuses tähendas mitte niivõrd linna ülesehitamist, kui varemete lammutamist. See oli tartlastele raske kohustus, mida täideti sunniga ka pühade ajal.

Ma mäletan lihavõttepühi oli vist. Meid saadeti kõiki, pidime minema neid varemeid taastama. Kõik ikka pühade ajal. Esimese püha kirikukellad löid ja ema läks mul kirikusse. Aga mina



Tartu Tügi tänav 5. septembril 1941. Maarja kiriku varemed. EKLA foto B 104:143.

läksin siis, Tehveri Olli ja kõik me läksime sinna neid telliskivisid kokku panema. (53)

Varemetest rääkimine sundis jutustajat sõjajärgset ebaturvalist maailma võrdlema sõjaeelsesse aega jäänud korrastatud ja turvalise maailmaga. Kõik kolm vaatenurka olid kasutusel Kivisilla kirjeldamisel. Maagilist rahvapärimust endaga siduv Kivisild⁶ oli ja on laste mälestustes sõja ajal purustatud objektidest kõige populaarsem, omamoodi kunagise turvalisuse, püsivuse ja heaolu sümbol.

Ja siis meie mängumaa, mul õde ka, õde on 2 aastat noorem. Meie mängumaa oli Kivisild. No teate, kui ilus see oli, oi. Kordnik oli alati pääl, tead, kuldrandiga müts pääs, teate, voorimehed – 2 voorimeest sai üle niiviisi, aga autud enam ei saand, ta oli niipalju kitsas. (38)

Kivisilla õhkulaskmist kirjeldati kui ülimalt dramaatilist sündmust. Jutustaja osavõtlikkus toiminu suhtes väljendus selles, et ta oli kas kaudsel või otsesel moel pealtnägija ja nüüd, 50 aastat hiljem, ka tunnistaja. Kirjeldati, kus sel ajal oldi, kuhu kivid kukkusid, mis tunded inimest siis valdasid.

Ma mäletan Kivisilla õhkulaskmist. Isa tõi mind linna, ma nägin seda, kui Kivisilla peal olid suured riidad kasehalgusid ja vene sõdurid kandsid ikka sinna juurde. See oli eelmine päev ja isa ütles, et nad lasevad õhku, et ma tahan sulle näidata, et noh, et sa mäletad siis. No tema nii hindas seda silda. Nüüd ma mäletangi. Ja ma mäletan siis seda. Maal oli kõik teada, et hommikul kell neli lastakse sild õhku. Siis me olime kõik, keegi ei julgend magada. Siis kõik aknaklaasid kõikusid. Nii tugev oli see laske-moon, mis siis... no sild köeti kuumaks ja siis. Ja neid oli palju linna peal, kaua aega veel neid kivisid. (27)

7.2. „Keelatud linn” ja keelatud mälestused

Totalitaarne kord kehtestas inimeste käitumisele ja suhtlemisele ranged välised ja sisemised rajad. Välised piirid tähendasid geograafilist suletust, infosulgu ja võimudepoolset tsensuuri. Sisemised piirid märkisid enesetsensuuri ja suhtlusringi piiratust.

Nõukogude aja suuline kommunikatsioon jagunes mitte üksnes privaatseks ja avalikuks, vaid rajanes vastastikusel usaldusel ja sotsiaalsete võrgustike antud garantiidel. Kujunesid välja uued teemad, millest räägiti üksnes täiskasvanute seltskonnas ja mida ei räägitud lastele. (Kõiva 2005, 138) Tartust sai nõukogude ajal „keelatud linn”, mis oli välismaailmale suletud siin asuva nõukogude sõjaväe lennuväebaasi tõttu ning ilma eriloata ei olnud välismaalasel võimalik linnas viibida.

Totalitaarse korra kontrollmehhanismid sundisid vaikima kõigest, mis selles linnas kunagi oli juhtunud, aga nagu muinasjutuski tuleb saladus avalikuks ja tabu omandab erilise tähenduse siis, kui seda eiratakse. Keelatud kambrid saavad mõtte ja köidavad kuulajate tähelepanu siis, kui neisse sisenetakse või juhuslikult saab avalikuks tegija nimi. Nõukogude ajal räägiti väikestes usaldusväärses seltskondades sellest, kuidas välismaalt külla tulnud sugulased Tartus ikkagi salaja käisid ja ööbisid. Samamoodi liikusid nõukogude ajal jutud massimõrvast Tartu vanglas ning ka varemetes tegutsenud vorstivabrikust. Vorstivabriku teema oli üks neist paljudest, mille avalikult esitamine ei tulnud sõjajärgsetel aastatel eriti kõne alla. Jutustajad mäletasid, et sellest räägiti salamisi Tartu korterite ühisköörides ja väikestes pereringides.

Sinna panti ka üks teine perekond kokku nii, et meie köök oli justkui nõndanimetatud punanurk, kus sis naised ja mehed oma uudiseid rääkisid /.../ ja sää! köögis ma kuulsingi esimest korda seda Soola tänava vorstivabriku juttu, kus olevat tehtud inimestest vorsti. Noh minule otseselt seda juttu ei räägitud, aga vanemate inimeste juttu siis sai päält kuulatud, seda seal jahvatati mitmes variandis. (1)

Hirm selle levitamise repressiivsete tagajärgede ees sundis ilmselt paljusid vanemaid lapsi asjasse mitte pühendama.

See oli nii jube asi kohe tead, et... Vene valitsuse ajal ei tohtinud seda kellegile, vai me ei julgenud rääkida, ainult omavahel rääkisime. Ja nüüd tuli välla niiviisi, et Juhan ei julgend oma lastelegi rääkida kudas täpselt oli, tead. Juhan kartis väga, tema oli ettevaatlik kõiges. Juhan kartis, et võis poliitiline asi olla, et just sellepärast, et miilitsad püüdsid seda varjata. Ja et kuskil lehes ei kirjutatud, et mitte midagi ei avaldatud ja rahva sees levisid kogu aeg kõiksugused jutud, tead. Ja siis Juhan oli väga ettevaatlik ja kartis, et lapsed võivad välla rääkida. (156)

Ajaleheartiklid olid küll ajendiks, aga üldiselt ei olnud juhus, et ligemale viiskümmend aastat letargilises olekus lugu korraga jälle aktualiseerus. Ühiskondlike muutuste kõrgajal tõuseb huvi pärimusliku ajaloo vastu, nii rahvaluule kui ajaloo arhiivid täituvad sel ajal tavakodanikest uurijatega, kogutakse ja kirjastatakse biograafiaid ja mälestusi. Vanema põlvkonna ning ka keskealiste inimeste hulgas tõuseb huvi nn konspiroloogilise kirjanduse (KGB, salaühingud, salakokkulepped) ja ajaloo „valgete laikude” vastu. Niisugusel perioodil muutub ajaloolise ja pärimusliku mõtlemise osakaal ühiskonna tavateadvuses määravamaks kui rahulikul arenguperioodil. Sellistel teatud kriitilistel ajalooperioodidel on täheldatud ka mütooloogilise mõtlemise ja seletuste otsimise osatähtsuse tõusu.

Sõja ajal ja sõja järel said müstitsism ja ebausk igapäevaelu sagedasteks saatjateks. Eesti allikatest pakuvad Jaan Roosi päevikud selle kohta mitmeid teateid. Nõukogude Venemaal olid niisugused märgid veelgi ilmekamad. Seal levisid eriti maapiirkondades nn kaitsekirjad, kerkisid esile ennustajad ja prohvetid, näiteks Stavropolis põhjustasid paanikat seal levinud kuuldused peatsest Maa ja komeedi kokkupõrkest ning kohe saabuvast maailma lõpust. (Vt Zubkova 1998, 69) Niisugused perioodid on ajaloos esinenud lainetena. Eestis võis näiteks 1990. aastate alguses, totalitarismijärgse ühiskonna algperioodil, märgata muuhulgas usundilise muistendi

(ufod, selgeltnägemine, nõidus, telepaatilised kogemused jms) vohamist nii tava-suhtluse tasandites kui paljudes meediakanalites.⁷

Poolas kerkisid 1990. aastatel tsensuuri kadudes taas üles Kielce pogrommi ümber levinud oletused ja kuulujutud. Sellel valulikul teemal on kirjutatud artikleid ja avaldatud mitmeid raamatuid. Paljud poola ajaloolased ja folkloristid osutavad, et enamus neist lõppematutest arutlustest ja süüdistustest-spekulatsioonidest väljendab mütoloogilist mõtteviisi, mille allikateks on hirm, eelarvamused, vihkamine, sallimatus, poliitiline pimedus ja teised frustratsioonid. (Vt Czubala, Milerska 1999; Kielce)

Tänapäeva personaalsed nõukogude-aja meenutused on struktureeritud paljuskki just rahvaluulele toetuvalt. Nõukogude aega mäletatakse ja kujutatakse läbi traditsioonilise rahvaloomingu. Võib väita, et üks tolleaegse kollektiivse hirmu retoorika väljendusviise tänapäeva ajalookäsitlustes, mälestusteraamatutes ja kirjanduses on ka vorstivabriku-lugude esiletoomine.

Kui ma koolis hakkasin käima, liikusid jutud lasteröövimistest ja „vorstivabrikutest”. Karmilt oli keelatud ükskõik millise võõraga tänaval rääkida või, mis veelgi hullem, kaasa minna. Alklassid käisid valdavalt õhtuses vahetuses ja pimedas koju tulles oli alati kõhe tunne. (Tammer 2004, 35)

Vorstivabrikutele kui sõjajärgse aja hirmuallikale on viidanud näiteks ajaloolane Lauri Vahtre oma populaarses ajalooülevaates „Elu-olu viimasel vene ajal” (2002, 17) ja kirjanik Viivi Luik oma romaanis „Seitsmes rahuokevad” (1985, 135). Eelpool motoks valitud katkend Tartu kirjaniku Lehte Hainsalu romaanist „Kellakuuljad” (2001) vihjab otseselt siinkäsitletud Tartu kuulujutule vorstivabrikust.

7.2.1. Kuulujutt vorstivabrikust sõjaeelse põlvkonna enesemääratluse osana

Üks muistendile lähenemise viise on käsitleda seda hirmu vaatenurgast, sellest lähtuvalt on muistendeid nimetatud hirmu kultuuriliseks

keeleks. See tähendab seda, et inimesed, kes räägivad muistendeid, verbaliseerivad oma hirme ja nii vabastavad end sellest. (Vrd Röhrich 1988, 1–15) See ehtfolkloristlik seisukoht ei ava konkreetse juhtumi kogu tähendusruumi. Individuaalses ja kollektiivses mälus säilitatuna ja aeg-ajalt jälle esitatuna on need jutud püsinud pool sajandit. Tegelikult ei vabastata end jutustamisel hirmust, verbaliseerides on paljud kuulujutu kaasaegsed loonud sellest endale kinnisidee, võiks öelda, et surematud koletised ja painajad. Kinnitamata jäänud oletused kunagi liikunud jubedate kuulduste kohta on jäänud sügavale inimeste teadvusse ja selle üle arutletakse ikka veel vanema põlve inimeste hulgas. Nimelt on vorstivabriku lugu ühelt põlvelt teisele edasi antud ka kui ajaloolist tunnistust nõukogude aja koledustest. Nende jutustuste üks olulisemaid funktsioone on see, et nad lubavad informantidel välja öelda oma arvamuse nii personaalselt kui ühiselt läbi elatud ajaloo kohta. Sõjajärgse aja raskused ja õudused üle elanud generatsioon kordab seda kui ilmekat näidet tollasest sotsiaalsest ja poliitilisest probleemist.⁸ Järgnevalt esitatud näide avab eelpool kirjeldatud jutustaja positsiooni ehk kõige kujukamalt. 2005. aasta lõpul sain arvutikirja mehelt, kes oli minu jaoks üles kirjutanud oma eaka isa räägitud jutu. Küllaltki literatuurse raamjutustuse vormis esitatud tekst vahendab kirjutaja isa Omski vangilaagris 1956. aastal kuuldud jutu.

Seda lugu kuulsin 1956. aastal Omski vangilaagris, mille asukad olid peamiselt poliitvangid. Elasin ühes barakis eestlase M-ga⁹, kes oli selleks ajaks juba raskesti haige, kaasvangide seas sosistati, et vähki suremas. Tööl mees enam ei käinud, siirded olid üle keha laiali, ta lebas naril ja sisustas aega kodust saadatud fotode ja kirjade lugemise-vaatamisega. /.../ Ühel õhtul, kui kaasvangid töölt tagasi olid saabunud ja barakis omi asju teha kohmitsesid, kutsus M eesti mehed oma nari juurde ja rääkis järgmise loo.

Mul ei ole enam palju elada antud, rääkis ta, sellepärast tahaksin südamelt rääkida, mis minuga Tartus pealesõja aastatel juhtus. See on mind palju aastaid vaevanud, ehk saan nüüd rahu.

Olen pärit Põltsamaalt, suurema osa oma elust töötanud loomadega. Minu venna arreteeris julgeolek kohe peale venelaste tagasitulekut ja saatis peale kohut Siberisse. Töötasin sel ajal loomade ülesostjana ja minu käest käisid läbi suured summad. Rahva hulgas liikusid kuuldused, et inimesi saab julgeoleku meeste käest suure raha eest vangist välja osta, tuleb ainult leida inimesed, kes asja ära korraldavad. Lasin kuulutada oma huvist siin ja seal, kuni minuga ühendust võeti ja Tartu äärelinna suunati. Kästi suur summa raha kaasa võtta ja asi saladuses pidada. Võtsin paki rubladega kaasa ja hakkasin etteantud aadressi otsima. Kohale jõudes nägin, et see oli kõrge vundamendiga maja, mille välistrepp viis teisele korrusele. Trepi ees lebas suur, murdja olemisega koer. Tulin väga vaikselt ja hiilisin loomast mööda, läksin tasakesi teisele korrusele ja astusin ühte tuppa. Toas polnud kedagi, ruumis oli tavaline mööbel: tool, laud, seina ääres kapp. Mul pole kombeks võõrastes kappides tuhnida, aga seekord justkui kiskus selle kapi poole. Teinud kapiukse lahti, kangestusin – kapis rippusid konksude otsas kaks verist inimkeha. Jõudsin veel näha, et kapil polnud põhja, sügavusest kumas elektrivalgus. Küllap lasti surnukehad mingi mehhanismiga allakorrusele. Kuna loomade tapmist nägin oma ameti tõttu sageli, siis veri mind vedelaks ei löönud. Ent seal kapis avanenud vaatepilt oli võigas ja ma tegin kibekähku sääred. Kui olin koera juurest mööda tuisanud, kargas loom üles ja hakkas kurjalt haukuma. Tänavat pidi joostes ja tagasi küigates nägin, et keegi jälitas mind, kuid ma suutsin ta, nagu öeldakse, maha raputada. Süda kloppis, olin endast väljas, samas tänasin jumalat, et olin rahade ja eluga tulema pääsenud. Hiljem panin tähele, et keegi punaseks võõbatud huultega naisagent luuras mu järele. Arvatavasti oli tema see, kes mu mantlitaskusse poetas paberitüki, millel kiri "Kui midagi nägid, siis pea suu". Varsti võeti mind kinni ja tehti süüdi Oma-kaitses osalemise eest. Algas Siberi teekond ja praegu olen siin teie ees suremas. Ma pole seda lugu kellelegi varem rääkinud, isegi NKVD uurijatele mitte.

Varsti vana M suri, mulle aga jäi see kummaline lugu eluks ajaks meelde. (214)

Eelnev teise astme minavormis esitus oleks mitmeti võrreldav Võnnu naise Aleksandra egomorfistliku jutustusega¹⁰, kui see ei erineks oma probleemipüstituse ja personaalse ning ajaloolise vaatepunkti poolest. Minategelane-jutustaja pääses küll „kuumast kamb-rist”, kuid sealsete õuduste nägemine ja süüdlaste teadmine maksid end kätte, muutes mehe saatust, viies ta vangilaagrisse ning hiljem surma. Minajutustaja arvates on tema vastu toime pandud süütegu, mis ei ole mõeldud andestamiseks, ega tema poolt nähtud õudused unustamiseks. Tegemist on manifesteeriva esitusviisiga, mille käigus sai traditsioonilisest muistendist moraalne testament – järeltulijatele mõeldud (süüdistav) jutustus minevikust. Jutustuse sõnumit võimendab terav reaalsuse mõõde, mis on nende juttude sõjajärgsele eesti traditsioonile üldiselt väga omane. Sellegi jutu puhul on tegemist konkreetse, lihast ja luust jutustajaga, kes räägib iseendaga väidetavalt juhtunud lugu. Mulle jutustuse edasiandnutel olid teada kunagi Siberi vangilaagris selle loo jutustanud mehe nimi, suguvõsa ja tema järeltulijate nimedki.

7.2.2. Kui üle-elamisest sai läbi-elamine: informantide vastused

Suulise ajaloo diskursusest lähtuvalt on tegemist reaalelul ja käitumisel baseeruvate kuuldestega, mille kohta paljud inimesed arvavad, et need on tõesed. Need arvamused põhinevad empiirilisel kogemusel ja tähendavad palju sõjaeelse põlvkonna inimestele. Eelneva käsitluse põhjal võiks lausa öelda, et vaade ühele sündmusele ajaloost toob välja ühe põlvkonna maailmavaate ja tõlgendused sellest, mis juhtus murrangulisel sõjajärgsel ajal. Tänaest päevast lähtuvad tõlgendused sellele on vaated ajaloole ja seal aset leidnud sündmustele üldisemalt.

Niisugune oma mineviku loomine (fabuleerimine) on vajalik nii indiviidi kui grupi enesemääratluse(k)s. On iseloomulik, et erinevus ajaloo kui dokumenteeritud fakti ja folkloori kui ülepakutud-üldis-

tatud informatsiooni vahel ähmastab kogu niisugust ajaloo konstrueerimise katset. (Vt Langlois 1985, 9)¹¹

Minu informandid olid inimesed, kes olid enamuses sündinud 1930. aastatel, mõni veidi varem, mõni veidi hiljem, s.o 1920. aastatel ja 1940. aastal. Nende inimeste lapsepõlv ja mõnede puhul ka noorukiiga jäid esimese Eesti Vabariigi aega. Omariikluse kaotamine, sõda ja sõjajärgne aeg olid kesksed kogemused nende elus, ühtlasi ka pöörde- line aeg nende elus ja saatuses. Võib öelda, et sõda ja sellele järgnenud aastate emotsionaalne pind olid selle põlvkonna jaoks mitmeski mõttes ka unikaalsed: mitte ainuüksi ekstreemse stressi tõttu, vaid ka sel- lepärast, et see nõudis varasemate poliitiliste ja sotsiaalsete prioriteetide ümberhindamist. (Vrd Zubkova 1998, 15)

Tartu kuulujutu esilekerkimine ja aktiivne periood langes Teise maailmasõja järgsele murrangulisele ajale. Minu intervjuude ajal oli Eesti taasiseseisvumisest möödunud kümmeaastat. Jutu sotsiaalpoliitiline kood avanes nüüd rohkem hinnangulisest, võiks öel- da, et õiguslikust küljest, kus üks generatsioon tõlgendas ja andis hinnangu kunagi juhtunud sündmusele oma ajaloo murdepunktis. Kanoniseerides minevikku püüti taastada ajaloolist tõde ning seelä- bi piiritleda oma sotsiaalset identiteeti. Paradoksaalselt toimus tol- lase sündmuse tõlgendamine jällegi radikaalsete ühiskondlike ja sotsiaalsete muutuste ajal. Jutustustes segunesid ajastud ja paljud kaasaegsed vastuolud aitasid kaasa vanade ettekujutuste ning mine- viku ängistuste elustumisele. Totalitarismijärgses ühiskonnas satuvad inimesed paljude sisemiste ja välimiste muutuste meelevalda, mis nõuavad uusi väärtushinnanguid, uusi käitumismalle ja lahendusi. On tavaline, et vanad käitumismudelid ei sobitu hästi uute arusaam- adega. Sellesama sõjaeelse põlvkonna osaks ei ole olla juhtival positsioonil tänapäeva ühiskonnas, sellepärast on talle eriti oluline oma koha ja identiteedi määratlemine uues ühiskonnas. See toimub ühiste läbielatud sündmuste kaudu. Niisugune ajaloo mõtestamise ja sellega „toimetuleku” protsess sarnaneb uue identiteediloomega, ka siin võetakse sageli appi vaenlase kuju. Sarnasest psühholoogili- sest pingest tingitud agressiivsuse esiletulekut postsotsialistlikes riikides on paljudel puhkudel täheldatud. (Vt Parktal 2004, 2335– 2342)

Toimunu uskumine, aga ka mitteuskumine, kuid igal juhul selle tähenduse avamine tänapäeva ühiskonnale oli paljude intervjuueeritute jaoks oluline küsimus. Just siin avaldus jutustuste isiklik ning kollektiivne tasand. Samavõrra nagu muistendit ei saa esitada ilma seda muutmata kõneakti käigus ja iga edukas esitus võib kujuneda intersemiootiliseks translatsiooniks (mille lõpp-produkt võib olla algsest sootuks erinev), samavõrra sundis selle jutu esitus inimesi mõtlema, filosofeerima, argumenteerima ja vaidlema. See sundis inimesi ka aususele ja tagasihoidlikkusele: väljendama oma tõelisi tundeid, veendumusi, hirme, nõrkusi ja läbikukkumisi. (Vrd Dégh 2001, 313) Need muistendi poolt ebastabiilsel moel ühitatud reaalistlikud ja mütoloogilised jooned suunasid jutustajat mõlema maa-ilmavaate suunas.¹²

Paljud pärimusliku ajaloo ja mentaliteedi uurijad (Pierre Nora jt) on rõhutanud, et põlvkonna poolt ajaloos jagatud kogemused ei tähenda veel ühesuguseid mälestusi. Samu lugusid jutustavad inimesed võivad neid erinevalt interpreteerida, kasutades oma mõtete ning väidete argumenteerimiseks erinevaid viise. Selline opositsioon ehk tõlgenduste konflikt jutustustes võib tähendada ka kultuurilist teadlikkust, aga samas need jutustajate erinevad lähenemisviisid ja arusaamad sündmustest ei tulene otseselt folkloorsest materjalist, vaid ka paljudest muudest asjaoludest. Personaalsest aspektist lähtuvalt on isiklike kogemuste edastamist peetud esmalt viisiks, kuidas teistele endast rääkida. Jutustaja väljendab minevikust rääkivates isikliku kogemuse lugudes kõigepealt oma identiteeti ja oma eluloo ja mineviku omavahelist sidet. (Ukkonen 2000, 140; vt ka Knuuttila 2000)

On oluline märkida, et käesolevas uurimistöös on põhiliselt lähtutud kolmekümne kahe inimese vorstivabriku-teemalisest jutustusest.¹³ Tegelikult kujutasid kõik jutustajad kokku endast justkui väikest läbilõiget eesti ühiskonnast. Nende hulgas oli endisi õpetajaid, üks arst, üks teadlane, mitu põllumeest, mitu inseneri, ametnik, jurist, mitu tehasetöölisi, mitu endist korrakaitsetöötajat ja kultuuritöötajat. Neist kaheksateist uskusid sellesama Tartu inimliha-vorstivabriku olemasolusse. Uskujate hulgas oli seitse naist ja üksteist meest.

Kaksteist inimest (üheksa meest ja kolm naist) eitasid selle sünge juhtumi võimalikkust tol ajal Tartus. Kaks jutustajat (üks mees ja üks naine) ei osanud päris kindlalt midagi väita. Niisuguse primitiivse statistika põhjal on raske teha üldistavaid järeldusi, siiski tundub, et uskujate ja mitteuskujate arv ongi enam-vähem tasakaalus. Need kaks sõjajärgset kuulujuttu erinevalt käsitlevat rühma osutavad asjaolule, et sama põlvkonna inimeste kujutelmad sõjajärgsest ajast, vägivallast ja turvalisusest Tartus, nagu ka varemtes kohapeal käies nähtud pildid võisid olla täiesti isesugused. See, mis ühtede jaoks oli traumaatiline elamus, ei pruukinud seda olla teiste jaoks. Nende jaoks oli see mäletamisväärne sõjajärgsele ajale iseloomulik kuulujutt, pigem ajastu kirjeldamise võti, mille meenutamine käivitas paljud tolle ajastuga seotud isiklikud mälestused.

Vaatlen veidi lähemalt nelja erineva informandi jutustusi ja seda, kuidas nad reageerisid sarnasele kuulujutule kui kultuurilisele tekstile, kuidas nad oma jutustuse kujundasid ning oma mõtteviisi ja arusaamu põhjendasid. Eeldan, et iga jutustaja puhul on selle sõjajärgse sündmuse tõlgendamisel olulised ka tema enda elusaatus ja aja jooksul kujunenud hoiakud. Järgneva käsitlemise eesmärk on avada nende jutustuste kaudu sõjajärgse põlvkonna mõtteviisi ning mõningaid erinevaid vaatenurki minevikust.

7.2.2.1. Esimene jutustaja – kristlike vaadetega naisinsener

N¹⁴ on 1930. aastate alguses sündinud naine. Ta oli väikese tüdrukuna kaotanud oma ema ja jäänud isast ja vendadest eraldi Tartu sugulaste kasvatada. N isa võttis osa Vabadussõjast ja oli kaitseliidu kompaniitöötaja. Kütütamine läks N perest siiski mööda, kuigi 1940. aastatel elas perekond selles hirmus. Läbisegi dramaatiliste pildikestega lapsepõlvest rõhutas N oma eluloos perekondlike sidemete tähtsust ja perekonna väärtust. Samavõrra oluline koht naise elus on olnud ka kristlikel tõekspidamistel ja usul. Nimelt sõja järel, noore koolitüdrukuna jõudis N täiesti iseseisvalt selgusele oma usu- listes tõekspidamistes ja ühines Tartu ühe väiksema kirikukogukon-

naga. N on oma eluloos rõhutanud oma väiksemaid ja suuremaid võitlusi tõe ja õiguse eest. Esmalt sai tema kriitika osaliseks Nõukogude aja silmakirjalik koolisüsteem, kus ei keskendutud teadmiste omandamisele, vaid soositi pugejaid ja pistiseandjaid. N jutustatud eluloost ilmnes, et naise usaldusaluste ja sõprade ring on olnud väga piiratud ja suhtumine kaaslastesse on olnud kohati üsna eelarvamuslik.

Naise peamise suhtluskeskkonna ja otsekui teise reaalsuse keset nõukogude aja silmakirjalikku tegelikkust moodustas väike kirikukogukond, kus suheldi ka pärast usuliste talituste läbiviimist: käidi looduses, tähistati sünnipäevi, kooli lõpetamist jm. Igapäevaelu raskustega aitas toime tulla noore naise laulu- ja muusikaarmastus. Usu pärast osutus N tõrjutuks paljudes oma töökohtades, teda kiustati taga ja koguni vallandati. Nüüd, elu teises pooles elatud aastatele tagasi vaadates, mõistis N, et paljud tema kavatsused ja taotlused jäid totalitaarse korra piiratud võimaluste, aga osalt ka iseenda kartlikkuse ning kompromissituse tõttu realiseerimata. Ebaõiglase kohtlemise tõttu põhikoolis kadus eneseusk. Ta tahtnuks ise tegelda naiseliku peenkäsitööga, aga nõukogude olude sunnil pidi õppima hoopis mehelikku tööstuseriala. Tööalane karjäär kulges erinevates tööstusettevõtetes ja projekteerimisasutustes erilise eduta. N ise ei maini, et ta oleks sellest erilist rahulolu tundnud.

N väljendab oma kirjalikus eluloos ellusuhtumist, kus olulisel kohal on uskumine jumalikku ettemääratusse ja kristlike reeglite toimimisse inimese igapäevaelus. Tee halba, saad tasutud, tee head, saad tasutud ehk halb ei jää karistusest – nii formuleerib ta eluloojutustuses oma tõekspidamisi. Naine rõhutas ka vaoshoitud ja kartlikku elu, kuid märkis ka, et usk jumalasse on andnud talle julgust paljude ebaõiglase süüdistuste vastu astuda. N eluloojutustuses segunevad kristlikud motiivid rahvapäraste eetiliste normide ning uskumuste kirjeldustega. „... nüüd tagantjärele näen, kuidas jumal töötab ...alguses annab igatsuse, siis prohvetliku tunnetuse, kasutab ära maised segadused ja annab taevast targad vastused.” ... „Õigust ei olnud kuskilt otsida.”

Veidi pärast seda, kui ilmusid eelpoolmainitud artiklid Tartu Postimehes, sain N-lt ajalehe toimetuse kaudu mahuka kirja, mis sisaldas mulle adresseeritud lühikest pahast kaaskirja ja väljavõtet muuseumi saatmiseks mõeldud pikemast elulookirjapanekust. Selle kirjutise üks osa sisaldas jutustaja mälestusi Tartu vorstivabriku kohta liikunud kuuldusest. N kujutas oma jutustustes kogu Nõukogude süsteemi kui vägivaldset ebaõiglast süsteemi, mille sees varjatult tegutsesid veel eriliselt kurjad jõud, kes võisid linnatänaval jalutava noore tüdruku autosse tõmmata kas poliitilistel põhjustel või lõbutsemiseks või hoopis seebivabrikusse. Sellise vägivaldse süsteemi tegevuse üks vorme võis olla seesama vorstivabrik. Tegelikult usub N kirglikult inimliha vorstivabriku olemasolu Tartus. Tema arvates tegutses vorstivabrik sõja ajal purustatud endise seebivabriku varemetes, sest *see maja ei meeldinud mulle juba enne sõda turul käies*. Sündmuspaigal päriselt kohal käia naisel aga ei õnnestunudki, sest miilitsad olid koha ümber piiranud ja rahvamassi varemete vahele ei lastud. Niisugune süsteem varjas hoolega oma sooritatud kuritöid, ka vorstivabrik lammutati varsti pärast avastamist.

Järgmisel päeval käis meie majast Kägu Marie ka seal vaatamas ja tuli meile seda rääkima: „Seal oli kõik ära koristatud, aimult üks mees koperdas seal hernekeppidega ja ajas inimesi ära, küll see rahva lollitamiseks sinna KGB poolt pandud oli.” Täiesti loogiline. Need, kes seal midagi ei näinud, käisid seal peale miilitsaid. (176)

Vorstivabriku lugu oli N jaoks üks paljudest negatiivse tähendusega sündmustest, milles ta oli minevikus osalenud ja mille nüüd koos paljude teiste temaga minevikus aset leidnud seikadega kirja pannud. Tema, nagu enamiku teistegi jutustajate motivatsiooniks oli olla isikliku ja ajaloolise tõe edastaja ning seeläbi õigluse jaluleseadja. See, et aeg oli hirmus ning inimene ise tunnistajana kohal käis, pidi jutustaja arvates olema ka tänapäeval veenev argument kuulajate jaoks. Teda, nagu mitmeid teisigi sõja järel Tartus elanud inimesi, oli häirinud minu kui folkloristi kommentaar, mis osutas artiklis äratoodud vorstivabriku-juttude traditsioonilisusele e folkloorsuse-

le. Sellega oleksin ma nende arvates justkui alavääristanud nii inimeste poolt tõeks peetud jutte kui reaalseid ohtusid, millega sõja-järgsed lapsed pidid silmitsi olema. Paljude informantide, nagu ka N jaoks, eeldavad need jutud igasuguste vastuväideteta uskumist ja nende folkloorina käsitlemine tõi välja praeguses ühiskonnas lähiajaloo hindamisel ilmneva põlvkondade konflikti. N ja ülejäänud 17 informandi jaoks tähendab vorstivabriku-jutu retseptsioon osa kogu nõukogude aja üldisest ja pretensioonideta hukkamõistvast käsitlustest tänapäeval.¹⁵ N motiveerib oma kirjutatud lugu nõukogude-aege inimliha vorstivabriku kohta „solvunute leevenduseks”.

Ons' siis kõik eelpool kirjeldatu luule? Kahju jah, et rahvaluule kogujad on luulest nii läbi imbunud, et neil on raske isegi mitme tunnistaja juttu uskuda. Ma ei imesta kui viiekümne aasta pärast meie endi lapselapsed kirjutavad samas „Postimehes”, kui siis veel paberit kasutatakse, et mingisugust küüditamist pole olnudki, oli sõda, külm ja nälg ja siis keegi ütles „otsekui Siberis” ja nii jäädeski luuletama!!!

Ega minagi suuda teid veenda, kui inimene ei taha uskuda, siis ta ka ei usu. (184)

Mitteuskumist pidas N samaväärseks küüditatute kannatustesse leigelt suhtumisega või näiteks Aleksander Solženitsõni „Gulagi arhipelaagi” fiktsiooniks pidamisega.

Kui Solženitsõnit ei suudeta uskuda, mis siis veel inimlihavorstivabrikust rääkida. Kuigi seda kinnitavad mitme inimese tunnistused. (184)

Samasugust hella ja puudutatud olekut väljendavat suhtumist kohtasin ma vorstivabriku loo uskujate poolt veelgi. 1941. aastal sündinud naine, kes rahvaluulearhiivi minu kolleegile kui oma tuttavale helistas, keeldus minuga rääkimast, sest tundis end esimese Tartu Postimehe artikli ilmumise järel solvatuna. Tal oli rääkida 8-aastase tüdrukuna kogetud juhtum sellest, kuidas „väikeste silmadega, kuldhammaste ja vastiku naeratusega mees” oli teda kaasa

meelitanud. Tänu vennale oli ta pääsenud ja tegi selle isikliku kogemuse põhjal oma järelduse kogu tollasest olukorrast.

Eesti Kirjandusmuuseumi teadurile Eda Kalmrele võite edasi ütelda, see Soola tänava vorstivabriku lugu on kahjuks tõsi, nagu need mu oma silmaga nähtud konksu otsas olevad inimjuuksed ja pruunid plekid seintel. (168)

N põhjendab oma uskumist igati, üks argument on muu hulgas Leningradi blokaadiaegne kannibalism (kui oli Leningradis, miks mitte siis ka Tartus). Tema jutustuse selles osas väljendub ilmselt N-le omane kristlike ja ka inimlike eetiliste ja moraalinormide mõõde, kus hädapärast kannibalismi on nähtud ka kui pattu teinud inimese kannatust ja süütunnet. Võime ta otseselt selle juhtumiga ei seosta, küll aga peab neid informeerituks.

7.2.2.2. Teine jutustaja – talutüdruk, linnaametnik

A¹⁶ on sündinud 1930. aastate alguses Tartu lähedal. Tema vanemad ostsid pärast Vabadussõda seal laokile jäänud mõisasüdame. Veidi enam kui kümne aastaga sai sellest jõukas talu ning vanemad plaanisid oma lastest teha kõrgelt haritud inimesed. Nõukogude Venemaa anneksioon 1940. aastal ja hilisem sõda tegid kõigile tulevikuunistustele lõpu. Pere tehti nõukogude võimu poolt kulakuks ja oli kantud küüditatute nimekirja juba 1941. aastal. Siis õnnestus sellest kuidagi kõrvale hoida. Teist korda üritati A küüditada 1949. aastal. Naise mälestuste peamine aktsept ongi küüditamishirmu ja paljude pealtnähtud, -kuuldud vägivallategude kirjeldamisel. Ta jutustas, kuidas ta Tartus õppides pidi mitmel puhul küüditamise hirmus kortereid vahetama. A kirjeldatud negatiivsete kogemuste hulka kuulus ka ülekuulamine NKVD majas, kust tal õnnestus pääseda. Naise jutustus koosneb paljudest dramaatilistest episoodidest, millest ta sel ajal kuulis või nägi ja mida ise läbi elas. Need olid Kivisilla ja Kalevipoja kuju õhkamine, Tartu ja Tallinna pommitamine, sugulase mõrvamine. Meelde olid jäänud sel ajal kõneks olnud jutud või-

mude vägivallategudest, sealhulgas inimliha-vorstivabrikust turu lähedal varemetes.

A edasine saatus kujunes tagasihoidlikuks, ta töötas mitmel pool Tartus väikeametnikuna. Tema enda sõnutsi oli ta nõukogude ajal ka edaspidi igal pool kogenud nõukogude võimude poolset rumalust ja ebaõiget kohtlemist.

A tuli minu juurde jutustama oma lugu nagu paljud teisedki pärast esimest ajalehes avaldatud artiklit. Naisel ei olnud kahtlustki, et niisugune hirmus veretöö ka tegelikkuses aset leidis. Tema jutustus koolitüdrukuna külastatud paigast turu lähedal varemetes oli mitte lihtsalt pealtnägija, vaid *kuriteo pealtnägija* tunnistus. Sellele osutasid paljud A kirjeldatus kohapeal nähtud detailid: *taparuumi verest punane tsement, neli tünni naiste ja laste riideid, inimliha suitsetamise lõhn, mingite poiste poolt leitud juuksepatš* jmt. Tema ülimalt draamaatilises jutustuses põimusid tunded ja fantaasiakujutlused ning tollane reaalsus rohkem kui ühegi teise informandi meenutustes. Naise jutustuses leidsid koha ka mälestused tema enda tegelikult kogetud ülekohtust, hirmudest ja kartustest. Vorstivabrikus tegutsenud süüdlaste määratlemisel ei tekkinud jutustajal kahtlustki, et need olid *võõrad*: ka küüditajad ja teda ennast kimbutanud NKVD-lased – *see oli kõik üks kamp*. Tuttav inimene, kelle isa ta teadis olevat küüditamises osalise, oli ise nii vorstivabriku ohver kui varjaja.

...siin pidi olema kellegagi mingi seos, mingi võimuga. Muidu ei saanud see seal tegutseda ütleme terve aasta, natuke rohkem. See ei ole muidu võimalik. Ja sellest ei räägitud. (43)

Selle jutustaja jaoks moodustasid varasema traditsiooniga ühtse traditsiooniahela tänapäeva mõjukate võõrapäraste nähtustega seotud hirmud, näiteks kartus amerikaniseerumise ees. A sidus kuritahtlikku vorstivabrikut 1990. aastatel Tartusse ehitatud kiirtoidu-restorani McDonalksi võõrapärase toidu ja tarbimiskultuuriga.

Möödunud suvel, kui avati see McDonald, siis ma hakkasin huvi tundma, et mul tundus see jube – saatuse iroonia, et vat et seal on just söögikoht nüüd. Ja mul on vastik sinna sööma ka minna, kui ma olen näinud, mis seal oli. Ja siis ma küsisin noorte tüdrukute käest, üliõpilaste käest, ja nendest küsitletutest 50 % teadis, oli kuulnud, vot kui huvitav. Nii et see on ikka, koguaeg rahvas /sees/, seda ei saa ju unustada. (41)

7.2.2.3. Kolmas jutustaja – ehitaja ja jäädvustaja

Kalju Leib¹⁷ on sündinud 1937. aastal Tartus raudtee aedniku peres. Pärast algkooli lõpetas ta ehitustehnikumi Tartus ja töötas mitmel pool ehituse keskastme ja kõrgema astme juhina. Tema osalusel on ehitatud sõja järel paljud uued majad Tartus, mis kerkisid pommitabamuse saanud kesklinnakvartali tühjadele platsidele.

Nii nagu selle põlvkonna puhul tavaline, on ka tema eredamad lapsepõlvemälestused seotud sõja ning sõjajärgse ajaga. Kalju Leib kirjeldas, kuidas ta poisina vaatas päevade kaupa pealt sõjajärgset majade „taastamist”, s.o lammutamist Tartus. Üks eredamaid mälestusi, mille ta esile tõi, oli Maarja kiriku lammutamine. Jutustaja mäletamist mööda sel ajal seal ühe pealtnägija lausunud sõnad – neil kõigil võetakse pea maha, kes kirikut lammutavad – positsioneerivad ilmselt nii tema kui ka paljude kaasaegsete seisukoha ülekohtust ja kõrgema õigluse jaluleseadmisest.

Selle jutustaja arusaamist Tartus toimunud sündmustest on kujundanud nii tema kollektsionääritegevus kui ajaloo harrastus. Juba poisikesena, 1948. aastal, ostis ta endale fotoaparaadi ja hakkas tegema pilte Tartu ülesehitamisest. Noore poisina paelusid teda uued ehitised, aga hiljem üha rohkem ka Tartu ajaloolised ehitised. Tartu ajalooliste fotode kogumist alustas Kalju Leib juba täiskasvanud mehena. Seda huvi innustas tutvus fotograaf Eduard Sellekese (1895–1976) ja tema fotodega sõjajärgsest Tartust. Fotode kogumine ja süstematiseerimine aitas Kalju Leival Tartu lähiajalugu paremini tundma õppida. Peab nentima, et fotodel on üldse olnud eriline



Kalju Leib ja Eda Kalmre. Foto A. Korb 2007.

tähtsus tartlaste sõjajärgsete mälestuste hoidmisel. Põhiliselt fotograaf Eduard Sellekese, aga hiljem ka Ilja Pähna (1915–2006) ja Karl Hintzeri (1895–1967) tehtud fotod Teise maailmasõja aegsest ja järgsest Tartust muutusid aastakümnete möödudes Kalju Leiva, aga ka mitmete teiste tartlastest kollektsionääride kõrgendatud huvi objektiks. Nõukogude ajal vahetati neid Tartu margiklubis ja mujal. Hiljem illustreerisid paljud neist ajakirjanduses avaldatud Tartu-teemalisi kirjutisi, ka Kalju Leiva enda kirjutisi ajalehes „Edasi”.

Needsamad objektid, mis olid kangastunud inimeste mälus – purustatud Kivisild, teater Vanemuine, pommitabamuse saanud üksikud majad ja terved kvartalid, varemestest koristatud lage kesklinn – neist sai fotode kaudu visuaalne ajalugu, mis kinnitas tartlaste personaalseid ja üldisi mälestusi. Need Tartu kurba reaalsust dokumenteerivad fotod omandasid aja möödudes lisatähenduse, kuna nad väljendasid metafoorselt ühe kogukonna – eestlaste – vaatenurka ajaloost. Aja jooksul liitus nende dokumentaalsele väärtusele võimu ja protesti konnotatsioon.¹⁸

Kalju Leib arvas, et fotodel jäädvustatud purustused ei pidanudki rääkima, kes süüdi oli, ometi lisati see fraas iga kord, kui pilti vaadati. Seega, igal laiemale avalikkusele tuntuks saanud varemets Tartu fotol oli ka mälestusi hoidev ja ajaloolistest sündmustest kujunenud arvamusi toetav tähendusväli.

Kuulujutu levimise ajal käis Kalju Leib algkooli kolmandas klassis. Isaga Tartu turul käies külastas ta koos paljude teiste inimestega turult seal läheduses olnud oletatavat vorstivabriku kohta. Kalju Leib ei uskunud, et niisugune asi sai võimalik olla ja ta kujutas oma tollast poisipõlve käiku kui humoorikat ja meeleolukat väikest seiklust. Skeptilise ja traditsiooniteadliku jutustajana tajus ta selles kuulujutus üldiselt esile tulnud loogikavigu ja tegelikult ka kogu loo folkloorsust. „Ma ütlen selle kohta niimoodi, et ja selliseid lugusid räägivad täiskasvanud inimesed täiskasvanud inimestele, lootes, et need usuvad!” Kalju Leivale pakkus huvi pigem loo konspirooloogiline võimalikkus, s.t et KGB-le võisid need jutud kasulikud olla, et avalikkus saaks ajendi arutleda muudegi võimaluste üle inimeste kadumaminekul. Tegelikult oli Kalju Leivale samamoodi nagu eelmisele jutustajale tähtis tõe jaluleseadmine ja mees tuli samamoodi nagu teisedki tema eakaaslased selleks, et jutustada mulle oma versiooni ajaloolisest tõest. Pärast seda kohtusime mitmeid kordi hiljemgi, jututeemaks ikka Tartu ajalugu ja ajaloolised fotod.

7.2.2.4. Neljas jutustaja – raamatukaupmees ja kultuurihuviline autojuht

Heldur Elbe¹⁹ on mitmenda põlve tartlane. Tema vanaisa, isa ja onud olid raamatukaupmehed Tartus ja Tallinnas. Heldur Elbe isa ja üks onu mobiliseeriti saksa sõjaväkke, kaks isa venda nõukogude armeele. Üks neist, raamatukaupluse omanik Tallinnast võitles Eesti Laskurkorpuses ja langes Velikije Luki all.

Heldur Elbe on olnud hoolimata oma kuuest klassist haridusest ühiskondlikult aktiivne inimene. Oma kodust kaasa saadud kultuurihuvi on ta nõukogude korra ajal väga mitmeti rakendanud: laulnud

Vanemuise kooris, õppinud balletti, harrastanud rahvatantsu ja näitlemist, olnud mitmel pool kultuurimaja juhataja. Autojuhina ja rahvateatris töötades on ta teinud ajaleht „Edasile” kaastööd, käinud ühiskondliku autoinspektorina liiklust ja liiklejaid kontrollimas. Komsomolist visati noormees välja seetõttu, et keeldus *harjuskina* raamatuid müümast. Tema enda sõnade järgi seisnes asi selles, et koos mõne väärt teosega tuli inimestele ka poliitilist kirjandust „pähe määrada”. Uue Eesti Vabariigi alguses, juba eaka mehena, proovis Heldur Elbe mõnda aega äriga tegelda oma raamatuantikvariaadis.

Sellesama tema väikese raamatukaupluse tagaruumis toimus meie esimene jutuajamine. Elbe mälestused lapsepõlvest on seotud sõja-järgse kesklinna ja Tartu turuga. Heldur Elbe suhtus vorstivabriku olemasolusse skeptiliselt. Oma käiku varemetsesse ja suhtumist tollasesse kuuldusse kirjeldas ta samuti üsna kiretult ja asjalikult. Heldur Elbe silmade läbi avaneb vaade ühte mahajäetud räämas pesukööki.

Tartus oli miilitsaülemaks tollel ajal Voitk, ma ei tea, mis ta eesnimi oli ja siis kui ükspäev läks kõlakas lahti, et Soola ja Turu tänava kandis on üks putka või midagi, et kus tapetakse inimesi, keedetakse vorste, sülti ja igasuguseid muid pirukaid. Ja siis tormasivad kõik enam-vähem sealt turu pealt, kes said, ikka vaatama sinna. Rahvast oli seal palju koos, miilitsad tulivad sinna, aga midagi ei olnud seal erilist. Oli lihtsalt üks pesuköök, pesuköögis oli küll inimeste riideid, seal juba ära vettinud. Ja siis oli seal niisugune, ta ei olnud kuur ka, aga lihtsalt varemete vahel oli hunnikus oli küll vihikuid ja niisuguseid kooliraamatuid ei olnud, ainult vihikud. Oleks seal raamatuid olnud, oleks ma kohe hakanud neid sirvima. (97)

Oi see jutt käis kõvast ja igaiüks pani ikka omaltpoolt juurde, pärast kuulsime veel niiviisi, et oi siis miilitsad tulivad relvadega ja nemad jooksid siis ära ja kuskil Emajõe luha peal käis lahing veel ja... (100)

Elbe arvates oleks vorstivabrik tol ajal võinud ju ka olla, aga kindlasti kuskil kaugemal, maal või äärelinnas. Samasugust suhtumist väljendasid peale Elbe mitmed teisedki skeptilised informandid. Üldiselt võis täheldada, et olukorda kaldusidki mütologiseerima need, kes tol ajal pakutud sündmuskohast kaugemal Tartus või linna lähedal maal elasid ning kellele see oli suhteliselt võõras piirkond. Need enamasti meesinformandid, nagu ka Heldur Elbe, kes igapäevaselt Tartu turu ja selle ümbrusega seotud olid, välistasid kuritöö toimumise oma tuttavas kohas. Näiteks teine samas piirkonnas elanud põline tartlane, mees, kelle abikaasa vanemad represseeriti, ning kes ise 1951. aastast töötas Nõukogude juurdlusorganites, leidis, et tema kohus on ajalehes avaldatud pealtnägija jutustusele täiesti vastupidist o m a t õ d e jalule seada.

Nüüd ma rääkisin siit ja sealt. Tulin, sest tundsin /end/ nagu puudutatud, et minu lapsepõlve mängumaadel on kunagi vorstivabrik olnud, mida tähendab minu meenutuste ja mälu järgi pole kunagi olnud. See on üks luulu, väljamõeldud kuulujutt.

EK: See nagu määrib kõike?

Jah, selle peale ma tulin, helistasin teile. Ja see / mõtleb ajalehele intervjuu andnud tunnistajat/ tähendab näitab koha peale! No kuidas kohta saab näidata? (127)

Samamoodi nagu tõde vorstivabriku olemasolust oli erinev, olid erisugused ka arusaamad vägivallast ja turvalisusest sõjajärgses Tartus. Heldur Elbe ja mitmete teiste just meessoost informantide arvates oli sõjajärgses Tartus sellega vähemgi probleeme kui tänapäeval.

Kord oli linnas kõva, kurat, nihukest hirmugi ei olnud, et läksid välja päält sõjagi, et keegi oleks kallale tulnud nigu nüüd ära välja mine. Siis olid ikka abimüütsad ja nüüd ma praegast vaatangi, kaitseliit peab oma 83. juubelit, kus see Kaitseliit siis on, miks ta ei kaitse oma rahvast. (102)

7.3. Nad võivad tagasi tulla – lõputa lugu

Eelnev pealiskaudnegi jutustajatepoolne perspektiiv lubab aimata, et kõik jutustajad aktsepteerisid seda juttu kui sõjajärgsele ajale iseloomulikku ning paljude informantide puhul ei olnud Tartu kuulujutt ainult ere mälestus minevikust, millele on aja jooksul ladestunud teisigi suhtumisi ja hinnanguid, vaid midagi enamat. See sündmus, mida sõjaeelse põlvkonna inimesed siiani tahavad õigesti mäletada, oli muutunud jutustajate jaoks nende minevikuidentiteedi oluliseks osaks. Skeptiliste jutustajate puhul võis konstateerida, et isegi kui nad seda konkreetset kuulujuttu ei uskunud, siis uskusid nad ometi, et selles ühiskonnas, kus nad tookord elasid, oli niisugune juhtum üldjoontes täiesti võimalik. Sel juhul oli nende suhe jutustatavasse tajutavalt dualistlik, omades mõjutusi nii väljastpoolt kui ka traditsioonisiselt. Selline jutustaja enamasti tajus loo folkloorsust, aga samas ka oma sidet selle traditsiooniga. Nii võib kahete viimast meesjutustajat pidada asjatundjateks ehk traditsiooniahela kriitilisteks vahendajateks. Enamasti sidusid jutustajad kuulujutu vorstivabrikust oma isiklike vägivallaelamustega. Sellest sai jutustades sündmus, mis nii personaalsel kui traditsioonilisel moel üldisesse ajalooahelasse sobitus.

Seega, olenemata uskumise astmest positsioneerisid kõik jutustajad end kui tõe edastajad. Kogu vorstivabriku lugu on selles võtmes tänapäeval omandanud tõe metafoori tähenduse.

Samas oli adutav informantide erinev suhtumine juhtumisse. Tundus, et see võis taanduda enamasti sellele, kas nõukogudeaegses ühiskonnas jutustajal endal oli või ei olnud perspektiivi. Suhtumist kuulujuttu võis muidugi mõjutada enama informatsiooni valdamine, millest loogiliselt tulenes ühtlasi olukorra adekvaatsem hindamine, aga vahest ka inimese suurem sallivus või kohanemisvõime. Oluline oli inimese võime tollast olukorda hinnata, leppimine või leppimatus kommunistliku režiimi poolt tehtud ülekohtuga, inimese elukäik tervikuna otsesel või kaudsemal kujul.

Hoolimata kogu niisuguse tõlgenduse pealiskaudsusest võib siiski väita, et sõjajärgset olukorda kaldusid mütologiseerima rohkem need, kes käsitlesid end ohvritena. Nad olid kompromissitumad ja

kohandusid raskemini nõukogude korraga. Kuulujutu uskujate seas olid üldiselt inimesed, kes elasid üle oma nõukogude võimu tõttu realiseerimata jäänud unistusi ja soove, rääkimata otseselt tehtud ülekohtu andestamisest. Tõlgenduste variaablus peegeldus samuti selles, missuguse vaenlase kuju jutustaja oli endale loonud selles ajaloolises reaalsuses.²⁰

Kui keerutamata küsida, kas need jutustused edastasid leppimist või leppimatust mineviku ja ajalooga, siis kaldub kaalukauss pigem viimati pakutu suunas. Sõja ja sõjajärgse ajaga on seotud minevikutrauma, mille jäljed on siiani nähtaval sõjaeelse põlvkonna inimeste hinnangutes ja suhtumistes. Kivisilla õhkulaskmisest rääkides jutustab üks meesinformant:

Ja meie perele oli see suur masendus. Mina elasin selle siis kaasa. Lapsed elasid väga raskelt seda üle. Ja kõik see toiming, meie peres polnud üldse seda kommet, et hää küll, et vanainimesed räägivad, et teie minge nüüd ära. Meie olime kogu aeg selle juures, elasime selle sees ja seal kujuneski minu arusaam sellest vägivallast, mis toimus. Ja mitte keegi pole seda võimeline muutama. (118)

Nii võib selle traditsioonilise muistendi ümber esilekerkinud arutlusi ja problemaatikat pidada väikeseks osaks nendest üldiselt toimuvatest protsessidest, mis viitavad kogu Euroopa lähiminevikuga arveldamisele ühtse kollektiivse mälu loomise eesmärgil. Nende, nagu paljude teiste samasse aega kuuluvate mälestuste uurimine võib anda võimaluse paremini defineerida väärtusi, millele kaasaegne ühiskond toetub. Avalik tunnistus minevikus tehtud ülekohtust on üks viise, kuidas saavutada leppimist minevikuga ning vabaneda kinnismõtetest.

Tähelepanuväärne on, et mitmete informantide jutuversioonides liitus sellele poolesaja aasta tagusele kuulujutule paljudest tänapäeva muistenditest tuntud populaarne mütoloogiline motiiv ikka veel elus olevatest muistenditegelastest-kangelastest.²¹

Siin pidi olema seos kas selleaegse miilitsaga või NKVD-ga, see pidi olema. Ja sellest ei räägitud. Kui nüüd see ilmsiks tuli ja naine jooksu pani, panid ka kindlasti see personal sealt kõik jooksu, kogu see kampa. Nii et kinni ei võetud sealt kedagi.
(41)

Nad panid ju jooksu kohe kui see naine tänavale karjuma läks. Nad sinna ei jäänd. Ei neid ei võetud kinni ühtegi, kas neid tahe-tigi üldse kinni võtta? Mina väga kahtlen selles. Mul on ikka siuke tunne, et see oli niivõrd suur organisatsioon /inimliha-vorstivabrik/, see oli Venemaal ja isegi Tallinnas. Eestis rohkem ei olnud kui Tallinnas, Tartus. (49)

Selle kuulujutu kaudu ajalugu käsitledes andsid paljud jutustajad mõista, et tegemist on lõpetamata looga, kus oldi nõukogude võimu kuritegeliku vandenõu ohvrid. See oli võim, kes kontrollis olukorda ja võib seda siia maani teha. Vorstivabrik lõpetas küll tegevuse, aga jutu kaudu ka mööndi, et tollane konflikt jäi lahendita. Selgust ei saabunud ja kurja heaks ei tehtud. Enamuse informantide arvates põgenesid kurjategijad sündmuskohalt.

Tollane juhtum ning aeg hinnatuna tänasest päevast tõi mõnel juhul veel praegugi esile hirmutunde. Üks minu lähedane sugulane Tartu lähedalt maalt, samas vanuses kui paljud mu informandid, 1930. aastal sündinud maanaine, kellel puudus küll isiklik kokku-puude kogu looga, aga lugenud ajalehest, millega ma tegelen, ütles mulle:

Olid küll, latseke, sina ei tea, aga olid /vorstivabrikud/ sel ajal. Ära tegele sellega, nad /kurjad/ võivad veel kuskil alles olla.
(213)

Sellised hinnangud võivad osutada põhilisele loomingulisele al-gele kuulujuttude ja muistendite puhul, s.o vahele võimaliku amet-liku informatsiooni ja oletatava reaalsuse vahel. Võimude kaasosa-lust arvatakse tõenäoliseks enamuse lahendita ja kogukonna jaoks vähese informatsiooni või „hämara” kriminaalse juhtumi puhul ka

demokraatlikumates riikides, kui seda oli totalitaarne Nõukogude Liit. Juttudes muutusid nimetud pahad võõrad tegelased, kes justkui sooritasid Tartu turu lähedal varemetes lugematuid naiste ja laste massimõrvu, müstilisteks tegelasteks, kurjuse kehastuseks, kes võivad kriisihetkel tagasi tulla. Niisugune lähenemine viitab üldisele arvamusel, et headuse ja õigluse olemasolu kõrval meie tänapäeva õigussüsteemi struktuurides on peidus ja olemas ka hääletu ning nägematu kurjus. Paljud Nõukogude võimude poolt sooritatud kuriteod on endiselt lahendita ning endised KGB-lased ja küüditajad kõnnivad meie endi hulgas siiani ringi, ilma et me neid ära tunneksime. Igal juhul ei sarnane nad varasemate rahva hulgast pärit „pahade” – mõrvarite Al Capone, Belle Gunnessi või Hirmus Antsuga, kes aja möödudes said inimeste mälus ja juttudes muistendikangelase oreooli. Selles lahendita loos on peidus võõras kurjus ja oletatav vandenõu, mis ei saanud karistust. Kellegi üle ei saanud siis ega ole ka nüüd kohut mõista.

Nii ei olegi sellel lool lõppu sõjaeelse põlvkonna jaoks, sest kurjategijad on ikka tabamata ja kuri ühiskonnas karistamata. Tollase võimu hirmupitser, kus inimene ise ei kontrolli oma ümbrust, kuulub siiani vanema põlvkonna maailmavaatesse. Patricia Turner märgib mustanahaliste ameeriklaste seas kümnekond aastat tagasi levinud valgete vandenõu-kuulujutte kogudes, et võimalus nimetada oletatava rõhuja nime andis inimestele ka nüüd, aja möödudes, võimutunde nende üle. See protsess, kus identifitseeritakse või nimetatakse süüdlane, soodustab kogukondliku probleemi lahendamise atmosfääri. Suutmata tõestada, et võimuorganid on süüdi, võib rahvas siiski lõpuks postuleerida alternatiivse seletuse, mis sobib tema maailmavaatega. (Turner 1993, 127)

Kokkuvõtteks võib öelda, et Tartu juhtumi kirjeldamisel tuleb esile reaalsuse ja mütooloogiliste kujutelmade ning ajaloolise tõe ja individuaalse mäletamise segunemine ning sellisel viisil loodud ajalooline ja personaalne narratiiv ei saagi sisaldada objektiivset tõde. Tegelikkuses on kohapeal käinute tunnistused vastukäivad ning lõpuks ei olegi muud kindlat kui see, et niisugune kuulujutt sõjajärgsel ajal Tartus liikus ja kuskil Soola ja Turu tänava kandis vorstivab-

rikut massiliselt uudistamas käidi. Paljude arvates on õigus siiani võiduta, aga vähemalt osa õigusest on seda juhtumit mäletades ja kirjeldades jutustajate poolel.



Taastamistööd Veski tänaval (paremal haritud aiamaalapp).
EKLA foto B-185:24

VIII. Kuulujutt kui sotsiaalse tõe metafoor. Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib öelda, et kogu ümber vorstivabriku-kuulujutu tekkinud traditsioon on osalt realistlik, osalt sotsiaalkriitiline, osalt sümbolistlik. Tundeid, mis selle kuuldusega kaasnevad, on vastuolulisi, unikaalseid ja üldisi, nagu ka kogu vorstivabriku fenomen on vastuoluline, kogukonna jaoks mitmeid tähendusi edastav pärimus, mis kannab eeskätt folkloori sotsiaalse olemusega seotud valdkonda. Vorstivabriku lugu on üks sõjajärgse ajastu uskumusi, eelarvamusi, väärtushinnanguid ja stereotüüpe sisaldavaid tunnusjutte, millele on iseloomulik mõjuvõimas ja mitmekülgne tähenduslik potentsiaal.

Erinevate jutustajate ja eri aegadel esile tulnud lugude interpreteerimiseks osutus vajalikuks luua mitmete distsipliinide vaheline dimensioon. Inimajaloo vältel on sellest saanud jutt, mis on hõlmanud paljusid kõrvalteemasid ja omanud sidemeid mitmete eri distsipliinidega. Need on folkloristika, ajalugu, meditsiin, antropoloogia, sotsioloogia, semiootika, ka kirjandus ja naisuuringud. Folkloristlikust aspektist lähtuvalt ei valitse korrelatsioon mitte ainult vorstivabriku-lugude ja sotsiaalpoliitiliste tingimuste vahel, vaid ühe sellise loo ja teise samasuguse loo vahel. Teisisõnu, kõik need erinevad ja eri aegadel üles kerkinud kehalise vägivalla lood hakkliha- ja vorstitegemistest, vere- ja rasvavõtmistest ning organite vargustest on üksteisega seotud ja pärit ühest komplekssest tüvest. Niiugused lood kerkivad üles ikka ja jälle sotsiaalse stressi perioodidel, nagu näiteks nende eelkäijad 18.–19. sajandist, siis kui talupoja suletud maailm avanes ning ees terendas kogukondliku eluviisi kriis. Osutades pingetele ühiskonnas tõi see traditsioon esile kogukonna kultuurilise konservatismi.

Tuleb tõdeda, et käsitletud jututsükli funktsioon ei ole selle tarbijate jaoks ajas palju muutunud: läbi sajandite on jäänud muutumatuks nende juttude peamine eesmärk: hirme ja rahutust konkre-

tiseeriv funktsioon. Küll aga võib nende lugude kaudu jälgida, misuguse metamorfoosi on läbi teinud rahvalikud kurjuse kujutelmad (mustad mehed, mustad tõllad, mustad autod, mustad helikopterid, ufod). Nende tõlgendamine on teisenenud koos traditsioonikandjate maailma ja maailmavaate muutumisega.

Käesolevast uurimusest ilmneb selle kultuurilise teksti vähemalt kaks kogukonna ideoloogiast lähtuvat interpreteerimise tasandit. Viimastel aastatel tartlastega tehtud suulised intervjuud näitasid, et sõjajärgse kuulujutu fiktsiooniline maailm pakkus inimestele võimaluse sõjajärgse aja sotsiaalse reaalsuse kujutamiseks. Sel ajal oli see lugu levinud kui kogukonna pingeid, eelarvamusi, hirme ja stressi väljendav kuulujutt, millel ei puudunud ka nõukogude majanduspoliitilist süsteemi kritiseeriv tähendus ning meelelahutuslik ja vabastav funktsioon. Igal juhul oli see keel, mille kaudu kogukond vahendas oma tundeid ja arvamusi tollase oleviku kohta.

Nüüd on sõjaeelse põlvkonna jaoks sellest kuulujutust saanud ajaloost rääkimise viis. See on identiteediloomes osa, mille abil kujutatakse ajalugu ja iseennast selle osalistena. Sellisel ajaloo taasloomisel ehk mälestustes minevikust on tulnud appi metafoorid ning ilmselt ka liialdused. Tuleb tõdeda, et kultuurilise kommunikatsiooni süsteemis on just negatiivsetel sümbolitel suur tähtsus. Lood minevikust on enamasti metafoorsed, nagu vorstivabrikki on nüüd kogukonna tõlgenduses segase, vastuolulise ning vägivaldse lähiajaloo üks negatiivseid metafoore, kusjuures siin käsitletud traditsioonilisel maatriksil – tekstil (muistendil ja kuulujutul) – on tänapäevani olnud emotsioonide hoidja ja edastaja roll. Olles „üks neid lugusid” „tollest raskest ajast”, on see ühtaegu nii ajalugu kui ka sõjaeelse põlvkonna individuaalse identiteedi alustugi. Võib öelda, et selle mitmetähendusliku rahvajutu kaudu avaneb mälu pank inimeste mälestustest, lootustest, tunnetest, fantaasiatest, uskumustest ja ka ühiskonnast.

Uurides seda marginaalset kuuldust, millel Eesti traditsioonis on olnud eriline tähendus nii sõjajärgses kui tänapäevases kontekstis, saab aimu folkloori jõust mõjutada mõtlemist ja ka ajalugu. See võimaldab teha sissevaate ühe põlvkonna sotsiaalse ja poliitilise kujunemise loosse. Paljude informantide juttude kaudu tuli esile nende

suhtumine nõukogulikku majandamisse, sõjajärgsesse toidu ja tarbimise valdkonda, võõrastesse, naisküsimusse, laste olukorda ja vägivald. Üldiselt peab ütlema, et jutustajate hinnangute ja tõlgenduste vastuolulisus ja kokkusobimatus ainult suurendab nende jutustuste üldist väärtust kogukonna ajaloona. Sellised jutustused on tänapäeval omamoodi kollektiivi manifestatsioon ja tõlgendus võimust ja poliitikast, ajaloost ning kaasaegsest sotsiaalsest reaalsusest.

Kogukonna teadvuses siiani püsinud mälestusesse sõjajärgsest ajast ning kunagisse kuulujuttu vorstivabrikutest on koondunud inimeste pinge, valu, kaotused ja valikud, vastasseis ja leppimatus. Selles diskursuses fokuseerunud inimeste ja kogukonna tunded on indikaatoriks sotsiaalsete piiride ja käitumise äratundmisel „oma ja võõra” kui ühe olulisema piiritõmbamise mehhanismi abil. Stereotüüpset vägivalla-sisulist juttu, kus võõrad on transformeerunud kannibalideks, kasutatakse väljendamaks usaldamatust, hirmu ja viha, mida tunni nende võõraste vastu. Niisugune populaarne kontseptsioon võimaldas kogukonnal interpreteerida totalitaarses ühiskonnas valitsevaid sotsiaalseid suhteid.

Totalitaarne kord tahtis kontrolli kõige üle, nii välise külje, aga ka inimeste tunnete ja mõtete üle. Tekkinud kuulujutul oli sisuliselt sama eesmärk – kontrollida ja seletada olukorda. See, mis tegelikult juhtus ja mida kujutleti juhtunud olevat, sellel ei ole käesoleva juhtumi puhul erilist vahet. Kokkuvõtteks võib öelda, et Tartu vorstivabriku kirjeldamisel tuleb esile mütoloogilise ja ajaloolise mõtlemise segunemine ning sellisel viisil loodud ajalooline ja personaalne narratiiv ei saagi sisaldada objektiivset tõde. See saab olla tõde ainult sotsiaalsel meta-narratiivsel alusel. Tegelikuses on kohapeal käinute tunnistused vastukäivad: selles kajavad konfliktid hääled olukorrast linnas, varemetes nähtust, turvalisusest ja vägivallast.

Lõpuks ei olegi muud kindlat kui see, et niisugune kuulujutt sõjajärgsel ajal Tartus liikus ja kuskil Soola ja Turu tänava kandis vorstivabrikut massiliselt uudistamas käidi. Samas tuleb folkloristina tõdeda, et selles mosaiikses pildis toiminust, mis tekkis paljude inimeste jutustuste järel, on uskumatult püsiv tuum, seesama „tükike

folkloori” – varemete vahele meelitatud naine, kes oma silmaga neid õudusi nägi, keda kirvega visati ja kes õnnekombel põgenema pääses. Nõnda said sõja järel kuulujutud vorstivabrikust nii reaalsuseks kui sellesama reaalsuse kirjeldamise viisiks ning nende juttude poolt kirjeldatud maailm oli nii mõjuvõimas, et lõi tollal esmase sotsiaalse keskkonna, mis toimib ja mõjutab inimeste mälestusi, tundeid ja väärtushinnanguid veel tänapäevalgi.

MÄRKUSED

I. Sissejuhatus

- ¹ Vt intervjuud, kirjad, elulood. Samal teemal sain kolm kirja ning minu allikmaterjalide hulgas on üks Eesti Rahva Muuseumile ning kaks Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolisele arhiivile saadetud elulugu, kus sama teemat on käsitletud. 2001.–2005. aastal tehtud intervjuud on arhiveeritud helisalvestustena Eesti Rahvaluule Arhiivi helikogus ERA, MD 90–97 ja litereeringutena käsikirjalises seerias EFA I 82, lk 1–210. Tekstinäidetes on edaspidi viidatud leheküljele selles kogus.
- ² Toetun seda väites 3. peatükis käsitletud dokumentaalsele allikale.
- ³ Mitme intervjuu põhjal on näiteks teada, et Tartu Õpetajate Seminarist ja teistestki koolidest käidi oletatavat kuriteopaika varemtes vaatamas koos kogu klassi ja õpetajaga.
- ⁴ Kuulduste tsükliid, mis sõja järel Eestis ringlesid, olid üsna sarnased Teise maailmasõja ajal Euroopas ringelnud kõmujuttude temaatikale. (Vt Allport, Postman 1947, 1–18)
- ⁵ Valik Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudes esinevatest „vorstivabriku lugudest” on ära toodud A. Lõhmuse esimeses 2001. aastal avaldatud artiklis, vt Lõhmus 2001 a.
- ⁶ R. W. Brednichi linnamuistendite kogus vahendatud tekst on üldsusele tuntuks saanud 1946. aasta juulis ilmunud ameerika ajakirja „The New Yorker” kaudu ning „paljunenud” sealt edasi veel mitmetes ilukirjanduslikes teostes. R. W. Brednich viitab, et tegu on (suur)linnamuistendiga, mis baseerub kuulujutul, et sõja lõppedes kaubeldi Berliinis inimlihaga.
- ⁷ Kasutatud on Jaan Roosi 1947., 1948.–1949., 1951.–1952. aasta päevaraamatuid „Läbi punase öö” II–III . (Vt Roos 2000, 2001, 2004) Viibides Nõukogude võimu eest pagenduses, liikus Jaan Roos põhiliselt Tartu-, Järva- ja Viljandimaal, aga ka Otepääl ja

Tallinnas.

- ⁸ Tegemist on maailmalõpu ennustusega, mille kohaselt planeet Marss lõhkeb mitmeks tükiks ning tükid langevad Maale. 1921. aasta jaanuaris ja veebruaris avaldas enamus Eesti suuremaid ajalehti selleteemalisi kirjutisi kuuldust kas ümber lükates või varieerides, samas edastati ka uudiseid selle kohta, kuidas inimesed Eestimaa eri nurkades sellele kuuldusele reageerivad. (Vt ka Kuutma, Jaago 2005, 169–200)
- ⁹ Walter Andersoni poolt kasutusele võetud termin, mis juhib tähelepanu ajalehe uudise ja muistendi sarnasusele. (Anderson 1960)
- ¹⁰ Paul Smith kirjeldab selle väljendiga tänapäeva muistendeid, andes mõista, et kuna need inimest sisemiselt nii puudutavad, siis ehk nad ei standardiseeru, vaid säilitavad ka pidevalt tänapäeva meedias ringeldes oma suulise leviku kreatiivsuse. (Smith 1992, 66–67)
- ¹¹ Tänapäevase ainese uutest valdkondadest ja kogumise vajalikkusest vt Kõiva 1990, 453; tänapäeva folkloori hõlmavast dünaamilisest folkloorikäsitlusest ja uutest suundumustest 1990. aastatel vt Jaago 1999. Eesti Rahvaluule Arhiivis algatati ja viidi läbi suured kaasaegse materjali kogumise aktsioonid ühiskonnagruppide (koolilaste, üliõpilaste, sõdurite jt) hulgas, koguti kaasaegset usundit, argiarvamusi, nn paroole, narratiive (küsimustikud sadistijuttude, anekdootide, linnajuttude, kuulujuttude kohta). Uurijakäsitlused kaasaegsetel teemadel ilmusid kogumikes „Tänapäeva folkloorist I–IV”, kogumikus „Contemporary Folklore” ning sarjas „Pro Folkloristica”.
- ¹² Vt Eesti Rahvaluule Arhiivi küsitluskavad 1990. aastatest (asuvad ERA-s). Kolm küsimustikku muistendite ja kuulujuttude kohta on koostanud Eda Kalmre, ühe Reet Hiiemäe.
- ¹³ Nad pakkusid välja kõmu vormeli $R = i \times a$, mis lahti seletatult tähendab, et teatud asja kohane kõmu moodustub ja hakkab minnis inimrühmas ringlema sel juhul, kui on tegemist rühma jaoks olulise informatsiooniga, mis on samas ebaselge ja kahtlust tekitav. (Vt Allport, Postman 1947, lk 43–45)
- ¹⁴ Nõukogude folkloristide sarnased käsitlused olid suunatud varasemate sajandite sotsiaalsete probleemide ning ajalooga seotud

muistendite ja kuulujuttude uurimisele. Vt näiteks Tšistov 1967. Selles nõukogude ideoloogiast lähtuvas uurimuses käsitletakse legendi avaramalt kui pühakulugu, s.o rahva suuline jutustus ajaloo- loost. Osa autori poolt käsitletavast ainesest on sisult üsna lähedane mitmetele tänapäeva muistendite teemadele, näiteks jutustused sellest, et tsaar Aleksander I pole mitte surnud, vaid lahkus troonilt ja rändab mööda Venemaad.

¹⁵ Viimase aja arvestatava kuulujuttude kultuurilise ajaloo käsitluse autor Hans-Joachim Neubauer tundub kaalutletult nõukogude perioodi vältivat. (Neubauer 1999, 2)

¹⁶ Mõeldud on struktuuriga juttu, kus on olemas algus, keskpaik ja lõpp, mis ei pruugi küll kõnes täiel määral ja selles järjestuses ette tulla.

¹⁷ Marc Bloch on jälginud juttude kulgu ja interpreteerimist ajas. „Me kutsume seda kuulujutuks, kui jutt käib sündmusest, mis on aset leidnud olevikus, rääkija ise ei ole küll olnud pealtnägija, aga tolle pealtnägija tunnistus on edasi kandunud läbi paljude suude ja kõrvade. Me kutsume juttu muistendiks kui sündmus, millest räägitakse, on toimunud minevikus ja kunagi levinud nagu kõmu, ainult et see on mõlemat, nii mälu varasalt kui suurema kogukonna jutt.” (Vt Neubauer 1999, 100)

¹⁸ Tänapäevaste muistendite olemusest ja uurimisest vt Kalmre 2000 b, 3–7.

¹⁹ Pean siinkohal silmas kuulujuttude ja muistendite paralleelseid uurimusi, mis puudutavad suhteid etniliste kogukondade vahel, kaubanduslikku kõmu, sotsiaalsete ja majanduslike muutustega seotud kuulujutte jm. (Shibutani 1966; Mullen 1970; Rosnow, Fine 1976; Koenig 1985; Turner 1993; Ellis 2003; Fine, Campion-Vincent 2005 jt)

²⁰ Lévi-Strauss on rõhutanud tekstide ja mõtlemise vastavust. Selles meeleliste kujutluste põhjal üles ehitatud reaalsuses pole märke lõpmata arv, uus reaalsus luuakse varem tuntute ümberpaigutamise ja kombineerimise teel. Nende abil saab ehitada võrdlusi ja analoogiaid, maailma liigendada ning sellest mõelda. Metafoori kaudu säilitab märk või mõiste osa oma eelmiste sfääridega seotud tähendusest. (Lévi-Strauss 2001, 361–395)

- ²¹ Jutu-uuriija Bengt Holbeki järgi on metafoori peamine eesmärk folklooris intensiivistada sõnumit. Mõistmaks jutu või laulu tähendust peab selle interpreteerija esmalt uurima seda sotsiaalset konteksti, milles see kasutusel oli. (Holbek 1987, 203, 205)

II. Pärimusjutud kannibalismist kui folkloorne ja sotsiaalajalooline fenomen

- ¹ Willam Arens seadis küsimuse alla maadeavastajate, misjonäride ja antropoloogide kirjeldused kannibalismijuhtumite kohta ja tõdes, et paljudel juhtudel on need kinnitamata kuuldustele tuginev ideoloogiline ja retooriline deviis, mis väljendab eeskätt nende kirjelduste kirjutajate kultuurilist üleolekut. (Arens 1979; vt ka Turner 1993, 9–32 ; Bogdanov 2001, 242–249, vt ka Sagan 1974)
- ² Vt Deary 2004; muusikal „Sweeney Tod, the Demon Barber of Fleet Street” by Stephen Sondheim, libreto Hugh Wheeler 1979; vt ka Thomsen 1983, 163–165.
- ³ Vt Douglas 1995; sotsiaalajaloolisest ning -psühholoogilisest meetodist rahvajutu uurimisel vt lähemalt ka Holbek 1987, 390–400.
- ⁴ A. G., Vanavara asjus I. – Olevik 6. XII 1894, nr 49. Kirjutise autor on ilmselt Ado Grenzstein, kes esindas Jakob Hurda rangeid kogumisprintsippe ning eelkõige minevikku eelistavat arusaama rahvaluulest.
- ⁵ Viimati ilmunud rahvajuttude tüübikataloogis pole viidatud selle novellilaadse muinasjutu eesti versioonide olemasolule. Vt ATU 2004, 595.
- ⁶ Vt Eesti Rahvaluule Arhiivi novellilaadsete muinasjuttude kartoteek, tüüp 956 A.
- ⁷ Naljand Hildebrandist, vt Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu E 1722–1728.
- ⁸ Vt Õde Wendy Pühakute raamat, lk 86–87.
- ⁹ Ühes oma hilisemas uurimuses jõuab samale järeldusele ka M. Kõiva: „...oluline on asetada lugu konkreetsele oma ajastu süm-

bolite ja väärtushinnangute, sotsiaalsete, majanduslike ja poliitiliste suhete süsteemi, et mõista, mis põhjustas loo leviku, millised sümbolid toona töötasid.” Vt Kõiva 2005, 125.

III. Tartu juhtum ajaloo diskursuses

- ¹ „Postimehe” kuulutuste leheküljel ilmus kümnete kaupa teateid esemete kaotamise kohta. Kuulutused võivad olla röövimise järel ajalehte pandud, aga kindlasti on nad tunnistuseks tarbekaupade hinnalisusest. Näiteks ei otsitud kuulutuse kaudu mitte ainult dokumente, vaid ka kadunud kleidivööd, kalossi, salli, sandaletti, vassaku jala tuhvlit, lapse muhvi ja põlle jms. („Postimees” 1947, oktoober–november)
- ² Venemaal elanud eestlaste sisserännet soodustati, aga ka kontrolliti juba 1940.–1941. aastal. Tähtis oli eesti keele oskus ja lojaalsus N. Liidule. Aastatel 1940–1949 jõudis Eestisse vähemalt 24 000 – 25 000 N. Liidus sündinud ja üleskasvanud eestlast. Massiline tagasiränne toimus aastatel 1945–1947. Sõja järel Eestisse saadetud parteilastest juhtivtöötajate hulgas oli eestlasi 55%, venelasi 43% ja teistest rahvustest inimesi 2%. Eesti rahvusest juhtivtöötajatest 55% oli pärit Eestist, 45% oli aga sündinud ja üles kasvanud N. Liidus. Vt Kulu 1997, 130–136.
- ³ Vt näiteks „Salasõna. Väike veste”, „Postimees”, 20.03.1946, „Õnigitseja”, „Postimees”, 22.05.1946 jt.
- ⁴ 1946, 6. juuli „Postimees”: raudtee abimajandis jagati tööliste ning lastele mõeldud piima ülemustele ja nende naistele; 1946, 2. augusti „Postimees”: Tartu Piimakombinaadi korterite, küttepude, tööstuskaupadega varustamisest, hüvesid saavad direktor jt mitte demobiliseeritud.
- ⁵ Vt ka „Rahva Hää”, 7. mai, 1947.
- ⁶ Nõukogude ajakirjanduse semiootiline süsteem baseerus sotsiaalsel mütoloogial, mida kasutati kujutletud reaalsuse loomisel. Nii moodi loodud mentaalse maailma reaalsuse domineerimine tegeliku maailma üle oli nõukogude süsteemi üks fundamentaalseid

kontseptsioone. (Lõhmus 2002, 223; vt ka Lõhmus 2004)

⁷ 13-aastase poisi kohta oli kuulutuses märgitud, et ta on „ärajooksnud”, teine 1946. aastal kadunuks kuulutatud 14-aastane poiss lahkus tõepoolest kodust ilma kellelegi midagi ütlejata ning naases alles paljude aastate pärast. (Vt EFA I 82, lk 62–64). 15-aastane tüdruk oli kaduma läinud Narva linnas.

⁸ Jaan Roos on muu hulgas talletanud sellist arusaama iseloomustava rahvaliku kõnekäänu: „Pükstes on perse, aga ajalehes pole persetki.”...„Ajalehtede tellimine on kohustuslik. Ainuke asi, mida inimesed ajalehtedest veel loevad on välismaa teated. Sealt loetakse ridade vahelt. Vahest lobisetakse ridade vahelt midagi välja.” (Roos 2000, 142, 161; vt ka Märka 2000, 1425)

⁹ Võlgnen selle allika juhatuse eest tänu Meelis Maripuule. Teised võimalikud allikad võinuksid olla tollane Tartu linna miilitsaariiv ja KGB arhiiv. Kahjuks oli mõlemate arhiivide olemasolu ja asukoht käesoleva uurimistöö tegemise ajal teadmata.

¹⁰ Tegelikult toimus niisugune kohustus kuni nõukogude korra lõpuni 1990. aastate alguses: ühel päeval nädalas toimus EKP Linna komitees infokoosolek, millest võtsid teiste hulgas osa Tartu miilitsaülem, „Edasi” toimetaja ning Tartu Linna Riikliku Julgeoleku ülem. 1947. aastal oli „Postimehe” vastutav toimetaja Ed. Värav.

¹¹ Dokumendis nimi.

¹² Vene keeles *mešotšniki*.

¹³ 1947. aasta oli ka Jaan Roosil nn kotipoiste aasta. Sel aastal kirjutab ta neist kõige enam. 1948. aastal on peateemadeks juba kolhoosid, kulakuks tegemine, küüditamishirm ning kotipoisse peaaegu enam ei mainita. (Roos 2000, 2001)

¹⁴ 1946. aastast ma sellise sisuga dokumente ei leidnud.

¹⁵ Mainitud Mazur oli tõenäoliselt Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei büroo töötaja ning Eesti küsimustega tegelev inspektor. Võlgnen tema isiku tuvastamise ja mitmete selgitavate märkuste eest tänu ajaloolasele Valdur Ohmannile.

IV. Võõraviha lõhenenud ühiskonna folklooris: kuulujutud kannibalismist sõjajärgses Eestis

- ¹ „Väikese rahva „suured lood” rõhutavad sarnasust suurtega – meie oleme nagu teised. Niisugused lood selgitavad maailma mõistetavalt ning tagavad omal moel soovmõtlemisele baseeruva turvatunde. Nende loogika on alati üldine ja ebamäärane, aga neil on osa meie identiteedi kujundamisel ja toetamisel.” Seda teemat on käsitlenud E. Kalmre ettekandes „The Great Stories of a Small Nation – Legends about Identity or what?” 2006. a ISCLR konverentsil Kopenhaagenis.
- ² Vt ka eestlaste mälestusi saksa okupatsioonist. ”Võrreldes Nõukogude okupatsiooniga oli Saksa okupatsioon Eestis vähemalt alguses okupatsioon rahvusvahelises õiguslikus tähenduses, mis andis võimaluse tegevusse asuda üsna suurel osal Eesti Vabariigi omavalitsuslikest ja halduslikest asutustest, mis eelmisel Nõukogudeaastal olid likvideeritud. Lühikese aja jooksul olid sakslased teised okupandid. Nõukogude okupatsioon oli osa tööst nende eest ära teinud: iseseisev Eesti Vabariik oli likvideeritud, palju inimesi hukatud ja küüditatud, osa oli Venemaale põgenenud. Seega oli Nõukogude võim andnud Saksa vägedele võimaluse saabuda Eestisse mitte okupantidena, vaid vabastajatena ja okupatsiooni lõpetajatena.” (Hinrikus 2006, 11–12)
- ³ Eelneva vestluse teemaks olid saksa ja vene sõjavangid Tartus.
- ⁴ Piirkondlike suhete kajastumist Eesti vanema pärimusainese põhjal vt Remmel 2005, 141–192.
- ⁵ Näiteks Taanis levisid 19. sajandi keskpaigas jutud sellest, et tänavakaubitsejad asendasid jänese liha kassi lihaga. (Vt Lassen 2003) Jutt vasikaliha asendamisest koeralihaga oli 1965. aastal lokaalse pajatusena tuntud mitmes Lõuna-Eesti kihelkonnas, kus see oli seotud konkreetsete inimeste ning kohtadega. Vt nt RKM II 210, 146, 176, 196.
- ⁶ Nõukogude seaduste kohaselt pidi igal kodanikul olema kindel elu-

ja töökoht.

- ⁷ Oskar Looritsa väike tendentslik ülevaade iseloomustab okupatsiooniaegset huumorit kui teravat irooniat ja sarkasmi. „Isegi sõnastuses minnakse teadlikult ja tahtlikult üle sobivuse ja süüdsuse piiride ning reageeritakse võõraste okupantide või omaendi reeturite tekitatud ilguse tunne välja lahmakalt hoolimatusse söimu ja ropendusse, mitte ainult teiste toorust väljendavasse robustsusesse, vaid ka omaenda vastumeelselt taltsutatud kirgi kaudselt paljastavasse jultumusse, väljakutsuvasse ülepakkumisse või lausa ohjeldamatusse narritamishasarti.” (Loorits 1994, 10)
- ⁸ Usundilise materjali põhjal on analoogsele protsessile ajaloos osutanud Ülo Valk (2007). Eesti muistenditraditsioonis ilmnenu demoniseeritud sakste ja saksastatud kuradi usundiline veenvus aitas 18. – 19. sajandil kaasa eestlaste kui rahvuse enesemääratlemisele.
- ⁹ Vt nt Roos 2001, 49, 116.
- ¹⁰ 1940. aastal, kui Eesti N. Liidu poolt okupeeriti ja annekteeriti, tuli Nõukogude Venemaalt Eestisse hulk eestlastest kommuniste ning siit 1920. aastatel emigreerunud töölislükumise tegelasi. Aastatel 1940 – 1941 toimus Venemaal elavate eestlaste Eestisse lubamine läbi tiheda sõela: tuleku põhitingimus oli lojaalsus nõukogude võimule. Sõja järel oli eestlaste tulek massilisem ning seda ei suudetud kontrollida. Päritolumaa ja ühiskondlik taust olid aga eriti olulised kriteeriumid partei tippkaadri valikul. Seal domineerisid venelased ja N. Liidust pärit eestlased. (Vt Kulu 1997, 131–136)
- ¹¹ Timothy Tangherlini on seda muistendite „libisevat tõeskaalat”, kus jutu tõepärast saab esituse kontekstis kultuuriliste ideoloogiate läbirääkimiste küsimus, nimetanud muistendite retooriliseks kaalukuseks, mis tähendab väljendust millestki, mis või(b)s juhtuda. (Tangherlini 2007, 8)
- ¹² Kollektiivsetest kujutlustest, eelarvamustest, stereotüpiseerimisest ja grupi hüsteeriast vt ka Beck 1999, 148–156.
- ¹³ Üldtuntud kirjanduslik allikas 14. sajandist on Geoffrey Chauceri „Prioress Tale” (Kloostriülevaade pihtimus) kogust „Canterbury tales”. (Ilmus ka eestikeelsena, vt Chaucer 2006). Juudi kui liiaka-

suvõtja ja inimlihaga kaubitseja motiivi on kasutanud William Shakespeare oma „Veneetsia kaupmehes”. Veneetsia kaupmeheks on liiakasuvõtja, ahne, kalk ja südametü juut Shylock, kes sõlmib kaupmees Antonioga võlakirja, kus võla mittetasumine tähendab seda, et juut saab naela liha Antonio küljest.

¹⁴ 2002. aastal Leedus leiab lihavõtete ajal aset juhtum, kus aiast lähed kaduma kolmeaastane tüdruk ning levivad kuuldused, et juudid on ta röövunud ja tapnud oma paasapüha rituaalide tarbeks. Mõne nädala pärast leiti laps uppununa. (Anglickienė 2004, 86) Veremuistendist vt ka Ariste 1932; Dundes 1991.

¹⁵ Sama on naljandite baasil arvanud Liisi Laineste (2005, 40–52; vt ka Kõiva 2005, 143).

¹⁶ Gori kodanikunimed olid Georg Tõnisson ja Vello Agori. Raamat ilmus Pärnus, kirjastuses „Kiri” tõenäoliselt 1920. aastal.

¹⁷ Vt nt sionistlikust rahvuslik-poliitilisest liikumisest Palestiinas „Üldine ajalugu” V. Uusim aeg. 1933, Toimetanud E. Kann, lk 481–482.

¹⁸ Aastatel 1921–1924 oli ajakirja väljaandja O. Lõhmuspü kirjasutus Vaba Maa, 1930. aastal andis ajakirja välja J. Klooren.

¹⁹ Sarnasele polaarsele suhtumisele Jaan Roosi päevikute põhjal on osutanud ka Veiko Märka (2000, 1419).

V. Kuulujutt vorstivabrikust – „söögiisujutt” ja nõukogude (majandus)süsteemi kriitika?

¹ Viide Grimmide tuntud muinasjutule „Kadakapuu” (ATU 720): Kuri võõrasema tappis oma kasupoja ja serveeris ta isale toiduks. Poisi õde korjas venna luud ja mattis kadakapuu alla. Kadakapuu-le tuli lind ja laulis juhtunust. (Vt Uther 2004, 389)

² Hiljem sai temast looma-anatoom, professor ja veterinaariateaduskonna dekaan.

³ Siin kasutatakse tähenduses – omal jõul selgusele jõuda. Väljend pärineb vanema põlvkonna hulgas populaarse Henryk Sienkiewiczi noorsoojutustuse pealkirjast „Omal jõul läbi mustade maa” (Tal-

- linn: Vaba Maa 1924).
- ⁴ Jutustaja pidas silmas ilmselt Pompeid.
 - ⁵ Seebi, sooda ja küünla vabrik „Veronika” asus Soola, Turu ja Aleksandri tänavaga piirnevas kvartalis aadressil Aleksandri 16. Vabrik purustati sõjatules, 1947. aastal olid selle koha peal varemed. Jutustajad mäletasid seebivabrikut ka omaniku nime järgi – Freiderkingide seebivabrik.
 - ⁶ Teise maailmasõja järel Eestis räägitud versioonides meelitati inimesi nii vorsti- kui seebivabrikusse (*püütakse priskeid inimesi, tehakse seepi*). Vt II peatükk.
 - ⁷ Eesti konteksti kohandusid nad 1950. aastatel, kui sugulased „läänest” hakkasid kodumaale pakke saatma. (Vt Kalmre 1996, 139–140). C. Goldberg märgib, et pärast Teist maailmasõda ringleb linnamuistend tahtmatult sugulase liha söömisest peamiselt ignorantuse või arusaamatuse tõttu. (Vt Goldberg 2005, 231)
 - ⁸ Jacqueline Simpson, viidates Charles Dickensi „Pickwick klubile”, näitas, et niisugune „kaubanduslik” folkloor oli tuntud juba eelviktoriaanlikul Inglismaal, kus Dickens Sam Welleri suu läbi sõnastas „fakti”, et inimliha segatakse vorsti segu hulka ja pirukamüüja kasutab kassiliha pirukatäidis vasikaliha asemel. (Fine 1996, 319)
 - ⁹ Saksa traditsioonis *Wurstfabrik*, vt Brednich 1991, 104.
 - ¹⁰ Sellise traditsiooni koherentsust on rõhutanud Christie Davies (1990).
 - ¹¹ Mare Kõiva on samalaadset kooliõpilaste traditsiooni nimetanud õudusjuttudeks ja pseudoõudusjuttudeks. (Vt Kõiva 1996, 174–177)
 - ¹² Alan R. Perry käsitleb juhtumit salapärase lennukiga Pippo, mille päritolumaad ei teatud, mida ei nähtud, aga kuuldi ja usuti ja kardeti sõjaaegses Itaalias õhtuti ja öösiti taevas lendavat. Aja möödudes sai jutt Pippost kasvatusliku funktsiooni, sellega sunniti lapsi õhtul kuulekusele. (Perry 2003, 127)

VI. Vorstivabrik kui kurjuse ja vägivalla sümbol

¹ Vt 3. ptk käsitletud näide filmist „Elu tsitadellis”.

² Vt Bourke 1999, 4–18: ptk „The Pleasures of War”.

³ Vt Illustrationen zu Grimms' Märchen. In Beiträge zur Kinder- und Jugendliteratur 83 (1987), lk 34–38, eriti lk 40, milles on illustatsioon muinasjutule ATU 720 sellest, kuidas isa sööb hautist, kus on sees kurja võõrasema poolt tapetud poja tükid. Sellele viitavad käsitlused: Bottigheimer 1988, 331; vt ka Bogdanov 2001, 263. Jääb kahtlus, et nendes ja mitmetes teistes erinevates kannibalismikäsitlustes on neid üksikuid sõjajärgses lastekirjanduses leiduvaid näiteid vägivallast siiski üle tähtsustatud.

⁴ Vt lendleht 6. ptk ees.

⁵ EFA I 82, intervjuu lk 132.

⁶ EFA I 82, intervjuu lk 162.

⁷ EFA I 82, intervjuu lk 117–118; vt ka Kuusk 2002.

⁸ Vt eespool lk 112–113.

⁹ KGB maja Tallinnas.

¹⁰ Vt lk 40.

¹¹ Stalini kuju mütologiseerumisest, metaforiseerumisest vt Krikmann 2003, 94–95.

¹² Kuulujutu teise versiooni kohaselt olid pildil kujutatud vagunid ja suitsust paistev pealuu, mis tähendasid 1949. aasta küüditamist.

¹³ Vt illustatsioon 6. ptk ees. Tartu keskkooliõpilaste salaorganisatsioon SMV (sini-must-valge) loodi 1946. aastal. Organisatsioon lasi 1949. aastal õhku punasõduri ausamba Raadil. Lendlehti levitati Tartus ja Viljandis 1950. aasta 1. mai paiku. (Vt ka Kuusk 2002)

¹⁴ Barabaška – trummilööja.

¹⁵ Kuradit kirjeldatakse nii mõningates kristlikes legendides. (Vt Valk 1997).

¹⁶ Vt Holbek 1987, 394–396; Bottigheimer 1988, 333–335. Muuhulgas on ka mitmete eesti teisendite üksiku öömaja „kuuma kambri” pidajaks naine.

¹⁷ EFA I 82, 119.

¹⁸ Vt eespool lk 56.

¹⁹ Vt nt anonüümse autori „Naine Berliinis. Päevikumärkmed 20. aprillist 22. juunini 1945”, Tänapäev 2004, Antony Beevor „Berliin 1945” Olion 2003 ja mitmed avaliku meedia retseptsioonid nendele teostele.

²⁰ Vt ka Zubkova 1998, 49.

²¹ Ameerika mustade ja valgete kogukonna samalaadsetele konfliktidele ning nende väljendusele kuulujuttude vormis on viidanud Patricia Turner. (Vt Turner 1994, 51; vt ka Langlois 1983)

²² Vene keeles „mustad rongad”, hilisemas traditsioonis teisenenud mustaks „Vulgaks”.

²³ Arreteerimised, ülekuulamised ja öised küüditamised „mustade ronkadega” algasid Venemaal pärast oktoobrirevolutsiooni 1917. aastal, kuid kulmineerusid 1930. aastatel ja Teise maailmasõja järel. Eestlaste kokkupuuted mustade miilitsautode ja küüditamiseks kasutatud veoautodega algasid 1940. aastatel pärast kommunistlikku riigipööret, kulmineerudes 1949. aastal. (Vt Kõiva 1996, 177–178; Kõiva 2005, 138–147)

²⁴ „Vana veremuistendi” all pean siin silmas 1750. aasta Prantsusmaal kuulujuttude mõjul lahvatanud võimukriisi, mille põhjuseks olid laste kadumised Pariisis. Kuulujutud rääkisid, et kuningaperekonnast liikmed vajavad laste verd, et selles kümmelda ja vabaneda oma leepratõvest. Massipaanika tekkimise reaalseks aluseks oli võimude korraldus hulkuvate laste kohta. Seda seadust järgivalts arreteeritud lapsi oli vanematel hiljem raske vabaks saada. Tollane paanika levis Prantsusmaalt Hollandisse, kus usuti, et salapärase „must tõld” röövib lapsi, et nende verrega ravida haiget kuningat. (Sivier 2002, 99; Warner 1998, 130–135; Farge, Revel 2005) Metafoorses võtmes märkis kogu tollane kuulujuttude laviin ja neist tingitud paanika tegelikult kuningavõimu kriisi, rahva usaldamatust oma valitsejate suhtes.

²⁵ Saksa väed sulgesid maa poolt pääsu Leningradi 8. septembril 1941, blokaad kestis 30. jaanuarini 1943. Halvasti korraldatud evakueerimise tagajärjel jäi valdav osa elanikke linna, neid saadi varustada ainult Laadoga järve „Elu tee” kaudu. 1941/42. talvel vähenes leivanorm 125 grammini. Blokaadiaastatel suri nälga

- rohkem kui 640 000 elanikku. (EE 1990, 491)
- ²⁶ Oma kirjutises teeb autor etteheiteid neile lääne autoreile, kes on kirjutanud, et leningradlased kaotasid pea. Kirjutises kiidetakse nõukogude inimeste kangelaslikkust ja arutletakse selle üle, miks nii rohkete matmata laipadega linnas ei puhkenud epideemiat. Autor pakub välja kahtlase idee selle kohta, et pisikutel on arenguks söönumaid organisme tarvis. (Vt Pavlov 1964)
- ²⁷ Vt lk 60.
- ²⁸ Vt näiteks ühe taolise külaskäigu järel A. Lohu kirjutatud ja nõukogude aegsest retoorikast kantud lühiartikkel „Kangelaslinnast Leningradist” ajakirjas Eesti Naine, 1947, nr 1, 12.
- ²⁹ Niisuguse kommentaari olevat Tartu juhtumi kohta öelnud Leningradi KGB ülem (katkend eluloo kirjapanekust).
- ³⁰ Inimsöömine Leningradis on venelaste jaoks tänapäevani jäänud privaatse sfääri teemaks. (Vt Hellberg-Hirn 2003, 102–122; Vihavainen 2003, 370–378).
- ³¹ Samas kirjutises toob Juri Lotman välja folkloori seaduspära, mille kohaselt jutustaja (rolli esitaja) on ka iseenda vaataja. (Lotman 2001, 49–50)
- ³² Lad *ostendere* – ’näitama’, mõistet kasutas ka Umberto Eco, et viidata nendele momentidele suulises kommunikatsioonis, kus tegevus on sõnade substituudiks. (Eco 1976, 224–226)
- ³³ Memoraadil on enam ühiseid jooni allpool kirjeldatud proto-ostensiooniga.
- ³⁴ Vt Dégh, Vázsonyi 1995, 253; muistendi arenguvormidest vt Kalmre 2000, 70–71.
- ³⁵ Näiteks konkreetne juhtum ajakirjanduses avaldatud aidsimistenditest andis eeskuju nn tõrjekäitumiseks, vt Kalmre 2003, 189; vt EFA I 45, 91–92.
- ³⁶ Jaan Roos toob oma 1947. aasta päevikus ära juhtumi, kus keegi sul, tundes Rummu Jüriiga seotud rahvapärimust, käitubki nii nagu kunagine tuntud lindprii. Tegelikult osutus mees lihtsalt röövlik ja äraandjaks. (Roos 2000, 157–158)
- ³⁷ Tekstid kogus RKM II 397, 130–132 < Võnnu khk, Lootvina k. – K. Peebo < Aleksandra Molodost (1986). Vt ka Kadri Peebo kogujamärkmed samas, lk 393. Nende järgi on tegemist sellise

jutustajaga, kes kõiki usundilisi muistendeid esitab ülisuure sisseelamisvõimega.

³⁸ Vt lk 91.

³⁹ Vana rahvauskumuse järgi valitses nime kandja ja nime vahel maagiline side. Vt muinasjutt „Abistaja nimi” ATU 500, kus abistaja nime äraarvamine lahendab keerulise olukorra, näiteks Grimmidel – Rumpelstilzchen.

VII. Vorstivabriku jutu retseptsioonist tänapäeval

¹ Analoogsele seisukohale jõudis ameerika koolkond, kes 1970. aastatel folkloori esituse uurimisega tegeles. (Vt Holbek 1987, 204–205; Kirshenblatt-Gimblett 1975, 130 jt) Umbes samal ajal tähtsustusid mälestused ja eluloojutustused kultuuridevahelise võrdlus- ja uurimisainesena. Nendele baseerub kogu tänapäevane suulise ajaloo diskursus. Sisuliselt sarnaseid seisukohti väljendasid samal ajal ka antropoloogid. Näit Clifford Geertz on öelnud, et aja möödudes jäävad inimestele kunagi olulistest sündmustest ainult skeletid nende esialgsest tähendusest ehk, olles kaotanud palju oma esialgsest sisust, saavad neist sündmustest uute tähenduste edastajad. (Geertz 1973, 351)

² Esimese maailmasõja kirjanduslikke käsitlusi analüüsides kirjeldab analoogset lähenemist Paul Fussell (2000).

³ Vt ka ptk-d eespool, nt lk 106, 207.

⁴ Varemete kui mängumaa kohta vt Grauberg 2003.

⁵ „Postimees” nimetati ümber „Edasiks” 1. mail 1948.

⁶ 18. sajandil Raekoja platsi otsa kahe triumfikaare ja ülestõstetava keskosaga Baltimaade esimene kivisild oli pühendatud keisrinna Katariinale ja avati liikluseks 1784. a.

⁷ Samadele tunnustele viitavad (Läti 1990. aastate alguse ühiskonnas) Guntis Pakalns (1995); Mare Kõiva (1998); (parvlaev Estonia 1994. aasta katastroofi järgses Eesti ühiskonnas) Eda Kalmre (1996).

⁸ Mul oli selle tõestuseks kasutada mitu käsikirja, kus inimesed olid

(minu küsitlusest sõltumata) pidanud seda lugu oluliseks põimida ka oma eluloo kirjapanekutesse jm.

⁹ Kirjas olid ka jutustaja nimi ja täpsemad andmed, aga kirja kirjutaja palvel jäävad need siin nimetamata.

¹⁰ Vt lk 146–147.

¹¹ Linda Dégh ja Andrew Vazsonyi rõhutavad niisuguste jutustuste harvaesinevat ühetaolist suhet reaalsusega, pigem on see alati vaieldav ja väideldes arenenud. (Dégh, Vazsonyi 1973).

¹² Vt Ellis 1989, 34. Fantastilise kirjanduse puhul kirjeldab sama nähtust Tzvetan Todorov (1973, 163–164).

¹³ Mõeldud on inimesi, kelle intervjuusid, kirju ja elulugusid on uurimuses kasutatud, vt lk 216–217.

¹⁴ Informant soovis jääda anonüümseks.

¹⁵ Sama tendentsi tänapäeva ühiskonnas on märganud kirjanik Jaan Kaplinski, vt Eesti Päevaleht. Kultuur. 29. juuli 2006.

¹⁶ Käsikirjas nimi.

¹⁷ Jutustaja loal kasutan nime.

¹⁸ Sel momendil, kui fotograaf valib välja subjekti, asub ta ajaloolase positsioonile, jäädvustades valitud momendi ajaloo, s.t tuleviku tarbeks. Visuaalse ajaloo tähendusest vt Burke 2000.

¹⁹ Nimi avaldatud jutustaja nõusolekul.

²⁰ Niisugust erinevat vaenlase kuju peegeldumist Itaalia kaasaegsetes sõjamälestustes müstilistest lennuk Pippost kirjeldab Alan R. Perry. (2003, 126)

²¹ Mütoloogiline motiiv, mille kohaselt usutakse kultuurilise kangelase elusolekut ja tema tagasipöördumist kriitiliste situatsioonide puhul. See tuleb ette mitmete tänapäeva tuntud poliitikute ja popkultuuri-idolite puhul. Tuntumad on näiteks uskumused John F. Kennedy või Elvis Presley elusolekust.

LISA 1

Sm. Mazur

Kinnitan Teie poolt mulle esitatud fakte professorite-teaduslike töötajate meeleolude ja väljaütlemiste kohta ning lisan järgmist:

1. Matemaatikaprofessor Sarv, valimiste ajal Eesti NSV Ülemnõukogusse, vaatamata sellele et tema juures korteris käisid kolmel korral agitaatorid, keeldus kategooriliselt hääletamisest osavõtust, teatades, et tema südametunnistus ei luba hääletada. Veel enne valimisi vestluses minuga ta väljendas mittenõusolekut nõukogude võimu poliitikaga, eriti põllumajandusküsimustes. Kui ma hakkasin talle selgitama, siis ta teatas, et ma olen noor ja viiekümne aasta pärast asun tema seisukohale. Tal on kaks poega, üks teenis saksa armees, aga teine – partei kandidaat, teenis nõukogude armees. Nüüd me hakkasime Sarve „tsitadelli” mõjutama poja, partei kandidaadi kaudu. Vana Sarv juba hakkas taganema ja oma hääletamisest keeldumist seletama rumalusena ja tahab seda viga parandada ühes oma esinemises ülikooli õpetatud nõukogus, aga ei ole seda seni veel teinud.
2. Samuti valimiste ajal, professor Linbergi juhitud kliinikus, avastati, et saksa sõjavangid lamasid üksikpalatites lumivalgete lindade vahel, mida ei saa öelda toa kohta, kus lamasid nõukogude sõjamehed. Me likvideerisime selle korralageduse kohe, aga professor Linberg esitati karmi noomituse saamiseks.
3. Selle aasta suvel oli Tartus ENSV Teaduste Akadeemia väljasõiduistung. Tervitava sõnavõtuga esines TA viitse-president Kipper, kes teatas, et Tallinnas on ainult täppisteadused ja Tartus ainult teooria.

Sellel samal istungil esines ettekandega ka viitse-president Vabel, tema täpset ettekande pealkirja ma ei mäleta, aga umbes „Juriidiliste ainete õpetamise ideoloogilised alused”. Ta rääkis oma ettekandes üle tunni ajalehtede ja ajakirjade lugemise vajalikkusest, aga ei kritiseerinud ega isegi nimetanud ühtki eesti professorite kodanliku teooriat juriidiliste teaduste vallas. Ma informeerisin sellest esinemisest EK(b)P juhatust.

много
милых
т. т. т.
т. т. т.
т. т. т.
т. т. т.

12

Тов. и А З У Р.

Сообщение Вами мне факты о настроениях и высказываниях профессоров - научных работников Тартуского Государственного университета, поддерживаю и добавляю следующее:

1. Профессор математики САРВ во время выборов в Верховный Совет Эстонской ССР, несмотря на то, что к нему на квартиру ходили три раза агитаторы, категорически отказался принимать участие в голосовании, заявляя, что ему совесть не позволяет голосовать. Он в беседе со мной еще до выборов выразил несогласие с политикой советской власти, особенно в вопросах сельского хозяйства. Когда я стал ему разъяснять, он заявил, что я молод и через пять - десять лет стану на его точку зрения. У него два сына, один служил в немецкой армии, а другой - кандидат партии - служил в советской армии. Теперь мы начали влиять на "пятак" Сарва через сына, кандидата партии. Старик САРВ уже полон непоптанью и свой отказ голосовать объясняет глупостью и хочет эту ошибку исправить в одном из своих выступлений на ученом совете Университета, но он пока еще этого не сделал.

2. Также во время выборов, в клинике, возглавляемой профессором ЛИНБЕРГ, обнаружили, что немецкие военнопленные лежали в отдельных палатах под белоснежными простынями, чего нельзя было сказать о комнате, где лежали воины советской армии. Из-за этого безобразие сразу ликвидировали, а профессор ЛИНБЕРГ был подвергнут суровой критике на ряде совещаний.

3. Летом этого года, в гор. Тарту приезжала внеочередная сессия Академии Наук ЭССР. На сессии с приветственным словом выступил вице-президент Академии профессор КИШПЕР, заявив, что в Таллине только точные науки, а в Тарту только теория.

На этой же сессии выступил с докладом вице-президент Академии Наук профессор ВАРБЕТ, точнее название темы доклада не помню, но, примерно, "Идеологические установки преподавания юридических наук." Он в своем докладе более часа говорил о пользе чтения газет и журналов, но не раскрытывал и даже не назвал ни одно

4. Eelmisel aastal, kui ma olin enne operatsiooni raskelt haige, pidin ma saama tihti süste ja oopiumi. Ükskord kirjutati mulle 10-kordne doos oopiumi. Kui me kommunisti, linna tervishoiuosakonna juhataja sm. Räni abiga avastasime selle ja arsti välja kutsusime, siis ta ütles, et see oli viga ja ta pani koma, mis võis maksta inimelu, valesse kohta. Pärast seda juhtumit operatsioon – neeru eemaldamine – tehti mulle Moskvas.
5. Mõned päevad tagasi, kontrollides koolide valmisolekut uueks õppeaastaks, rääkisin ma 2. Keskkooli matemaatikaõpetaja Suit-suga. Üks poiss, kes oli tulnud Usbekistanist, kus ta sai tunnistuse 7. klassi lõpetamise eest, aga teda ei tahetud kuidagi (siin) 8. klassi võtta. Nagu ütles Suits, poiss ei sobivat oma tüübilt keskkooli. Poiss võeti kooli, aga õpetaja Suits sai terava noomituse ja ma kritiseerisin teda teravalt õpetajate konverentsil Tartus 29. augustil sellel aastal.
6. Tartu Linnakomitee ja mina isiklikult kui linnakomitee sekretär tegeleme veel vähe ja mitte tõsiselt Tartu Ülikooliga. Mõned kuud tagasi arutasime linnakomitee bürool poliitilise kasvatustöö küsimust professorite-õppejõudude ja üliõpilaste hulgas. Kuid mit-terahuldava kontrolli tõttu täidetakse seda otsust vähe.
Kõrgema hariduse ministeeriumi esindajatele, kes jälgivad Tartu Ülikooli, püstitati meie poolt teravalt küsimus venekeelsete gruppide avamisest ülikoolis, kuid see küsimus ei ole veel saanud positiivset lahendust ja peamiselt ülikooli juhtkonna poolt.

Linnakomitee võtab vastu abinõud ideoloogiliseks tööks ülikooli teadurite hulgas eriti seoses ÜK(b)P keskkomitee salajase kirjaga professorite Kljuevi ja Raskini asjas, soovitavalt, et Tartu Riikliku Ülikooli töö oleks näidiseks spetsiaalsel arutlusel.

EK(b)P Tartu Linnakomitee sekretär

Brandt /allkiri/

E. Kalmre tõlge dokumendist ERAF F 148, n 5, s 22.

B

буржуазной теории эстонских профессоров в области юридический наук. Об этом выступлении я довел до сведения руководство ЦК КП/б/Эстонии.

4. В прошлом году, когда я перед операцией сильно болел, я вынужден был часто принимать уколы и опий. Однажды мне выпали 10 кратную дозу опиума. Когда через коммуниста завгорредавторделом тов. Рянна обнаружили это, и вызвали врача, то он сказал, что это ошибка и не туда поставил запятой, что могла стоить жизнь человека. После этого случайная операция - удаления почки была мне произведена в Москве.

5. Несколько дней тому назад, проверяя готовность школ к новому учебному году, я разговаривал с преподавателем математики 2-й средней школы ОУЛТО. Один мальчик, приехавший из Узбекистана, получил в этой школе удостоверение об окончании 7-ми классов, но его никак не хотели принять в 8-й класс, так как по заявлениям ОУЛТО, мальчик как тип не подходит для средней школы. Мальчик приятен в школу, а преподаватель ОУЛТО получил от меня резкий отпор и я его подверг суровой критике в своем выступлении на учительской конференции в гор. Тарту 29 августа с/г.

6. Тартуская горком партии и лично я, как секретарь горкома, еще мало и не глубоко занимаемся работой Тартуского Госуниверситета. Несколько месяцев тому назад на бюро горкома мы разобрали вопрос о состоянии политико-воспитательной работы профессорско-преподавательским составом и студенчеством. Но из-за неудовлетворительного контроля это решение выполняется плохо.

Перед представителями Министерства высшего образования, которое обследовали университет, нами резко был поставлен вопрос об открытии русских групп в университете, но этот вопрос не получил еще положительного решения и главным образом, по вине руководства университета. Горком партии принимает меры к усилению идеологической работы среди научных работников, особенно среди в связи с секретной работой ЦК ВКП/б/ по делу профессоров Хлевовой и Раскина. Но желательно, чтобы работа эту была бы предметом специального обсуждения на бюро ЦК КП/б/Э.

Секретарь Тартуского
ЦК КП/б/Эстонии

[Подпись] /БРАНДТ/

LISA 2

Täiesti salajane

EK(b)P Tartu Linnakomitee sekretär

sm. Brandtile

Siin

Teatan, et alates 24. veebruarist käesoleval aastal (1947) on Tartus ja Tartu lähedal levinud kuulujutud selle kohta, et Tartus Soola ja Turu tänava nurgal varemetes tegelesid tundmatud isikud inimeste tapmisega – ja sealsamas varemetes justkui tehti vorsti ja seepi, mis saadeti turule müüki.

Nagu tõendus – käis kuuldus, et ühte naist nimega Lentsius Linda* Kohtla külast Tartu vallast – tundmatud isikud püüdsid 23. veebruaril tassida sinna varemetesse ja tappa, aga ta oleks nagu kiisa tõstnud ja lahti pääsenud. Selle tulemusena oleks nagu miilitsa poolt kinni peetud isikud, kes püüdsid seda tapmist sooritada; ja nimelt üks juut, mustlane ja üks eestlane – peale selle seal varemetes oleks nagu avastatud inimeste päid ja luid.

Uurimise käigus tuvastati, et need kuuldused olid lahti lastud mitmete eesti soost isikute poolt – kohalike elanike poolt.

Linda Lentsiuse ülekuulamise selgus, et temaga ei juhtunud minigeid vahejuhtumeid, ta on elus ja terve ja tema hämmastuseks talle tuttavad ja mittetuttavad isikud küsivad, et kas tõesti tema vastu pandi toime varem mainitud elu kallale kippumine.

Vastuabinõuna võeti kinni osa isikuid, kes levitasid provokatsioonilisi kuulujutte ja nimelt:

28. veebruaril 1947 kodanik Elme(e)t Kai Petrovna, kes elab Võru tn nr 110 ja töötab valvurina Hulgibaasis – rahva keskel, kes külastasid varemeid, rääkis, et ta 25. veebruaril nägi isiklikult nendes varemetes inimeste päid, konte jmt.

Kodanik Undrits Leia Petrovna, sünd 1912, ilma kindla tegevuse ta, elukohaga Tartus Kesk 48, krt 5 – sealsamas rahva hulgas rää-



Сов. секретно.

256

СЕКРЕТАРЮ ТАРТУСКОГО ГОРКОМА КП/Б/ ЭСТОНИИ

тов. БРАНДТ.

З д е с ь .

Сообщаю, что, начиная с 24 февраля с.г. по городу Тарту и уезду распространились слухи о том, что в городе Тарту, на углу ул. Соола и Туру - в развалинах, неизвестные лица занимались убийством людей и из трупов там-же в развалинах якобы изготовлялась колбаса и мыло, которые поступали в продажу на рынок.

Как доказательство - ходил слух, что одну женщину по фамилии ~~ЛЕНТСИУС~~ Линду из дер. Кохтла восточности Тарту - неизвестные лица пытались 23 февраля с.г. затолкать в эти развалины и убить, но она якобы вырвалась, подняла шум, в результате Милицией якобы были задержаны лица, пытавшиеся совершить это убийство, а именно: один еврей, цыган и один эстонец, при этом - там-же в развалинах якобы были обнаружены человеческие головы и кости.

Принятыми мерами расследования установлено, что эти слухи были пущены разными лицами из числа эстонцев - местных жителей.

Допросом ~~ЛЕНТСИУС~~ Линды установлено, что с ней никаких происшествий не было, она жива и здорова и к ее удивлению - знакомые и незнакомые лица ее спрашивают, что действительно ли на нее было совершено вышеуказанное покушение на жизнь.

Принятыми мерами была задержана часть лиц, распространяющих провокационные слухи, а именно:

28/II-47г. гр-ка ЭЛЬМЕТ Кай Петровна, проживающая по ул. Вуру IIО, работающая сторожем в Оптовой Базе - среди народа, посетивших эти развалины говорила, что она 25/II-с.г. лично видела в этих развалинах человеческие головы, кости и т.п.

Гр-ка УНДРИТС Лейла Петровна, 1912 года рождения, без определенных занятий, проживающая - Тарту, ул. Кеск 48, кв.5 - там же среди народа говорила, что 25/II-с.г. видела в этих развалинах обгоревшие кости рук ребенка.

kis, et ta 25. veebruaril nägi nendes varemetes lapse käe põlenud konte.

Ülalmainitud naised olid kinni peetud ja üle kuulatud.

Esimene tunnistas, et selliseid jutte on ta kuulnud teistelt tundmatutelt isikutelt, teine naine teatas, et varemeid üle vaadates leidis ta ühe kondi, mis näis talle inimese kondina.

Lahendatakse küsimus nende isikute vastutusele võtmiseks, kes levitavad provokatsioonilisi kuulujutte.

Riikliku Julgeoleku Tartu osakonna ülem polkovnik
Starinov

28. veebruaril 1947. a Tartus

E. Kalmre tõlge dokumendist ERAF F 148, n 5, s 23.

* Selle nimega vanaproua elas veel 2002. aastal Tartus. Külastasin teda kahel korral, aga ta keeldus intervjuust, väites, et ta ei tea midagi.

- 2 -

257

Вышеназванные женщины были задержаны и допрошены.

Первая показала, что подобные разговоры она слышала от других неизвестных ей лиц, а вторая женщина заявила, что при осмотре развалин она увидела одну кость, которая ей показалась человеческой костью.

Решается вопрос о привлечении лиц, распространяющих провокационные слухи к ответственности.

НАЧАЛЬНИК ТАРТУСКОГО
ОТДЕЛА МГБ-ПОЛИЦИИ

[Signature]

/Старинов/

28 № 248
Февраля 1947г.
г. Тарту.

Отпечатано 2 экз:

I - адресату,
2 - в дело.

МП.

INTERVJUUD, KIRJAD, ELULOOD

- Albru, Linda, 75-aastane, telefoni-intervjuu 14. novembril 2001.
- Alt, Ants, snd 1931, intervjuu tema kodus Tartus 2001. aasta detsembris.
- Eek, Lydia, 92-aastane, intervjuu tema kodus Tartus detsembris 2001. a.
- Erne, Jaan, snd 1934, telefoni-intervjuu 18. novembril 2001.
- Haamer, Laine, snd 1930, intervjuu Kirjandusmuuseumis 2001. a novembris.
- Elbe, Heldur, snd 1933, intervjuu raamatuantikvariaadi tagaruumis novembri lõpul 2001. aastal. Teine intervjuu tema kodus 6. märtsil 2007.
- Hommen, Vanda, snd 1932, intervjuu tema kodus 14. oktoobril 2004.
- Jakobsoo, Kaljo, snd 1924, intervjuu Kirjandusmuuseumis 2001. aasta detsembris.
- Jasinski, Karol, snd 1929, telefoni-intervjuu 2001. aasta detsembris; intervjuu Kirjandusmuuseumis 29. septembril 2004. aastal.
- Järvelaine, Eino, snd 1936, telefoni-intervjuu 17. novembril 2001. aastal.
- Kaldma, Paul, snd 1929, intervjuu tema kodus Peedul 29. novembril 2004. aastal.
- Kiviste, Tarmo, snd 1932, telefoni-intervjuu 15. novembril 2001. aastal; intervjuu Kirjandusmuuseumis 22. novembril 2001. aastal.
- Klaus, Lea, snd 1922, ja tema naistuttav, snd 1960, telefoni-intervjuu 21. novembril 2001. aastal; intervjuu nende kodus Tartus 22. veebruaril 2005. aastal.
- Kruuv, Hando, snd 1937, intervjuu Kirjandusmuuseumis 29. oktoobril 2004. aastal.
- Kukk, Leopold, snd 1933, intervjuu Kirjandusmuuseumis 2001. aasta novembri lõpus.
- Leib, Kalju, snd 1937, intervjuu Kirjandusmuuseumis 2001. aasta detsembris ja 16. jaanuaril 2007.
- Lõivukene, Eve, snd 1941 ja Soo, Voldemar, snd 1911, telefoni-in-

tervjuu 29. novembril 2001. aastal.

Mees, 80-aastane, telefoni-intervjuu 16. novembril 2001. aastal.

Naine, snd 1941, telefoni-intervjuu 14. novembril 2001. aastal.

Pumper, Leonhard, snd 1926, intervjuu tema kodus Tartus 8. detsembril 2004. aastal.

Pöder, Paul, snd 1930, intervjuu Kirjandusmuuseumis 2001. aasta detsembris.

Saks, Paul, snd 1918, intervjuu tema kodus Tartus 27. septembril 2004. aastal.

Suluste, Helgi, snd 1932. a, intervjuu Kirjandusmuuseumis 2001. aasta novembris.

Säre, Valdeko, snd 1932. a, intervjuu Kirjandusmuuseumis 11. oktoobril 2004. aastal.

Tedre, Ülo, snd 1928, intervjuu Tallinnas 5. oktoobril 2005. aastal.

Vare, Heino, 70-aastane, telefoni-intervjuu 13. novembril 2001. aastal.

Voites, Helju, snd 1930, intervjuu Tartu bussijaamas 2001. aasta detsembris.

Kirjad

Raudsepp, Rein, snd 1934, elektrooniline kiri Alo Lõhmusele 16. novembril 2001.

Kõiv, Armanda, 82-aastane, kiri 8. jaanuaril 2002.

Kukk, Aleksei, 76-aastane, poeg Kukk, Tõnu, elektroonilised kirjad 10. novembril ja 21. novembril 2005.

Käsitkirjalised elulood

Kaldma, Paul, snd 1929, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Fond 350.

Piispea, Helvi, Eesti Rahva Muuseumi võistlustöö „Kus on mu kodu?” KV 1061.

Sikk, Eeri, snd 1937. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv, 2001. aasta võistlustöö nr 42: „Minu ja mu pere elu”.

Fear and Hatred of the „Other” in Post-War Tartu

A Folkloristic Study of Cannibalistic Rumours

This narrative study centers on the multifaceted treatment of a rumour that was popular in Tartu and its vicinity after World War II. According to the rumour, there used to be a mechanized „human sausage mill”, *vorstivabrik*, in the ruins near the Tartu market, with people being lured there from the street and from the marketplace. The rumours that spread in those days claimed the crimes had become public when a milk woman lured into the ruins from the marketplace managed to escape. Russians, Jews, expatriate Estonians from Russia, and Soviet authorities were the „offenders” most commonly associated with this monstrous business.

Hundreds of people visited the site of the alleged sausage mill in the ruins near the Tartu market, and recollections of the event and of the post-war period in Tartu still linger in the memories of the older generation. Thus, the current monograph is based on oral interviews with many residents of Tartu - as well as on letters, biographical notes, diaries, memoirs, documents from the historical archives, and texts from the folklore archives that refer to this subject and particular rumour. The study gains an additional dimension from the background knowledge on the general air of the post-war period, provided by the Soviet press and historical photos of Tartu.

Therefore, the purpose of my research has been mainly folkloristic: to study the tradition as a process occurring in time that may have several meanings and levels depending on the viewpoint: cultural, historical, symbolistic, collective, personal, and social.

The story of the sausage mill is one of the characteristic narratives encompassing the beliefs, prejudices, values, and stereotypes of the post-war era with a distinctively influential and diverse semantic potential. The following historically and socially contextualized study is based on the hypothesis that stories relating to a period of political and social changes are characterized by a significant mixture of reality and mythological fantasy, of historical truth and personal memory. This is expressed in the community members' judgments on immediate history and violence, their perception of „own” and „other”.

The heterogeneity that characterizes this whole subject is the cause for the flexibility of the following analysis. Relying on folkloristic concepts and, to a degree, on those of symbolic anthropology and semiotics, the research is also based on the historical sources from the „Soviet period” and historicist discussions, aided by the essentials of folk history. The study is based on the genre discourse (rumour, legend) that allows for perceiving the historical continuity of the narrative text, its occurrences and connections with other forms of culture. The narrative strategies of storytellers have been analyzed from the social aspect of storytelling and from the discourses of the legend genre. In general, the analysis of this complex material is based on past ten years' studies of legends and rumours that include their historical, social, political, and economic circumstances (Timothy R. Tangherlini, Ulf Palmenfelt, Bengt Holbek, Bill Ellis, Gary Alan Fine, Patricia A. Turner, Janet L. Langlois, Gillian Bennett, Linda Dégh, Ülo Valk et al).

The study focusses on three aspects.

1. The folkloristic discourse that studies everything associated with text and context, the diachronic developments of that text, the backgrounds of storytelling and experience.

2. Possibly the most important aspect of the study is more rhetorical, although closely connected with the previous: i.e. the attempt to find out what causes the credibility of these folklore texts and how is it that by reappearing again and again, they fit in with the general human culture. This means that in reality, the „sausage mill” phenomenon gave rise to questions about why such a rumour sprang up so vividly in Tartu of all places, and how people’s different and controversial interpretations of the event and the then-current social realities expressed their feelings, their anxieties, and many views and opinions still relevant today. This point of view connects with the deeply political nature of legends as reflections of the community’s collective values, as indexed by the narrative researcher Timothy R. Tangherlini. According to him, a legend is based on the transmission of dialectic tensions within community, centering on the norms, values, and expectations of a specific group. Yet, these beliefs are rarely static. The communication of truth that characterizes legends is a process born out of constant, flexible negotiations between the storyteller and the audience (Tangherlini 2007, 8; Bennett 1988). The negotiations about cultural ideologies that accompany the rendition of legends unite the community and constitute the common identity for everyone familiar with the tradition. Such negotiations over ideologies lead to the definition of inner- and intergroup boundaries that can evolve into xenophobia and genocide. In that case, the recounting of legends can be a deeply political act (Tangherlini 2007, 8–9).

3. A different aspect of the study highlights the discourse of contemporary immediate history and understanding the past based on modern historicist criteria (indeed, we are dealing with a historical case here). By knowing history, one can establish correlations between the stories and the social circumstances of the era.

The monograph is structured as a sort of a series of recurring observations that correspond to different aspects of the so-called Tartu case, thus providing the basis for division into chapters. The study also includes a list of interviews conducted expressly for the purpose

of this work, of letters received, and of biographies that deal with this subject. The theoretical conception of this research is supported with historical photos of Tartu, caricatures and sketches published mainly in post-war magazines, and several other historical illustrations connected with the contents of the study.

Chapter I is the introduction. It's first section, the prologue, positions the preliminary information for the forthcoming discussion of the post-war Tartu rumour. On one hand, the incentive for the study was provided by the reaction of many Tartu residents to an article published in a newspaper about this rumour of the past. On the other hand, the same legend can be defined in the context of the European narrative tradition during and after World War II. The theoretical paradigm and basic concepts of the research are specified in the section „Concepts and Conceptions Used in This Study”. Based on folkloristics and social psychology, the terms „legend” and „rumour” are explained there: how they are related, and how to interpret them. A separate section deals with the study of rumours in the Soviet Union.

Chapter II offers a glimpse into the earlier source texts of the Tartu rumour, into its essence that reflects the social conditions, religious illusions and conflicts. A closer examination of this historical tradition exposes the people's realm of social imagining, pinpointing their fears and prejudices, intolerance and frustrations. Based on the texts referred to in this chapter, one can argue that the main plot of these folk narratives was formed more than a few hundred years ago and leads back to the early capitalist age, when the newly formed economic and social relations were threatening the feudal communitarianist lifestyle. Thus, the emergence of such stories has mostly been connected with economic change and social stress. In this context, they highlight the development of towns and medicine, the transformation of ideas of violence, travelling experience of the people, the increase of economic welfare, and contacts with other cultures and people.

Chapter III focusses on contextualizing the rumour through the use of modern discourses of history, post-war press reports, and official documents from the Soviet era. The milieu of post-war Tartu, the frame of mind and conversation topics of the people are conveyed through documents of the Estonian Communist Party's Tartu Town Committee from 1947. This material includes a classified letter from the head of the KGB that recounts the rumour spreading in Tartu in its folk form at the peak of its popularity. Like many other 1947 communist party documents featured in this chapter, the letter indicates many factors that influenced the life, notions, and feelings of post-war Tartu residents. All those were dialectically connected with everyday life and people's need for security. The documents illustrate moods of the people at a time of social indifference and hint at their conscious and subconscious forms of protest, their distrust, fears and unacceptance of the Soviet ideology, economic and social policies.

Chapter IV makes use of cannibalistic and other rumours to analyze the causes and manifestations of the self-definition of Estonians in the post-war period, their values and their attitudes towards their neighbours. Many post-war ethnocentric convictions are based on historical, folkloristic, symbolistic and socio-political circumstances. In a popular and simplified manner, the rumour and contextualized memories highlight the outlines of a social network that had been brought about by immigration, the establishment of a totalitarian regime, and the latter's colonial policies. The cultural codes of the post-war years were expressed as the trio of Estonians-Russians-Germans and as the communication pairs of Estonians-Jews and Estonians-Estonians. The conflicts implied in the stories were expressed more on political and ideological than on ethnic grounds. This attitude represents the simplified model of the world that had developed among Estonians and could be reduced to extreme stereotyping, as all immigrants were considered occupiers and supporters of the Soviet regime. The ethnocentric extremes of the rumour indicate the then-current internal state of the community, the ignorance, ambivalence and doubts of post-war Estonians. First

and foremost, the persons enforcing the totalitarian regime were seen as the „others”, and the ethnocentric mythology drew a boundary line between Estonians and the totalitarian ideology. In the Tartu case, the rumours of a human sausage mill being run by the „others” and hidden somewhere in the ruins show that there existed an extreme crisis that manifested itself in distrust - mainly on the communal level, but also in individual cases.

Chapter V centers on topics vital for human culture and existence, as depicted in the stories: food, consumption, and post-war Soviet economy. With the storytellers’ motivation and performance in mind, we follow the legends and rumours connected with food and nutrition. Arising from people’s values and ethical standards, the stress that inevitably accompanied the transition to the Soviet economic system was projected into a fantastic world that took the shape of a folk tale. From the performance point of view, the ratio between belief tale elements and humour is of interest. The angle that blends a belief story with humour provides the prerequisites for variations in the meaning of stories and points to the transformation of this whole socially critical tradition into milder variations. In other words, the spread of the belief tradition regarding the human bodies, nourishment, procreation, and deaths of sausage mill operators, bloodletters and the like has been influenced by the dual potential of these stories, i.e. the human existence-threatening reality that kept them active as belief stories on one hand, and the humorous ambivalence of such situations on the other. Humour is an integrated part of such a legend-making process – instead of impeding it, it eventually helps strengthen the faith in the story’s truthfulness.

Chapter VI focusses on the imaginings of violence and evil that this folkloristic tradition puts forth, and on the boundaries between experiencing and mediating violence in the stories. The post-war images of violence textualized in these stories are largely stereotypical, relating to similar traditions in earlier and later folklore and literature, with real circumstances based on actual surroundings playing

an important part in their creation and development processes. From the fears and anxieties of the community and the lack of information after World War II, there sprang a myriad of traditional and symbolic themes of direct attacks on the human body. There were the secret rooms and chambers that hid violent acts against the community, the conspiracy theories and secret pacts, images of the mythological enemy, robberies, killings, bloodlettings, sausage-boilings. The imaginary world that spread in the tales of post-war Tartu brought secretly forth such private and taboo social topics as violence against women and children during and after the war and their generally hard, unprivileged situation, also the violent actions of the authorities and the real-life acts of cannibalism that had taken place in Leningrad while under siege during the war.

Chapter VII studies modern-day reception of the sausage mill story as a carrier of personal, historical, and mythological memory and the creator of personal and communal identities. Under observation are both the different ideologies of the storytellers and the backgrounds of the community's political behaviour. This chapter answers the question why the pre-war generation still remembers the story, having filed it under important events in their personal history; what message do the presentations of this traditional folktale carry for today, and which meanings do different narrators assign to the rumour.

The storytellers' perspective suggested that all narrators accepted the story as typical of the post-war period, and for many informants, it was not just a bright memory from the past but an occasion that the members of the post-war generation still wish to remember correctly. For the storytellers, it had become an important part of their past identities. With the more skeptical narrators, it was noted that even if they didn't believe this particular rumour, they nevertheless believed such cases in general to be perfectly possible in the society they had been inhabiting at the time. On such occasions, their relationship with the story they were telling was discernably dualistic, with influences both from the outside and from within the tra-

dition. Such narrators generally sensed the folklority of the story, but also their own bond with this tradition. Regardless of their believing or not believing the story, all narrators positioned themselves as deliverers of truth. In this key, the whole sausage mill story has now obtained the significance of a metaphor of history and truth.

In conclusion, it can be said that in describing the Tartu case, a blending of mythological and historical thinking appears and the resulting historical and personal narratives cannot be expected to contain the objective truth. It can only be the truth on a social meta-narrative level. In reality, the testimonials of those who have visited the site are contradictory, and in the end, all that remains certain is that there was such a rumour circulating in post-war Tartu – and that the site of the alleged sausage mill the crowds went to see was somewhere in the area of Soola and Turu streets. After the war, the rumours of the sausage mill became both the reality and a way of describing that same reality. However, the world described in these stories was so powerful, the primary social environment it created still functions today, affecting people's memories, feelings and values.

Translated by Andres Roots

KASUTATUD KIRJANDUS

Arhiiviallikad

E – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline kogu
EFA – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline kogu
EKLA foto – Eesti Kultuuriloolise Arhiivi fotokogu
ERAF – Eesti Riigiarhiivi filiaal (parteiariiv)
ERA, MD – Eesti Rahvaluule Arhiivi helikogu (minidiski seeria)
ERM foto – Eesti Rahva Muuseumi fotokogu
ERM KV – Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaline kogu
RKM – Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjaline kogu
TMF – Tartu Linnamuuseumi fotokogu

Kirjandus

- Aareleid, Aili 1998. *Ikka kultuurile mõeldes*. Tallinn: Virgela.
- Albats, Jevgenija 1995. *KGB: State within a State: the Secret Police and its hold on Russia's Past, Present and Future*. London, New York: Tauris.
- Allport, Gordon W., Postman, Leo 1947. *The Psychology of Rumor*. New York: Henry Holt and Company.
- Allport, Gordon W., Postman, Leo 1960. *Personality and Social Encounter*. Selected Essays. Boston: Bealon Press.
- Anderson, Walter 1926. Die Marspanik in Estland 1921. – *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. Begründet von Karl Weinhold. Berlin: Julius Springer, 229–252.
- Anderson, Walter 1928. Die Universität Dorpat in der estnischen Volksüberlieferung. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. Tartu: K. Mattiesens Buchdruckerei Ant. Ges. (K. Mattieseni trükk), 42–44.
- Anderson, Walter 1960. Volkserzählungen in Tageszeitungen und Wochenblättern. – *Humaniora: Essays in Literature, Folklore*,

- Bibliography*. Edited by Wayland D. Hand and Gustave O. Arlt. New York: J. J. Augustin, 58–68.
- Anglickienė, Laima 2004. The Image of People of Other Regions in the Lithuanian Folklore. – *Pro Ethnologia*, 17, 81–94.
- Arens, William 1979. *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy*. New York: Oxford University Press.
- Ariste, Paul 1932. Juut eesti rahvausus. – *Eesti Kirjandus*, 1, 1–17; 3, 132–150.
- Arvidsson, Alf 1998. The Life Story as Metaphor. – *ARV. Nordic Yearbook of Folklore* 54, 95–106.
- ATU = Uther, Hans-Jörg 2004. *The Types of International Folktales. I. FF Communications* 284. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Bauer, Raymond A., Gleicher, David 1953. Word of Mouth Communication in the Soviet Union. – *Public Opinion Quarterly*, 17, 3, 299–310.
- Bauer, Raymond A. 1955. *Nine Soviet Portraits*. New York, London: The Press of Massachusetts Institute of Technology.
- Bauer, Raymond A., Inkles, Alex, Kluckhohn, Clyde 1956. *How the Soviet System Works Cultural, Psychological and Social Themes*. Cambridge: Harvard University Press.
- Beck, Aaron Temkin 1999. *Prisoners of Hate. The Cognitive Basis of Anger, Hostility and Violence*. New York, NY: Harper Collins Publishers.
- Bennett, Gillian 1988. Legend: Performance and Truth. – *Monsters with Iron Teeth. Perspectives on Contemporary Legend*, Vol III. Sheffield: Sheffield Academic Press, 13–36.
- Bennett, Gillian 2005. *Bodies. Sex, Violence, Disease and Death in Contemporary Legend*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Bergmanis, Aldis, Niedre, Ojars 1999. Töö endise riikliku julgeolekukomitee dokumentidega. – *Ajaloolise töö otsinguid*. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti läbiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus Mittetulundusühing S-keskus, Rahvusarhiiv, 41–43.
- Bogdanov 2001 = Богданов, Константин 2001.

- Каннибализм и культура: превратности одного табу – *Повседневность и мифология*. Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 242–284.
- Bottigheimer, Ruth 1988. The Face of Evil. – *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung* 29, 3/4, 326–341.
- Bourke, Joanna 1999. *An Intimate History of Killing: Face to Face Killing in Twentieth Century Warfare*. Basic Book.
- Brednich, Rolf Wilhelm 1990. *Die Spinne in der Yucca-Palme*. München: Verlag C. H. Beck.
- Brednich, Rolf Wilhelm 1991. *Die Maus im Jumbo-Jet. Neue sagenhafte Geschichten von heute*. München: Verlag C. H. Beck.
- Brednich, Rolf Wilhelm 1996. *Die Ratte am Strohhalme. Allerneueste sagenhafte Geschichten von heute*. München: Verlag C. H. Beck.
- Brunvand, Jan Harold 1983. *The Vanishing Hitchhiker*. Picador: Pan Books.
- Brunvand, Jan Harold 1993. *The Baby Train*. New York & London: W W Norton & Company.
- Burke, Peter 2001. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London: Reaktion Books.
- Campion-Vincent, Véronique 1990. The Baby-Parts Story: A New Latin American Legend. – *Contemporary legends in Emergence. Western Folklore* 49, 9–25.
- Campion-Vincent, Véronique, Fine, Gary Alan (editors) 2005. *Rumor Mills. The Social Impact of Rumor and Legend*. New Brunswick and London: Aldine Transaction.
- Chaucer, Geoffrey 2006. *Canterbury lood*. Tlk V. Viideman, toim. L. Pilter. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Clarke, David 2002. Phantom helicopters: A rumorgenerated visual epidemic. – *Contemporary Legend* 5, 67–91.
- Corbin, Alain 2000. *Kannibalide küla. Hirm ja raeu 19. sajandi Prantsusmaal*. Tallinn: Varrak.
- Czubala, Dionizjusz 1991. The „Black Volga”: Child Abduction Urban Legends in Poland and Russia. – *FOAftale News*, 21, 1–3.

- Czubala, Dionizjusz & Milerska, Anna 1999. Myths and Rumours Surrounding the Last (1946) Pogrom of the Jews in Poland. – *FOAFtale News*, 45, Nov.
- Davies, Christie 1990. ‚Nasty’ Legends, ‚Sick’ Humor and Ethnic Jokes about Stupidity. – *A Nest of Vipers. Perspectives on Contemporary Legend* V. Edited by Gillian Bennett and Paul Smith. Sheffield: Sheffield Academic Press, 49–68.
- Deary, Terry 2004. *Horrible Histories. The Vile Victorians*. London: Publisher Scholastic Hippo.
- Dégh, Linda 2001. *Legend and Belief*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Dégh, Linda, Vazsonyi, Andrew 1995. Does the Word ‚Dog’ Bite. Ostensive Action: A Means of Legend-Telling. – *Narratives in Society: A Performer-Centered Study of Narration*. *FF Communications* 255. Helsinki: Suomalainen Academia Scientiarum Fennica, 236–262.
- Dégh, Linda, Vazsonyi, Andrew 1973. The Dialectics of the Legend – *Folklore Preprint Series* 1:6. Bloomington, Indiana: Folklore Publications Group.
- Douglas, Mary 1995. Red Riding Hood: An Interpretation from Anthropology. – *Folklore* 1995, 1–8.
- Dundes, Alan 1971. On the Psychology of Legend. – *American Folk Legend*. Edited by Wayland Hand. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 92–100.
- Dundes, Alan 1991. The Ritual Murder or Blood Libel Legend: A Study of Anti-Semitic Victimization through Projective Inversion. – *The Blood Libel Legend. A Casebook in Anti-Semitic Folklore*. Edited by Alan Dundes. The University of Wisconsin Press, 336–378.
- Eckstein, F. 1929/30. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* II, Berlin und Leipzig.
- Eco, Umberto 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- EE 1990 = Eesti Entsüklopeedia, 1990. Tallinn: Valgus.
- Ellis, Bill 1989. When is a legend? An Essay in Legend Morphology. – *The Questing Beast. Perspectives on*

- Contemporary Legend* IV. Edited by Gillian Bennett and Paul Smith. Sheffield: Sheffield Academic Press, 31–54 .
- Ellis, Bill 2003. *Aliens, Ghosts and Cults. Legends We Live*. University Press of Mississippi/Jackson.
- Ellis, Bill 2004. Humor as an Integral Part of the Contemporary Legend Process. – *Rumor Mills. The Social Impact of Rumor and Legend*. New Brunswick and London: Aldine Transaction, 123–140.
- Farge, Arlette, Revel, Jacques 2005. *Mässu loogika: lasteröövide afäär Pariisis 1750*. Tallinn: Varrak.
- Fine, Gary Alan 1992. *Manufacturing Tales. Sex and Money in Contemporary Legends*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Fine, Gary Alan 1996. The Third Force in American Folklore: Folk Narratives and Social Structures. – *Contemporary Legend. A Reader*. Edited by Gillian Bennett, Paul Smith. New York and London: Garland Publishing, Inc, 311–324.
- Fine, Gary Alan 1997. Rumor. – *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art*, 2. Edited by Thomas A. Green. Santa Barbara, California: ABC-CLIO, 741–743.
- Fine, Gary Alan, Turner, Patricia A. 2001. *Whispers on the Colour line. Rumor and Race in America*. University of California Press.
- Fussell, Paul 2000. *The Great War and Modern Memory*. Oxford University Press.
- Geertz, Clifford 1973. *The Interpretation of Cultures*. NY: Basic Book.
- Geertz, Clifford 2003. Omakandi tarkus. Fakt ja õigus võrdlevas perspektiivis. – *Omakandi tarkus. Esseid tõlgendavast antropoloogiast*. Tallinn: Varrak, 213–289.
- Ginzburg, Carlo. 1996. *Johtolankoja. Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Suomentanut Aulikki Vuola. Tampere: Gaudeamus.
- Goldberg, Christine 2005. Cannibalism. – *Archetypes and Motifs in Folklore and Literature*. Edited by Jane Garry and Hasan El-Shamy. Armonk, New York, London, England: M. E. Sharpe,

227–231.

Graf, Klaus 2003. Mõned teesid hüvastijätku mõistega ajalooline muistend. – *Mäetagused*, 20, 7–43.

Grauberg, Helena 2003. Mängimine ja keskkond. Mälestused lapsepõlvemängudest 1940. – 1950. aastate Tartus. – *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XLVII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 103–125.

Hainsalu, Lehte 2001. *Kellakuuljad*. Tallinn: Eesti Raamat.

Harris-Lopez, Trudier 2003. Genre. – *Eight Words for the Study of Expressive Culture*. Edited by Burt Feintuch. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 99–120.

Hellberg-Hirn, Eleena 2003. *Imperial Imprints. Post-Soviet St. Petersburg*. Helsinki: SKS.

Hinrikus, Rutt 2006. *Sõja ajal kasvanud tüdrukud*. Tallinn: Tänapäev.

Holbek, Bengt 1987. *Interpretation of Fairy Tales*. FF *Communications* 239. Helsinki.

Holbek, Bengt 1996. Stories about Strangers. – *Beiträge zur Europäischen Ethnologie und Folklore* 7, 1. Hrsg. von Leander Petzoldt. Frankfurt am Main. /Folk Narrative and World View. Vorträge des 10. Kongresses der internationalen Gesellschaft für Volkserzählforschung (ISFNR). Innsbruck 1992, 303–311.

Hurst, Richard M. 1970. *History and Folklore. Introduction*. New York Folklore.

Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – *Mäetagused*, 9, 70–91.

Jaago, Tiiu 2001. Kuidas mõista pärimusjutu tõde? – *Kultuur ja mälu. Studia Ethnologica Tartuensia* 4, 227–243.

Jürgenson, Aivar 2002. *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*. Humanitaarteaduste dissertatsioonid 7. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 83–100.

Kalmre, Eda 1996. Vorstivabrikust kassitoiduni. – *Mängult-päriselt. Tänapäeva folkloorist II*. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv & Eesti Keele Instituut, 136–155.

Kalmre, Eda 2000. Lilla Daam. Kogukonna usundiline muistend

- kui homogeenne tervik. – *Mäetagused*, 13, 63–98.
<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr13/lilladaa.htm>
- Kalmre, Eda 2000 a. Katastroofifolkloorist. „Estonia” ja „Titanic”. – *Meedia. Folkloor. Mütoloogia. Tänapäeva folkloorist* III. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 263–284.
- Kalmre, Eda 2000 b. Tänapäevaste eesti muistendite temaatika, geneesi ja leviku tunnusjooni. Tartu Ülikool, eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool. Magistritöö.
- Kalmre, Eda 2003. Heale jutule ei ole tõde takistuseks. Jan Harold Brunvandi linnalegendid kakskümmend aastat hiljem. – *Mäetagused*, 23, 185–202.
- Kalmre, Eda 2005. The Saga of Voitka Brothers in the Estonian Press: The Rise and Fall of a Heroic Legend. – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 29, 97–122. /<http://www.folklore.ee/folklore>
- Kann, E. (toimetaja) 1933. *Üldine ajalugu* V. Uusim aeg. Tallinn.
- Kielce = <http://www.columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/kielce.html>; <http://www.poloniatoday.com/kielce1.htm>
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara 1975. A Parable in Context: a Social Interactional Analysis of Storytelling Performance. – *Folklore. Performance and Communication*. Edited by Dan Ben-Amos & S. Goldstein. The Hague/Paris, 105–130.
- Knuuttila, Seppo 2000. How to Seize Mentalities. – *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition. Studia Fennica Folkloristica* 7. Edited by Lauri Honko. Helsinki: Finnish Literature Society, 131–157.
- Koening, Fredrick 1985. *Rumor in the Marketplace. The Social Psychology of Commercial Hearsay*. Dover, Massachusetts. London: Auburn House Publishing Company.
- Korczak, Janusz 1992. *Tagebuch aus dem Warschauer Ghetto 1942 mit einem Vorwort von Friedhelm Beiner*. Göttingen.
- Krikmann, Arvo 2003. Luuseri pihtimus. – *Võim & kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, 69–153.
- Kuusk, Pearu 2002. Punaarmee monumendi plahvatuses ja lendlehtedest Tartus 1949. aastal. – *Tuna*, 4, 67–73.

- Kuutma, Kristin, Jaago, Tiiu (editors) 2005. *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History*. Tartu: Tartu University Press.
- Kõiva, Mare 1990. Veel kord rahvaluulest. – *Keel ja Kirjandus*, 8, 451–455.
- Kõiva, Mare 1996. Siis astu aknalauale. – *Mängult-päriselt. Tänapäeva folkloorist* II. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv & Eesti Keele Instituut, 166–188.
- Kõiva, Mare 1998. Human Sausages in Estonia. – *FOAFtale News*, 43, 1–2.
- Kõiva, Mare 2005. Fear, Honour and Shame. Horror fictions of the 1950s and 1960s – *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 29, 123–152. /<http://www.folklore.ee/folklore>
- Kulu, Hill 1997. *Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Laineste, Liisi 2005. Tegelased eesti etnilises huumoris. – *Mäetagused*, 28, 9–76.
- Langlois, Janet L. 1978. Belle Gunness, The Lady Bluebeard: Community Legend as Methaphor. – *Journal of the Folklore Institute* XV, 147–160.
- Langlois, Janet L. 1983. The Belle Isle Bridge Incident: Legend Dialectics and Semiotic System in the 1943 Detroit Race Riots. – *Journal of American Folklore*, 96, 183–198.
- Langlois, Janet L. 1985. *Belle Gunness. The Lady Bluebeard*. Bloomington: Indiana University Press.
- Lassen, Henrik 2003. The Propagation of Knowledge for the Common Good: Legends, Belief and Assorted Showstopper Motifs in a mid 19th Century Danish Penny Magazine. – *FOAFtale News*, 54–55.
- Lévi-Strauss, Claude 2001. *Metsik mõtlemine*. Tallinn: Vagabund.
- Lewellen, Ted C. 1983. *Political Anthropology*. An Introduction. New York, Westport, London: Bergin & Garvey.
- Lihhatšov 1991 = Лихатчев, Дмитри. Как мы остались живы? – *Нева*, 1, 5–31.
- Lomagin, N. A. 2000. *In the Wrench of Hunger. The Blokade of Leningrad an Account of German and NKVD Intelligence*

- Dokuments*. St. Petersburg: Jevropeiski Dom. / Ломагин, Н. А. 2000. В тисках голода. Блокада Ленинграда в документах германских спетсслужб и НКВД. Ст. Петербург: Европейский Дом.
- Loorits, Oskar (1926) 1998. *Liivi rahva usund* I-III. Tartu: Eesti Keele Instituut. (I)
- Loorits, Oskar (1950) 1994. *Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis*. Tallinn.
- Lotman 1998 = Лотман, Юрий 1998. Охота за ведьмами. Семиотика страха. – *Труды по знаковым системам*, 26. Тартуский университет, 63–64.
- Lotman, Juri 2001. Pärisnimele maailm. – *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak, 43–51.
- Luik, Viivi 1985. *Seitsmes rahukevad*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lõhmus, Alo 2001 a. Tartu inimsööjate saladus elab rahvajuttudes. Küüned pirukas ja sõrmus süldis – linnafolkloorile meeldib inimliha. – *Tartu Postimees*, 13. november.
- Lõhmus, Alo 2001 b. Inimvorstivabriku legend kui poliitiline õudusjutt. – *Tartu Postimees*, 21. detsember.
- Lõhmus, Maarja 2002. Between Myths and Censorship: Soviet Popular Text. – *Popular Imagination. Essays on Fantasy and Cultural Practice*. NNF Publications 12. Edited by Sven-Erik Klinkmann. Turku, 223–248.
- Lõhmus, Maarja 2004. “Esineb ideoloogiliselt ebatäpseid formuleeringuid...” Avalike tekstide kontrolli mudelist totalitaarses süsteemis. – *Akadeemia*, 4, 699–717.
- Metsvahi, Merili 2000. Muistend kui tegelikkus. – *Maa-alused. Pro Folkloristica* VII. Tartu, 44–59.
- Misiunas, Romuald J., Taagepera, Rein 1997. *Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990*. Tallinn: Koolibri.
- Mullen, Patrick B. 1970. Modern Legend and Rumor Theory. – *Journal of the Folklore Institute* 9, 95–109.
- Märka, Veiko 2000. Kui suured silmad on hirmul? – *Looming*, 9, 1419–1427.
- Neubauer, Hans-Joachim 1999. *The Rumor. A Cultural History*. London: Free Association books. (1. tr Berliinis: Fama: Eine

- Geschichte des Gerüchts. Berlin Verlag.)
- Novitsškova 1990 = Новичкова, Т. А. Два мира - земной и космический - в современных народных легендах. – *Русская литература*, 1, 130–137.
- Ó Giolláin 1987. Myth and History. Exotic Foreigners in Folk-belief. – *Temenos*, 23, 59–80.
- Oinas, Felix 1984. Onu supipulbriks. – *Vargamäe tõde ja õigus*. Esseid. Välis-Eesti & EMP, 204–209.
- Oinas, Felix 1999. Lisandus nõukogude demonoloogiale. – *Tuul heidab magama ja teisi esseid*. Tallinn: Keel ja Kirjandus, 181–185.
- Pakalns, Guntis 1995. Ghost Narratives in Latvia. Changes During Recent Years. – *FOAFtale News*, 37, 1–3.
- Pakalns, Guntis 1999. Nõukogude inimene suudab kõike – jutustamisteema sotsialismi ja postsotsialismi ajastul. – *Kuuldust-nähtust. Tänapäeva folkloorist IV*. Toim. E. Kalmre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 45–60.
- Palmenfelt, Ulf 1993. On the Understanding of Folk Legends. – *Telling Reality. Folklore Studies in Memory of Bengt Holbek*. NIF Publications 26. Edited by Michael Chesnutt. 143–168.
- Parktal, Ants 2004. Inimese agresiivsuse radikaalsete ühiskondlike muutuste ajal. – *Akadeemia*, 11, 2331–2344.
- Pavlov, Dmitri 1964. The Blockade of Leningrad. – *Readings in Russian Civilisation III. Soviet Russia 1917–1963*. Edited by Thomas Riha. University of Chicago Press, 674–684.
- Perry, Alan R. 2003. Pippo: An Italian Folklore Mystery of World War II. – *Journal of Folklore Research*, 40, 2, 115–148.
- Pogonowski, Iwo Cyprian 1996. The Truth about Kielce. – *Polonia Today*. Online. A Part of Polonia Network – <http://www.poloniatoday.com/kielce1.htm>
- Pullat, Raimo 1980. *Tartu ajalugu*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raudalainen, Taisto 2001. Traditsioonisidus elulooline jutustamine: mäluainese etnopoetiline tekstualiseerimine. – *Kultuur ja mälu. Studia Ethnologica Tartuensia* 4. 59–78.
- Rommel, Mari-Ann 2005. Viru mees viljapulli, Harju mees aganapulli. – *Mäetagused*, 21, 141–192.

- Roos, Jaan 2000. *Läbi punase öö II. 1947. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Roos, Jaan 2001. *Läbi punase öö III. 1948. ja 1949. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Roos, Jaan 2004. *Läbi punase öö IV. 1951. ja 1952. aasta päevik*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Rosnow, Ralph L., Fine, Gary Alan 1976. *Rumor and Gossip. The Social Psychology of hearsay*. New York, Oxford, Amsterdam: Elsevier.
- Röhrich, Lutz 1970. German Devil Tales and Devil Legends. – *Journal of the Folklore Institute* VII/1, 21–35.
- Röhrich, Lutz 1988: The quest of meaning in folk narrative research. – *The Brothers Grimm and Folktale*. Edited by James M. McGalathery 1–15.
- Sagan, Eli 1974. *Human Agression Cannibalism and Cultural Form*. New York, Evaston, San Francisco, London: Harper Torchbooks.
- Shibutani, Tamotsu 1966. *Improvised News: a sociological study of rumor*. Indianapolis, New York: Bobbs-Merrill Company.
- Simonides, Dorota 1987. Moderne Sagenbildung im polnischen Gross-Stadtmilieu. – *Fabula. Zeitschrift für Erzählforschung*, 28, 269–278.
- Simonsuuri, Lauri 1958. Kuuma huone (AaTh 956). – *Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti*, 63, 84–86.
- Sivier, David J. 2002. Empires of fear: Vampirism, colonialism and the stolen body parts panic. – *Contemporary Legend n.s.* 5, 92–113.
- Smith, Paul 1992. Read all about it! Elvis eaten by drug-crazed giant alligators. Contemporary legend and the popular press. – *Contemporary Legend*, 2. Sheffield: Sheffield Academic Press, 41–70.
- Szaynok, Bozena. The Jewish Pogrom in Kielce, July 1946. – New Evidence. – <http://columbia.edu/cu/sipa/REGIONAL/ECE/kielce.html>
- Sutrop, Margit 1996. Mis on fiktsioon? – *Akadeemia*, 2, 292–305.
- von Sydow, Carl Wilhelm 1948. *Selected Papers on Folklore*:

- Published on the Occasion of His 70th Birthday*. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Zubkova, Elena 1998. *Hopes, Illusions, and dissapointments 1945–1957*. M. E. Sharpe.
- Tammer, Enno (koostaja) 2004. *Nõukogude aeg ja inimene: (meie mälestused)*. Tallinn: Tänapäev.
- Tangherlini, R. Timothy 2007. Rhetoric, Truth and Perfomance: Politics and the Interpretation of Legend. – *Indian Folklife. A Quarterly Newsletter*, 25, 8–11.
- Tarvel, Enn 1999. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. – *Ajaloolise töö otsinguil*. 20. jaanuaril 1999 Tallinnas toimunud konverentsi “Eesti lähiajaloo allikakriitilisi probleeme” materjalid. Tallinn: Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus Mittetulundusühing Skeskus, Rahvusarhiiv, 105–115.
- Tedre, Ülo 1985. Zur heutigen Tradition der Volkserzählung in Estland. – *Papers IV. The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research. June 12th 17th 1984*. Edited by Reimund Kvideland and Torunn Selberg, Bergen, 279–285.
- Tedre, Ülo 1998. Rahvaluule. – *Eesti rahvakultuur*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 545–587.
- Thaiss, Gustav 1978. The Conceptualization of Social Change through Metaphors. – *Journal of Asian and African Studies* XIII, 1–13.
- Thomsen, Christian W. 1983. *Menschenfresser in der Kunst und Literatur, in fernen Ländern, Mythen, Märchen und Satiren, in Dramen, Liedern, Epen und Romanen. Eine Kannibalische Text-Bild-Dokumentation*. Wien: Christian Brandstätter, 163–165.
- Todorov, Tzvetan 1973. *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*. Translated Richard Howard. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Turner, Patricia A. 1993. *I Heard it through the Grapevine. Rumor in African-American Culture*. Berkeley, Los Angeles, London: University of Californian Press.
- Tšistov 1967 = Чистов К. В. 1967. *Русские народные социально-*

утопические легенды XVII – XIX вв. Москва.

- Tuisk, Astrid 1999. Siberi eestlaste kujutlused ümberkaudsetest turgi keeli rääkivatest rahvastest. – *Kuuldust-nähtust. Tänapäeva folkloorist* IV. Toim. Eda Kalmre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 87–107.
- Turner, Victor Witter 1974. *Dramas, fields and methaphors. Symbolic action in human society*. Ithaca: Cornell University Press.
- Ukkonen, Taina 2000. Storytelling Personal Experiences. – *ARV. Nordic Yearbook of Folklore*, 56, 139–148.
- Uther, Hans-Jörg 2004. The Types of International Folktales I. – *FF Communications* 284. Helsinki: Suomen Tiedeakatemia.
- Vahtre, Lauri 2001. Nõukogude aja periodiseerimisest. – *Muinas-aja loojangust omariikluse läveni*. Koost. A. Andresen. Tartu, 373–384.
- Vahtre, Lauri 2002. *Elu-olu viimasel vene ajal*. Tallinn: Kirjastuskeskus.
- Vahtre, Sulev 2005 (peatoim.). *Eesti ajalugu* VI. *Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, Kirjastus Ilmamaa.
- Valk, Ülo 1994. On the Descent of Demonic Beings: Fallen Angels, Degraded Deities and Demonized Men. – *Mitteilungen für Anthropologie und Religionsgeschichte*. Band 9. In memoriam Alfred Rupp (1930–1993) Münster: Ugarit-Verlag, 311–332.
- Valk, Ülo 1997. Must mees eesti rahvapärimestes. – *Vikerkaar*, 4–5, 139–143.
- Valk, Ülo 2006. Ghostly Possession and Real Estate: The Dead in Contemporary Estonian Folklore. – *Journal of Folklore Research* 43, 1, 31–51.
- Valk, Ülo 2007. Saksad ja varavedajad: eesti muistendite sotsiaalsest orientatsioonist. – *ERA Toimetused* 25. Tartu: EKM Teaduskirjastus. (Ilmumas 2007).
- Ventsel, Andreas 2006. „See vereside on nüüd uuesti kinnitatud, värskendatud ja laiendatud”. „Rahva” konstrueerimine Teise maailmasõja järgses nõukogude poliitilises retoorikas. – *Akadeemia*, 7, 1427–1449.

- Vihavainen, Timo 2003. Tuhon myytit ja todellisuus Pietarin historiassa. – *Historiainen aikakauskirja* 3, 370–378.
- Virtanen, Leea 1996. *Apua! Maksa ryömii. Nykyajan tarinoida ja huhuja*. Helsinki.
- Visnapuu, Henrik 1942. *Tuule-ema*. Tallinn: Eesti Kirjastus.
- Warner, M. 1998. *No Go the Bogeyman: Scaring, Lulling and Making Mock*. London: Chatto & Windus.
- Wieselgren, Per 2002. *Vasarast haakristini. Eesti 1939–1941*. Tallinn: Kunst (I trükk Stockholm 1942)
- Wyckoff, Donna 1993. Why a Legend? Contemporary Legends as Community Ritual. – *Contemporary Legend* 3, 1–36.
- Õde Wendy Pühakute raamat. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2001.

